

MIESIĘCZNIK
POŁOSKI.

Т о м I.
Р о к 1818.

*«Вестник Полоцкого государственного университета»
продолжает традиции первого в Беларуси литературно-
научного журнала «Месячник Полоцкий».*

ВЕСНИК ПОЛАЦКАГА ДЗЯРЖАУНАГА УНІВЕРСІТЭТА
Серыя А. Гуманітарныя навукі

У серыі А навукова-тэарэтычнага часопіса друкуюцца артыкулы, якія прайшлі рэцэнзаваанне і змяшчаюць новыя навуковыя вынікі ў галіне гісторыі, літаратуразнаўства і мовазнаўства.

ВЕСТНИК ПОЛОЦКОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО УНИВЕРСИТЕТА
Серия А. Гуманитарные науки

В серии А научно-теоретического журнала публикуются статьи, прошедшие рецензирование, содержащие новые научные результаты в области истории, литературоведения и языкознания.

HERALD OF POLOTSK STATE UNIVERSITY
Series A. Humanity sciences

Series A includes reviewed articles which contain novelty in research and its results in history, literary studies and linguistics.

Адрес редакции:

Полоцкий государственный университет, ул. Блохина, 29, г. Новополоцк, 211440, Беларусь,
тел. +375 (214) 53 34 58, e-mail: vestnik@psu.by

Отв. за выпуск: А.А. Гугнин, Д.В. Дук, А.И. Корсак, Н.Б. Лысова.

Редактор Р.Н. Авласенок.

Подписано к печати 26.01.2015. Бумага офсетная 70 г/м². Формат 60 × 84 1/8. Ризография.

Усл. печ. л. 15,11. Уч.-изд. л. 18,22. Тираж 100 экз. Заказ 222.

Моладзь з'яўляецца важнай сацыяльна-дэмаграфічнай групай у грамадскай структуры, а маладзёжныя арганізацыі дазваляюць маладому пакаленню стаць актыўным суб'ектам жыцця грамадства.

Пытанні, звязаныя з дзейнасцю моладзі ў кааператыўным руху Савецкай Беларусі 20–30-х гадоў XX стагоддзя, уяўляюць значны інтарэс, а таксама важнасць для правядзення навуковых даследаванняў па пазначанай праблематыцы, якая не вывучалася паслядоўна і ў цэлым, часцей за ўсё яна толькі павярхоўна закраналася ў кантэксце навуковых даследаванняў сацыяльна эканамічнага становішча. Аўтар ставіць мэтай раскрыць яе ролю і значэнне ў сацыяльнай сферы жыцця насельніцтва таго часу.

УДК 94(476)“192/193”-053.81

МОЛАДЗЬ У КААПЕРАТЫЎНЫМ РУХУ САВЕЦКАЙ БЕЛАРУСІ 20–30-х ГАДОЎ XX СТАГОДДЗЯ

*канд. гіст. навук, дац. В.В. ДАЊЛОВІЧ
(Інстытут гісторыі НАН Беларусі, Мінск)*

Даследуюцца праблема ўдзелу моладзі ў кааператыўным руху Савецкай Беларусі. Асэнсоўваецца ступень задзейнічанасці ў кааперацыі юнакоў і дзяўчын. Сцвярджаецца, што ў пачатку 1920-х гадоў маладое пакаленне было слаба залучана ў кааперацыю, але з 1925 года яго актыўнасць пачала расці дзякуючы палітыцы кампартыі, накіраванай на стварэнне спрыяльных умоў для развіцця кааператыўнага руху і ўцягвання ў яго моладзі. Выяўляюцца найбольш папулярныя формы кааперацыі сярод юнакоў і дзяўчын. Раскрываецца роля камсамола ў працэсе пашырэння кааператыўнага руху сярод насельніцтва ў 1920–1930-я гады. Сцвярджаецца, што фактычна да 1930-х гадоў гэтая дзейнасць саюза не мела планавага і масавага характару і пазней таксама здзяйснялася не заўсёды паспяхова.

Уводзіны. Як вядома, адной з форм самаарганізацыі грамадства з'яўляецца кааперацыя, якая як правіла падзяляецца на крэдытную, спажывецкую і вытворчую. Развіццё кааператыўнага руху ў разглядаемы намі перыяд было характэрна і для грамадства Савецкай Беларусі. Моладзь таксама не заставалася ў баку ад гэтага працэсу і значную частку яе грамадскай дзейнасці складала праца ў кааператыўных арганізацыях. Калі на пачатку 1920-х гадоў моладзь слаба была ўцягнута ў кааперацыю [1, л. 216], то з 1925 года яе актыўнасць у кааператыўным руху пачала расці [2, л. 36], што можна растлумачыць курсам кампартыі на стварэнне спрыяльных умоў для развіцця кааперацыі і ўцягнення ў яе маладога пакалення.

Асноўная частка. Дадзенае даследаванне адлюстроўвае дзейнасць моладзі ў кааператыўным руху Савецкай Беларусі 20–30-х гадоў XX стагоддзя. Зразумела, што гэты працэс імкнуўся кантраляваць камсамол, які вёў працу па пашырэнні кааперацыі сярод насельніцтва. Але спачатку з боку саюза назіраўся няўважлівы падбор камсамольцаў у кааператывы і неарганізаванае правядзенне туды сваіх кандыдатаў [3, л. 9; 4, л. 26]. У выніку камсамольцы складалі ў сярэднім толькі каля 5 % у кааперацыйным кіраўніцтве. Так, у 1925–1926 гадах у праўленнях спажывецкай кааперацыі БССР налічвалася 5,7 % членаў і кандыдатаў ЛКСМБ, у рэвізійных камісіях – 4,6 %, а ў 1926–1927 гадах адпаведна 4,9 і 6,7 % [5, л. 21]. Пры гэтым у спажывецкай кааперацыі на вёсцы камсамольцаў сярод членаў праўлення ў 1925–1926 гадах налічвалася 4,7 %, а ў 1927 годзе – 5,2 і 4,5 % упаўнаважаных [6, л. 316]. Камсамольцаў сярод упаўнаважаных Цэнтральнай рэвізійнай камісіі (ЦРК) у 1927 годзе налічвалася 4,6 %, у лавачных камісіях – 9,1 %, членаў праўлення ЦРК – 5,5 %, кандыдатаў праўлення – 9,6 %, служачых і рабочых ЦРК – 11,2 % [7, л. 79].

У красавіку 1927 года адзначалася, што камсамольскія ячэйкі дасягнулі шэрагу поспехаў у спажывецкай кааперацыі [8, л. 205]. Аднак камсамольцы яшчэ слаба ўдзельнічалі ў паляпшэнні якасці працы кааператываў (зніжэнне цэн, павелічэнне асартыменту тавараў і г.д.). Былі і выпадкі растрат з боку камсамольцаў-кааператараў [9, л. 20]. У 1928 годзе ЛКСМБ разгарнуў актыўную працу па прыцягненні ў спажывецкую кааперацыю сялян з ліку беднякоў і сярднякоў (апошнія каапераваліся горш) [10, л. 137]. Аднак з-за недастатковага ўдзелу камсамола ў перавыбарчай кампаніі (кампанія ўвогуле была слаба арганізавана, нават каапераваная моладзь не была ў яе ўцягнута, кандыдатуры вылучаліся камсамольскімі ячэйкамі механічна) у складзе выбарных праўленняў спажывецкага таварыстваў колькасць камсамольцаў знізілася з 5,1 да 4,9 % [11, л. 97].

Увогуле моладзь яшчэ слаба кааперавалася. Таму ў 1929 годзе напярэдадні перавыбараў спажывецкай кааперацыі тыражом у 13 тысяч экзэмпляраў ЛКСМБ у якасці дадатку да “Чырвонай Зьмены” выдаў “Памятку камсамольцу да перавыбараў спажывецкай кааперацыі”. Для кіраўніцтва кааперацыйнай працы ў кожнай ячэйцы саюза вылучылі кааперацыйнага арганізатара [11, л. 95, 101–102].

Неабходна зазначыць, што для моладзі ў спажывецкай кааперацыі меліся пэўныя ільготы. Так, у гарадах і мястэчках другі член кааператыва з сям’і, які не меў самастойнага заробку, уносіў 25 % паяу галавы сям’і з адпаведнай растэрміноўкай; малазарабляючым маладым людзям выплата паяу растэрміноўвалася да 2 гадоў; каапераванне юнакоў і дзяўчын павялічвала тэрмін таварнага крэдытавання да 6 месяцаў, дзейнічала крэдытаванне кнігай, спартыўнымі прыладамі, музычнымі інструментамі і інш. На вёсцы другі член сям’і, калі ў яго гаспадарцы ўжо ёсць адзін пайшчык, уносіў 25 % ад паяу першага члена кааператыва з сям’і з адпаведнай растэрміноўкай; каапераванне маладых батракоў і беднякоў ажыццяўлялася за кошт фонду кааперавання беднаты, таму кааператывы павінны былі выдаваць ім пазыкі для выплаты першай паловы паяу (1 руб.); давалася растэрміноўка выплаты ільготнага паяу: для батрацка-бядняцкай моладзі – ад 3 да 5 гадоў, для іншай – да 2 гадоў; дазвалялася ўносіць пай натурай (хлеб, яйкі і інш.) ці адпрацоўкай (перавоз тавараў, здзельная праца і г.д.) [12, с. 11–12].

Работа ЛКСМБ у галіне сельскагаспадарчай кааперацыі доўга не мела планавага і масавага характару [13, л. 13]. Яна здзяйснялася шляхам удзелу ў ёй выпадковых камсамольцаў. Такая праца вяла да шэрагу памылак у справе пабудовы кааперацыі. Мела месца навязванне камсамолам у яе кіруючыя і кантралюючыя органы сваіх прадстаўнікоў, іншае ўмяшальніцтва ў кааператыўную дзейнасць на месцах [14, л. 17]. У выніку ўдзел ЛКСМБ у справе кааперавання сельскай гаспадаркі быў нязначны [15, л. 20]. Так, у 1926 годзе у праўленні сельскагаспадарчай кааперацыі БССР было абрана толькі 39 камсамольцаў (4 % ад іх складу) [16, л. 72]. Калі ў пачатку 1927 года ячэйкі ЛКСМБ працягвалі слаба ўдзельнічаць у розных галінах сельскагаспадарчай кааперацыі і меліярацыйных таварыствах, то з сакавіка гэтага года ў адпаведнасці з устаноўкай кампартыі камсамольцы БССР ужо актыўна ўдзельнічалі ў кааперацыі ў вёсцы, машынных і меліярацыйных таварыствах, сельскагаспадарчых арцелях і таварыствах, вялі каапераванне вясковай беднаты [8, л. 205, 214; 17, л. 1]. У выніку ў 1927 годзе ў праўленні сельскагаспадарчай кааперацыі БССР было абрана ўжо 59 камсамольцаў (6 % ад іх складу) [18, л. 79].

Пасля IX з’езду ЛКСМБ зрабіў значныя крокі ўперад у справе вытворчай кааперацыі сельскай гаспадаркі [11, л. 174; 19, л. 191; 20, л. 12; 21, л. 4]. Значная колькасць камсамольцаў і моладзі была абрана ў кааператыўныя структуры. У кааператыўных вясковых аб’яднаннях БССР налічвалася 2785 камсамольцаў. Аднак яны слаба былі ўцягнуты ў актыўную вытворчую і грамадскую працу. У іх адсутнічала імкненне ператвараць таварыствы ў вышэйшыя формы вытворчай кааперацыі, мала надавалася ўвагі развіццю вытворчай дзейнасці кааператываў і дапамозе беднаце [22, л. 5; 23, л. 72]. Частка ячэяк саюза зусім не займаліся справай вытворчага кааперавання [24, л. 140]. Найбольш актыўна ішло крэдытнае каапераванне, значна слабей – у розныя прасцейшыя вытворчыя аб’яднанні. ЛКСМБ толькі пачаў удзел у кантрактацыі сялян крэдытнымі арганізацыямі [10, л. 137–138]. Камсамолу даводзілася весці барацьбу з заможнымі сялянамі за кантроль над кааперацыяй [25, л. 48].

Такім чынам, і ў 1929 годзе моладзь заставалася слаба ўцягнутай у сельскагаспадарчую кааперацыю [11, л. 95], але ЛКСМБ не спыняў сваю дзейнасць у гэтым кірунку. Так, за 1929 год камсамольцы арганізавалі 232 машынных, 162 меліярацыйных, 41 гарфяное, 19 насенняводчых, 50 пасялковых, 78 малочна-жывёлаводчых, 4 пчалярскіх, 17 садавагародных, 8 ільноводчых і 78 іншых таварыстваў. Ва ўсіх іх налічвалася 1893 члены саюза і 6008 сялянскіх гаспадарак. Усяго было кааперавана 5898 камсамольцаў, а ў раней існаваўшыя кааператыўныя таварыствы сіламі ЛКСМБ уцягнута 2272 сялянскія гаспадаркі [23, л. 71; 26, л. 10–11]. Вытворчае каапераванне вёскі амаль усюды праходзіла пры досыць добра разгорнутай камсамольцамі падрыхтоўча-растлумачальнай кампаніі і вялося ў напрамку пераводу прасцейшых аб’яднанняў у больш складаныя [27, л. 9]. Нягледзячы на гэта, лічылася, што камсамол слаба ўдзельнічаў у вытворчай кааперацыі вёскі [28, л. 63], што сведчыць аб зацікаўленасці савецкага кіраўніцтва ў найхутчэйшым яе развіцці.

У 1927 годзе ЛКСМБ пачаў арганізоўваць свае прадстаўніцтвы і ў органах прамысловай кааперацыі. У гэты час у БССР меліся 3 самастойныя арцелі прамкааперацыі з моладзі ў Мінску [29, л. 24]. У 1928–1929 гадах заставаліся слаба каапераванымі маладыя саматужнікі (асабліва бедныя) у вёсках і мястэчках. Іх кааперацыі перашкаджала адсутнасць ільгот пры ўнясенні паяу, патрабаванне кваліфікацыі і наяўнасці інструментаў [30, л. 37, 70, 97]. Вельмі малы працэнт камсамольцаў выбіраўся ў органы кааперацыі. Гэта можна растлумачыць слабым удзелам ЛКСМБ у практычнай кааператыўнай працы, выпадкамі растрат і безгаспадарчасці з боку камсамольцаў-кааператараў [22, л. 4; 31, л. 45]. Акрамя таго, камсамольцы слаба ўносілі паявы ўзносы ва ўсе віды кааперацыі [32, л. 287]. На пачатак 1930 года ў кааперацыйным апарате БССР налічвалася 260 чалавек моладзі, з якіх толькі 83 (31,9 %) з’яўляліся камсамольцамі – гэта была моладзь (на 58,4 %) ва ўзросце ад 18 да 22 гадоў [33, л. 297].

У адпаведнасці з рашэннем ЦК УЛКСМ з нагоды 16-га Міжнароднага юнацкага дня ЦК ЛКСМБ 22 жніўня 1930 года прыняў пастанову аб вылучэнні 100 чалавек рабочай моладзі з ліку ўдарнікаў і лепшых прадстаўнікоў брыгад “лёгкай кавалерыі” на кіруючую кааперацыйную работу [34, л. 164]. Аднак гэта пастанова была выканана толькі на 13 %, бо на канец 1930 года камсамольская прапластоўка ў кааперацыйным апарате павялічылася да 96 чалавек і складала 5 %, што вельмі мала. Слабую камсамольскую прапластоўку ў кааперацыйным апарате можна растлумачыць частым сыходам камсамольцаў з-за маруднага прасоўвання на вышэйшыя пасады ў некаторых звеннях апарату. Амаль 60 % камсамольцаў займалі

пасады статыстыкаў, рахункаводаў, бухгалтараў і іншых дробных служачых, 61,5 % з іх мелі сярэдняю, а 24 % – пачатковую адукацыю, 78,2 % не працавалі на вытворчасці, што, як правіла, сведчыць аб пачатку працоўнай дзейнасці менавіта ў кааперацыі. Стаж працы ў кааператыўным апарце большасці камсамольцаў складаў ад 3 да 8 гадоў, пры гэтым у канкрэтнай установе – максімум 2 гады. Значыць, шмат камсамольцаў усё ж такі былі задаволены ўмовамі працы ў кааперацыі, але часта змянялі канкрэтныя ўстановы, што можа быць сведчаннем пэўных злоўжыванняў з іх боку. Па сацыяльным паходжанні камсамольцы ў кааперацыі былі пераважна прадстаўнікамі служачых і рабочых, а на кіруючых пасадах у кааперацыйным апарце камсамольцы са служачых складалі 49,9 %, з рабочых – 33,4 %, з іншых – 16,7 %, па нацыянальнасці 60 % з іх былі яўрэямі, 30 % – беларусамі, а сярод кіруючага кааперацыйнага персаналу гэтыя суадносіны складалі адпаведна 67 і 17 % [33, л. 285–288, 290–292, 294–296]. Як бачым, сярод камсамольцаў кааперацыйнага апарату пераважала яўрэйская моладзь.

Ахоп камсамолам моладзі кааперацыйнага апарату. Пачатак 1930 года

Катэгорыя	Усяго	Да 18 год	18–19 гадоў	20–22 гады	23–24 гады
Моладзь	260	16	36	116	22
Камсамольцы	83	8	15	38	22
Працэнт ахопу	32	50	41,7	32,8	23,9

Крыніца: [33, л. 297].

Працэнт камсамольцаў у апарце кааперацыі БССР па пасадах. Канец 1930 года

Пасады	Працэнт
Кіруючы персанал	6,3
Навуковыя працаўнікі і спецыялісты	5,2
Кантралёры і інспектары	13,5
Статысцікі, рахункаводы, бухгалтары	26
Сакратары канцэлярыі	9,4
Іншыя служачыя	33,3
Малодшы абслугоўваючы персанал	6,3

Крыніца: [33, л. 285].

Падзел камсамольцаў у кааперацыйным апарце па сацыяльным паходжанні. Канец 1930 года

Сацыяльнае паходжанне	Працэнт
Рабочыя і іх дзеці	28,1
Служачыя і іх дзеці	40,6
Сяляне і іх дзеці	17,7
Іншыя	13,6

Крыніца: [33, л. 287].

Працэнт камсамольцаў у кааперацыйным апарце па адукацыі. Канец 1930 года

Вышэйшая	Вышэйшая няскончаная	Сярэдняя	Пачатковая	Хатняя
5,3	1	61,5	24	8,2

Крыніца: [33, Спр. 424, л. 292].

Працэнт камсамольцаў у кааперацыйным апарце па стажу. Канец 1930 года

Да 6 месяцаў	6 месяцаў – 1 год	1–2 гады	3–4 гады	5–8 год	9–12 гадоў	13–16 год
8,6	3,2	23,7	29	23,6	9,7	2,2
Стаж 16 камсамольцаў не вядомы						

Крыніца: [33, л. 294].

Праца камсамольцаў кааператыўнага апарату на вытворчасці. Канец 1930 года

Праца камсамольцаў	Не працавалі	Працавалі	Невядома
Працэнт	78,2	11,4	10,4

Крыніца: [33, л. 295].

Працэнт камсамольцаў па часе працы ў канкрэтнай установе кааперацыйнага апарату. Канец 1930 года

Да 6 месяцаў	6 месяцаў 1 год	1–2 гады	3–4 гады	5–8 год	9–12 гадоў
22,9	22,9	32,3	15,6	6,3	–

Крыніца: [33, л. 296].

Нацыянальны склад камсамольцаў у кааперацыйным апарате. Канец 1930 года

Нацыянальнасць	Кіруючы персанал	Навуковыя працаўнікі і спецыялісты	Кантралёры і інспектары	Іншыя служачыя	Усяго
Беларусы	1	3	6	19	29
Яўрэі	4	1	4	49	58
Рускія	–	1	3	3	7
Палякі	–	–	–	1	1
Іншыя	1	–	–	–	1

Крыніца: [33, л. 290].

3 другой паловы 1929 года значнае месца ў сістэме прамкааперацыі БССР пачалі займаць маладыя саматужнікі. На 1 ліпеня 1929 года ў саматужным арцельным сектары налічвалася 2221 чалавек моладзі, ці 15,2 % ад агульнай колькасці саматужнага арцельнага сектара, на 1 кастрычніка 1929 года – 3144 (17,4 %), на 1 жніўня 1930 года – 6150 (19 %), а на 1 снежня 1930 года – 5342 (14,9 %) [35, л. 124]. Як бачым, напрыканцы 1930 года назіралася тэндэнцыя зніжэння ўдзельнай вагі моладзі ў сістэме прамкааперацыі БССР, магчыма, з-за незадаволенасці ўмовамі працы. Таму для кааперавання па акругам згодна з дырэктывай Усеаюзнага камсамольскага прамысловага савета ЦК ЛКСМБ размеркаваў 859 маладых беспрацоўных з біржы працы. Таксама па акругам былі арганізаваны 10 арцеляў беспрацоўнай моладзі. Па ўзгадненні з Народным камісарыятам адукацыі БССР Цэнтральны Камітэт ЛКСМБ размеркаваў па акругам 100 пераросткаў, выхаванцаў дзіцячых дамоў для кааперавання ў арцелі [36, л. 88].

Колькасць моладзі ў арцелях беларускай прамысловай кааперацыі на 4 жніўня 1930 года

Галіна	Колькасць моладзі і яе працэнт ад занятых у арцелях
Абутковая	1230 (22,9 %)
Гарбарная	105 (13,6 %)
Шорная	33 (14,8 %)
Галантарэйная	78 (26,7 %)
Швейная	1317 (24,6 %)
Панчошна-трыкатажная	726 (51,1 %)
Канатна-вяровачная	252 (32,5 %)
Ткацкая	90 (24,4 %)
Металічная	554 (28,3 %)
Ватная	4 (10 %)
Дрэваапрацоўчая	577 (11,5 %)
Лесахімічная	41 (4,5 %)
Будматэрыялаў	443 (14,4 %)
Керамічная	8 (14,5 %)
Харчасмакавая	109 (11,3 %)
Рыбалоўная	–
Хімічная	16 (16,5 %)
Паліграфічная	33 (18 %)
Мыйка ануч	263 (34,1 %)
Валяльная	93 (29,8 %)
Шчачінная	–
Транспартнае будаўніцтва	72 (4,5 %)
Абслугоўваючая	107 (13,7 %)

Крыніца: [36, л. 94].

Маладыя саматужнікі былі прадстаўлены амаль ва ўсіх галінах прамысловай кааперацыі. Найбольшая іх колькасць працавала ў швейных, абутковых і панчошна-трыкатажных арцелях. Прычым найбольшую ўдзельную вагу юнакі і дзяўчыны мелі ў панчошна-трыкатажных арцелях, дзе яны складалі больш паловы працаўнікоў. У рыбалоўных і шчачінных арцелях моладзь зусім не была прадстаўлена [36, л. 94]. Аднак сярод моладзі саматужных арцеляў быў невялікі працэнт дзяўчын [37, л. 169]. Значная колькасць

малых людзей у вучнёўскім узросце, часта прымалася ў саматужныя арцелі, нягледзячы на адсутнасць кваліфікацыі, бо былі не запоўнены мінімальныя нормы броні і свэрхброні па ўсіх арцелях і промыслах. Пры гэтым назіраліся выпадкі звышурочнай працы падлеткаў, неўрэгуляванасць працягласці іх працоўнага дня, адсутнасць у юнакоў і дзяўчын спецворткі [35, л. 124; 37, л. 166]. Таксама сярод моладзі саматужных арцеляў адзначалася недысцыплінаванасць, слабы ўдзел у працы вытворчых нарад і камісій, выпадкі казённых дамоваў аб сацыялістычным саборніцтве і нават ілжэўдарніцтва. Увогуле прафсаюзы і праўленні арцеляў не кіравалі і не дапамагалі моладзевому ўдарніцкаму руху [37, л. 167]. Сярод маладых саматужнікаў назіралася незадаволенасць лініяй кампарты ў адносінах да саматужнікаў, нежаданне працаваць, рвацтва, прыватнаўласніцкія тэндэнцыі і іншыя адмоўныя з’явы. Камсамольцы і моладзь былі ў гэты час зусім слаба мабілізаваны на вырашэнне пастаўленых кампартыяй задач прамкааперацыі [37, л. 168].

У 1931 годзе ўдзел ЛКСМБ у кааперацыі і праца яго кааператыўных ячэяк характарызаваўся як незадавальняючыя [38, л. 132]. Камсамол слаба дапамагаў у пераводзе кааперацыі на гаспадарчы разлік і здельную аплату [39, л. 109]. У гэтым годзе праводзілася мабілізацыя 275 камсамольцаў у сістэму спажыўкааперацыі [40, л. 53]. Аднак гарадскія і раённыя камітэты камсамола фармальна аднесліся да пытанняў перабудовы спажыўкааперацыі, слаба кіравалі і дапамагалі ячэйкам у гэтай справе. У выніку саюз незадавальняюча ўдзельнічаў у перабудове спажывецкай кааперацыі [39, л. 105].

Шэраг раённых камітэтаў ЛКСМБ недаацэньваў ролю і значэнне прамысловай кааперацыі, уцягванні ў яе бяднейшых пластоў моладзі. Таму даволі часта адзначаліся факты, калі юнакі і дзяўчыны недастаткова былі мабілізаваны на барацьбу са скрыўленнямі класавай лініі ў прамысловай кааперацыі, на ачыстку яе ад кулацка-нэпманскіх элементаў. Асобныя раённыя камітэты камсамола ўвогуле не вылучалі ці вылучалі фармальна прадстаўнікоў для працы сярод моладзі прамысловай кааперацыі, нягледзячы на шэраг дырэктыў з боку ЦК ЛКСМБ [35, л. 126; 38, л. 95].

У 1934 годзе стан і кіраўніцтва грамадскага харчавання спажыўкааперацыі БССР былі зусім дрэнныя. Аднак на прапанову ЦК ЛКСМБ аб арганізацыі трохмесячных курсаў загадчыкаў сталовых з ліку ўдарнікаў-камсамольцаў дырэцыя грамадскай харчовай спажыўкааперацыі ніяк не адрэагавала. У калгасах грамадскае харчаванне падчас пасяўной кампаніі зусім адсутнічала. Нягледзячы на звароты камсамольцаў, не было ніякай рэакцыі дырэцыі на арганізацыю грамадскага харчавання калгаснікаў у час уборачнай кампаніі [41, л. 33–35]. Гэта гаворыць аб адсутнасці наладжанага ўзаемадзеяння камсамола са структурамі грамадскага харчавання спажыўкааперацыі.

Як бачым, і ў 1930-я гады, камсамол працягваў весці актыўную працу ў сферы спажывецкай кааперацыі, хоць і незаўсёды паспяхова.

Такім чынам, калі на пачатку 1920-х гадоў моладзь слаба была ўцягнута ў кааперацыю, то з 1925 года яе актыўнасць у кааператыўным руху пачала расці дзякуючы курсу кампартыі на стварэнне спрыяльных умоў для развіцця кааперацыі і ўцягнення ў яе маладога пакалення з дапамогай шэрагу ільгот.

Найбольш актыўна ішло спажывецкае і крэдытнае каапераванне маладога пакалення, значна слабей – у розныя вытворчыя сельскагаспадарчыя і прамысловыя аб’яднанні. Гэты працэс імкнуўся кантраляваць камсамол, які вёў працу па пашырэнні кааперацыі сярод насельніцтва, але доўгі час яна не мела планавага і масавага характару. Да таго ж саюзу даводзілася весці барацьбу з заможнымі сялянамі за кантроль над кааперацыяй на вёсцы. Як вынік, камсамольцы складалі ў сярэднім толькі каля 5 % у кааперацыйным кіраўніцтве, што тлумачыцца слабым ўдзедам ЛКСМБ у практычнай кааператыўнай працы, наяўнасцю шэрагу адмоўных з’яў у дзейнасці камсамольцаў-кааператараў.

Увогуле слабую камсамольскую прапластоўку ў кааперацыйным апарате, якая пераважна складалася з яўрэйскай моладзі, можна растлумачыць частым сыходам камсамольцаў з-за маруднага прасоўвання на вышэйшыя пасады. Разам з тым шмат камсамольцаў усё ж такі былі задаволены ўмовамі працы ў кааперацыі, хаця і часта змянялі канкрэтныя кааператыўныя ўстановы.

Толькі ў 1927 годзе ЛКСМБ пачаў арганізоўваць свае прадстаўніцтвы і ў органах прамысловай кааперацыі, і толькі з другой паловы 1929 года значнае месца ў сістэме прамкааперацыі БССР пачалі займаць маладыя саматужнікі, якія былі прадстаўлены амаль ва ўсіх яе галінах. Найбольшая іх колькасць працавала ў швейных і абутковых арцелях, а ў панчошна-трыкатажных яны складалі больш паловы працаўнікоў. Прыцягненню моладзі ў саматужныя арцелі спрыялі адсутнасць патрабавання наяўнасці кваліфікацыі, незапоўненасць мінімальных норм броні і свэрхброні для падлеткаў па ўсіх арцелях і промыслах. Разам з тым назіраліся выпадкі парушэння працоўных правоў падлеткаў у арцелях.

Нягледзячы на ўсе захады і ў пачатку 1930-х гадоў удзел ЛКСМБ у кааперацыі і праца яго кааператыўных ячэяк характарызаваўся як незадавальняючыя. Нават у сярэдзіне 1930-х гадоў адсутнічала наладжанае ўзаемадзеянне камсамола з пэўнымі структурамі спажыўкааперацыі. Аднак і ў 1930-я гады саюз працягваў весці актыўную працу ў сферы кааперацыі, хоць і не заўсёды паспяхова.

КРЫНІЦЫ І ЛІТАРАТУРА

1. Нацыянальны архіў Рэспублікі Беларусь (НАРБ). – Фонд 63п. – Воп. 2. – Спр. 45.

2. НАРБ. – Фонд 63п. – Воп. 1. – Спр. 37.
3. НАРБ. – Фонд 63п. – Воп. 1. – Спр. 42.
4. НАРБ. – Фонд 63п. – Воп. 1. – Спр. 54.
5. Расійскі дзяржаўны архіў сацыяльна-палітычнай гісторыі. – Фонд М-1. – Воп. 23. – Спр. 665а.
6. НАРБ. – Фонд 63п. – Воп. 1. – Спр. 64.
7. НАРБ. – Фонд 63п. – Воп. 2. – Спр. 193.
8. НАРБ. – Фонд 63п. – Воп. 2. – Спр. 174.
9. НАРБ. – Фонд 63п. – Воп. 1. – Спр. 66.
10. НАРБ. – Фонд 63п. – Воп. 2. – Спр. 397.
11. НАРБ. – Фонд 63п. – Воп. 2. – Спр. 301.
12. Памятка камсамольцу да перавыбаруў спажывецкай кааперацыі. – Мінск: “Чырвоная Зьмена”, 1929. – 16 с.
13. НАРБ. – Фонд 63п. – Воп. 1. – Спр. 68.
14. НАРБ. – Фонд 63п. – Воп. 2. – Спр. 273.
15. НАРБ. – Фонд 63п. – Воп. 2. – Спр. 306.
16. НАРБ. – Фонд 63п. – Воп. 2. – Спр. 112.
17. НАРБ. – Фонд 63п. – Воп. 1. – Спр. 74.
18. НАРБ. – Фонд 63п. – Воп. 2. – Спр. 193.
19. НАРБ. – Фонд 63п. – Воп. 1. – Спр. 71а.
20. НАРБ. – Фонд 63п. – Воп. 1. – Спр. 80.
21. НАРБ. – Фонд 63п. – Воп. 1. – Спр. 88.
22. НАРБ. – Фонд 63п. – Воп. 1. – Спр. 79.
23. НАРБ. – Фонд 63п. – Воп. 2. – Спр. 677.
24. НАРБ. – Фонд 63п. – Воп. 2. – Спр. 448.
25. НАРБ. – Фонд 63п. – Воп. 2. – Спр. 450.
26. НАРБ. – Фонд 63п. – Воп. 2. – Спр. 493.
27. НАРБ. – Фонд 63п. – Воп. 2. – Спр. 510.
28. НАРБ. – Фонд 63п. – Воп. 2. – Спр. 523.
29. НАРБ. – Фонд 63п. – Воп. 2. – Спр. 355.
30. НАРБ. – Фонд 63п. – Воп. 2. – Спр. 465.
31. НАРБ. – Фонд 63п. – Воп. 2. – Спр. 185.
32. НАРБ. – Фонд 63п. – Воп. 1. – Спр. 101.
33. НАРБ. – Фонд 63п. – Воп. 2. – Спр. 424.
34. НАРБ. – Фонд 63п. – Воп. 1. – Спр. 105.
35. НАРБ. – Фонд 63п. – Воп. 1. – Спр. 130.
36. НАРБ. – Фонд 63п. – Воп. 2. – Спр. 544.
37. НАРБ. – Фонд 63п. – Воп. 2. – Спр. 545.
38. НАРБ. – Фонд 63п. Воп. 1. Спр. 120
39. НАРБ. – Фонд 63п. – Воп. 1. – Спр. 131.
40. НАРБ. – Фонд 63п. – Воп. 1. – Спр. 128.
41. НАРБ. – Фонд 63п. – Воп. 2. – Спр. 610.

Паступіў 08.12.2014

YOUNG PEOPLE IN THE COOPERATIVE MOVEMENT OF SOVIET BELARUS 20S – 30S THE TWENTIETH CENTURY

V. DANILOVICH

Article is devoted to the problem of youth participation in the cooperative movement of Soviet Belarus. The utilization rate of boys and girls in cooperation is considered. It is alleged that in the early 1920s the younger generation was slightly involved in cooperation, but in 1925 their activity began to grow thanks to the policy of the Communist Party, aimed at creating favorable conditions for the development of the cooperative movement and involving youth in it. The most and least popular forms of cooperation among boys and girls are identified. It is explored of the Young Communist League's role in the process of expanding the cooperative movement among the population in the 1920s – 1930s. It is argued that in fact up to the 1930s. this activity Union hadn't planned and mass character, although later doesn't always successful.

ИСТОРИЧЕСКИЕ НАУКИ

УДК 069(476)

МУЗЕЕФИКАЦИЯ КОМПЛЕКСА НАСТЕННОЙ ЖИВОПИСИ XII–XIX ВЕКОВ СПАСО-ПРЕОБРАЖЕНСКОГО ХРАМА В ПОЛОЦКЕ КАК РЕЗУЛЬТАТ КУЛЬТУРНОЙ ИНТЕГРАЦИИ

канд. культурологии Т.А. ДЖУМАНТАЕВА

(Национальный Полоцкий историко-культурный музей-заповедник)

Рассматривается музеефикация памятников архитектуры и монументальной живописи на примере комплекса фресковой и масляной живописи XII–XIX веков Спасо-Преображенского храма Спасо-Евфросиньевского монастыря. В рамках культурной интеграции – взаимодействие между учреждениями культуры, творцами и потребителями культур, процесс согласования национальных форм культуры, традиций и новаций – учёных и реставраторов России и Беларуси был осуществлён уникальный проект музеефикации отслоенной живописи XVIII–XIX веков, что стало выдающимся явлением в музеологии и перспективным направлением для сохранения и презентации историко-культурного наследия древнего Полоцка.

Историко-культурное наследие представляет собой духовный, культурный, экономический и социальный капитал уникальной ценности. Вместе с природными богатствами культурное наследие страны является основанием для национального самосознания (самоуважения) и признания мировым сообществом. В эпоху глобализации постиндустриальная цивилизация осознала высокий потенциал культурного наследия для каждой страны, необходимость его сохранения и эффективного использования как одного из важнейших ресурсов мировой экономики. Любые утраты наследия неизбежно отражаются на всех областях жизни нынешнего и будущих поколений, приводят к духовному оскудению, разрывам исторической памяти, обеднению общества в целом. Они не могут быть восполнены или компенсированы. Основой развития цивилизации может быть только накапливание и сохранение культурных ценностей. Музей может стать лучшим хранителем и ретранслятором наследия.

Принципы комплектования музейного собрания выражают отношение общества к своему культурному наследию. В процессе отбора осуществляется документирование и музеефикация предметов материальной культуры, исторических событий и процессов. Обеспечивая отбор, хранение, изучение и презентацию экспонатов, музей актуализирует культурное наследие через соотнесение его с современными социокультурными процессами, используя для этого интерактивные формы музейной коммуникации и тем самым способствуя воспроизведению культуры. Исследование наследия в музее должно носить долговременный, постоянный и поэтапный характер... (подготовительный этап – исследование источников, второй этап – создание программы научных исследований и её осуществление, третий – презентация результатов [1]).

Музеефикация историко-культурного наследия является в такой же степени значимым направлением музейной деятельности, как и фондовая, экспозиционная, культурно-образовательная деятельность. Музей – эффективное средство освоения среды обитания человеческого сообщества, фактор стабилизации ее качеств. Сегодня во всем мире он признан инструментом решения многих важных социальных проблем, в первую очередь проблем социальной адаптации и консолидации общества. Для этого необходимы усилия уже существующих музеев, энтузиастов, управленцев, ученых. В нашем случае к перечисленным субъектам добавляется международное сотрудничество реставраторов.

Уникальным долговременным проектом, в котором вот уже около 10 лет участвуют российские и белорусские учёные и реставраторы, является *Музеефикация комплекса настенной живописи XII–XIX веков Спасо-Преображенского храма в Полоцке*.

Полоцк на протяжении XII века был одним из главных центров монументальной архитектуры и живописи Древней Руси. Именно здесь получил развитие особый архитектурный тип храма – башнеобразный с трёхлопастным завершением фасадов, что создавало вертикальный акцент в объёмной композиции здания. Самым ярким образцом этой уникальной Полоцкой школы архитектуры известный исследователь древнерусской архитектуры П.А. Раппопорт назвал Спасо-Преображенский храм XII века [2]. Традиции полоцкого зодчества оказали сильное влияние на каменное строительство в Смоленске, Новгороде, Гродно, Чернигове, Витебске. Об этом написал в своём исследовании Е.Н. Торшин [3].

При жизни Св. Евфросинии Полоцкой Спасо-Преображенский храм был расписан фресками, сохранившимися до наших дней в полном объёме. Ансамбль фресок Спасской церкви представляет собой

уникальное явление в мировом культурном наследии [4]. Более 20 лет ведутся работы по раскрытию монументальной живописи в храме. Параллельно с раскрытием фресок XII века проводится отслоение более поздней живописи XIX века, которая представляет историческую и художественную ценность и является частью единого комплекса монументальной живописи храма. Отслоенная живопись переносится на новую постоянную основу и может экспонироваться в музее и на выставках. Презентация живописи путём создания стационарной музейной экспозиции – важная часть осуществления музеефикации историко-культурного наследия древнего города.

Группа реставраторов Федерального государственного унитарного предприятия «Межобластное научно-реставрационное художественное управление» (МНРХУ) под руководством известного искусствоведа и опытного реставратора высшей категории В.Д. Сарабьянова в 2006 году совместно с белорусскими реставраторами приступила к реставрационным работам по раскрытию фресковой росписи Спасо-Преображенской церкви, памятника архитектуры середины XII века.

На первом этапе сотрудничества в работах приняли участие реставраторы Национального Полоцкого историко-культурного музея-заповедника О.А. Шафран и А.А. Якимович. Они получили возможность повысить свою квалификацию и быть причастными к процессу реставрации уникального памятника. Сегодня раскрыт почти весь объём храма, расписанный фресками. Многие композиции являются сенсационными для искусствоведения. Например, хорошо сохранившиеся изображения первых русских святых Бориса и Глеба [5]. До настоящего времени самые ранние изображения святых братьев датировались XIII веком. Изображения Бориса и Глеба в полоцком храме были включены преподобной Евфросинией, как и изображение Вячеслава Чешского [6], в её патрональную программу росписи храма. Родные братья отца Евфросинии и её родной брат (ко времени росписи храма уже умершие) носили имена святых, изображённых в центральном нефе храма. Напротив стены с изображениями Бориса и Глеба находится редчайшее изображение – изображение святого мученика Романа и князя Вячеслава (Вацлава) Чешского, до сих пор глубоко почитаемого в Чехии. Его портретов вообще очень мало. Это единственное изображение чешского святого в православных храмах на территории России, Украины и Беларуси. То, что он появился напротив Бориса и Глеба, само собой разумеется – чешский святой князь, как и русские святые князья, был убит родным братом. Патрональные изображения основного объёма храма показывают, что тема моления за своих родных являлась одной из определяющих в функции Спасской церкви.

Комплекс росписей XII века Спасской церкви находился под несколькими слоями записей. Последняя запись, выполненная в 1885 году, представляла собой цельный ансамбль росписей, обладающий исторической и художественной ценностью. Его сохранность неодинакова. Красочный слой во многих местах осыпался, обнажив хорошо сохранившиеся первоначальные фрески XII века. Кроме того, на отдельных участках под записью 1885 года были открыты фрагменты предыдущего поновления 1834 года, которые также заслуживали сохранения.

Ранее в Спасской церкви уже проводилось отслоение небольших фрагментов масляной росписи XIX века по методике, разработанной С.В. Филатовым [7]. Отслоение выполнялось на пленку ПВХ (поливинилбутираль), что позволило отслоить небольшие участки красочного слоя, причём только хорошей сохранности. Эти фрагменты хранятся в Национальном Полоцком историко-культурном музее-заповеднике. Для отслоения целых композиций на данном памятнике такая методика не подходила. Поэтому реставраторами МНРХУ А.Б. Гребенчиковой и В.В. Сергиеней бригады В.Д. Сарабьянова под руководством художника-реставратора Е.И. Серёгиной была разработана другая методика работы, которая позволила отслоить живопись XIX века большими и цельными участками, вплоть до крупных композиций площадью в несколько квадратных метров.

Отслоение и сохранение на новом основании живописи XVIII–XIX веков до сих пор недостаточно распространено в реставрации настенной живописи, хотя преимущества его очевидны. Этот метод позволяет сохранить оба слоя живописи – первоначальный и слой поновления, который также является объектом художественного наследия. Подобный метод сохранения позднего слоя живописи по отношению к первоначальному вполне заслуживает более частого применения в реставрационной практике, так как случается, что запись выполнена талантливыми живописцами и представляет собой отдельный комплекс росписей, имеющих художественную ценность. Часто эта ценность носит исторический характер и бывает связана с репрезентацией стилей и манер, характерных для определенных периодов развития живописи. Почти все снятые фрагменты XVIII–XIX веков по композиции соответствуют фрескам XII века (рис. 1, 2).

Для полноценной музеефикации памятника необходимо создание исчерпывающей базы данных. В нашем случае в базу данных включены:

- архивные материалы по ремонтам и исследованиям Спасского храма, отчёты по археологическим исследованиям разных лет, фото- и графические фиксации процессов реставрации живописи, включая этапы 1920–1930-х, 1970-х годов, 1993–2005-х, 2007–2010-х годов;
- научные паспорта на отслоенную живопись и архитектурные обмеры.

Рис. 1. Композиция «Святой мученик Феодор Тирон», 1885 год. Общий вид

Рис. 2. Композиция «Святой мученик Феодор Тирон», XII век. Фреска, открывшаяся после расслоения

По окончании раскрытия фресок и к началу архитектурных реставрационных работ необходимо обладать полной фотофиксацией всех архитектурных элементов, шурфов и росписей Спасской церкви, включая фрески XII века и масляные поновления XVIII–XIX веков, которые по возможности должны быть зафиксированы на разных этапах их отслоения и переноса на новую постоянную основу. Практический сбор указанного материала и разработка процесса музеефикации осуществлялась совместной российско-белорусской группой исследователей и сотрудниками Национального Полоцкого историко-культурного музея-заповедника (В.Д. Сарабьянов, Д.А. Скобцова, А.Б. Гребенщикова, В.В. Сергиеня, Ю.И. Малиновский, О.А. Шафран, А.А. Якимович, Т.А. Джумантаева, В.В. Гаврилов, А.Ф. Оськин). Кроме того, был накоплен большой опыт компьютерной обработки и архивирования разнообразных текстовых и графических материалов, создания баз данных по комплексу настенной живописи [8].

В результате этой совместной работы определился круг научных интересов, которые стали основой для выполнения научно-исследовательских работ в рамках Российского и Белорусского фондов фундаментальных исследований. Были разработаны методики отслоения масляной живописи и атрибутированы фрески XII века и отслоенные фрагменты XVIII–XIX веков. Созданная электронная база данных была размещена на сайте музея-заповедника по адресу: <http://polotsk.museum.by/files/freski/index.html>, а полный отчёт о научно-исследовательской работе – на сайте Белорусского Фонда фундаментальных исследований НАН Беларуси: <http://fond.bas-net.by/cgi-bin/db/item.pl?id=G11RPL-001&lng=0>), что стало **вторым этапом** нашего долгосрочного проекта в 2011–2012 годах. Дополнительным результатом данного этапа было введение в научный оборот наиболее полной на ближайшую перспективу информации о комплексе настенной живописи XII–XIX веков Спасо-Преображенского храма Спасо-Евфросиниевского монастыря в Полоцке через издание научных публикаций в двух томах Материалов международной научной конференции «История и археология Полоцка и Полоцкой земли».

Итогом обобщения собранных материалов и виртуальной презентации комплекса живописи в сети Интернет стала разработка концепции музеефикации памятника в стационарной музейной экспозиции (Л.М. Лысенко, Т.А. Орлова, И.Е. Песина, Т.В. Явич, Н.Г. Лугина, И.В. Куржалов). Для постоянной тематической экспозиции была выбрана Художественная галерея, филиал Национального Полоцкого историко-культурного музея-заповедника. Основной задачей концепции стало создание условий для сохранения и музеефикации комплекса настенной живописи XII–XIX веков Спасо-Преображенского храма Евфро-

синьева монастыря в Полоцке, развитие нового перспективного музейного комплекса и создание научной виртуальной презентации комплекса настенной живописи XII–XIX веков. Для этого была выработана система первоочередных организационных мероприятий по реализации концепции и дана оценка их возможного ресурсного обеспечения. Проект участвовал в конкурсе на получение гранта Фонда Президента Республики Беларусь по поддержке культуры и искусства и выиграл его.

Третий этап проекта, который завершён в сентябре 2014 года, основан на внедрении современных методик отслоения живописи XIX века в практическую музейную деятельность. Сохранение и музеефикация историко-культурного наследия «Комплекс настенной живописи XII–XIX веков Спасо-Преображенской церкви в Полоцке» осуществляются через создание музейной экспозиции, где представлены: уникальная полоцкая школа архитектуры, монументальная живопись Спасской церкви XII века, отслоенные и перенесённые на новую постоянную основу фрагменты стенописи XVIII–XIX веков. Программа и использованные технологии отслоения и презентации не имеют аналогов в практике стран СНГ, а в мировой практике такие опыты единичны и во многом не достигают того научно-практического уровня, который был предусмотрен данным проектом (<http://polotsk.museum.by/node/35935>). Разделы экспозиции включили в программу «Музеологического обзора коллекции предметов литургического обихода и личного благочестия XI–XIII веков в музейном собрании Национального Полоцкого историко-культурного музея-заповедника», подготовленную автором (Т. Д.) и опубликованную ранее [9]. Имеется в виду экспонирование предметов, связанных с жизнью и деятельностью Св. Евфросинии Полоцкой, по чьему заказу и с чьим непосредственным участием осуществлялось строительство и создание программы росписей в соборе.

По завершении реставрации Спасо-Преображенская церковь с открытыми фресками XII века будет действующим храмом монастыря. Снятые (отслоенные) фрагменты росписей XVIII–XIX веков из Спасской церкви, археологические находки и копии фресок XII века, их графические прорисы наряду с цифровыми проекциями будут представлены в постоянной экспозиции Художественной галереи. Кроме того, предстоят работы по щадящей тонировке отслоенных фрагментов. Другими словами, процесс музеефикации продлится ещё какое-то время до полного завершения. Он станет достоянием посетителей экспозиции, учёных и всех интересующихся культурным наследием древнего города.

Открытие подобных интегрированных экспозиций является подтверждением того, что в современных условиях музеи, как и всё общество, переживают существенные трансформации своего содержания и деятельности. Особенно показательными в этом смысле становятся новые музейные экспозиции, которые являются продуктом культурной интеграции и совместной деятельности исследователей и реставраторов разных стран.

Очевидно, что музейная деятельность приобретает всё большее социокультурное значение – возрастает роль музеев в сохранении и интерпретации культурного наследия. При этом перед музеем стоит двоякая цель – сохранение культурного наследия для будущих поколений и открытие культурного наследия для современников. Сам музей выступает как составная часть историко-культурного пространства, воздействующего на степень и характер трансляции опыта поколений, и в то же время является связующим звеном между обществом и наследием, которое принадлежит обществу. «Именно музеи могут решить задачу – через музеефикацию сделать эти объекты фактами актуальной культуры. ... Музеефикация сегодня осознаётся как оптимальный путь сохранения и использования памятника... Музеефицированное наследие связано со своим краем, со своим обществом и средой бытования» [10, с. 389].

Исключительная ценность Полоцка заключается в подлинности, универсальности и общечеловеческой значимости его культурного достояния. Без культурного наследия немислимы современная жизнь Полоцка и перспективы его развития. Наследие во многом формирует особый менталитет полочан, утверждает преемственность гуманистических ценностей, подчёркивает неофициальный статус культурной столицы Беларуси, создаёт мировой имидж Полоцка. Для Полоцка наследие имеет такое же значение, как для других регионов природные ресурсы, месторождения нефти и алмазов. Наследие включено во многие социальные процессы и является источником духовного обогащения.

ЛИТЕРАТУРА

1. Мастеница, Е. Культурное наследие и музей; проблема взаимодействия / Е. Мастеница // Научно-исследовательская работа в музее: тез. докл. на VIII Всерос. науч.-практ. конф., Москва, 29–30 нояб. 2005 г. – М., 2005. – С. 14–22.
2. Раппопорт, П.А. Полоцкое зодчество XII в. / П.А. Раппопорт // СА. – 1980. – № 3. – С. 142–161; Раппопорт, П.А. Зодчество Древней Руси / П.А. Раппопорт. – Л.: Изд-во «Наука» Ленингр. отд-ние, 1986. – 160 с.; Раппопорт, П.А. Спасская церковь Евфросиньева монастыря в Полоцке / П.А. Раппопорт, Г.М. Штендер // Памятники культуры: Новые открытия, Ежегодник 1979. – Л., 1980. – С. 459–468.

3. Торшин, Е.Н. Полоцкие строители в Смоленске и Новгороде / Е.Н. Торшин // Труды Гос. Эрмитажа. Т. XXXIV // Изучение и реставрация памятников древнерусской архитектуры и монументального искусства. Архитектурно-археологический семинар: материалы науч. конф. памяти архитектора-реставратора Г.М. Штендера, 19–22 окт. 1993 г. и 15–18 апр. 2003 г. СПб.: Изд-во Гос. Эрмитажа, 2007. – С. 74–88.
4. Скобцова, Д.А. Фрески Спасо-Преображенской церкви Евфросиниева монастыря в Полоцке в контексте искусства XII в. Проблемы стиля / Д.А. Скобцова // История и археология Полоцка и Полоцкой земли: материалы VI Междунар. науч. конф., Полоцк, 1–3 нояб. 2012 г.: в 2 ч. – Полоцк: Полоц. кн. изд-во, 2013. – Ч. 2: Спасо-Преображенская церковь в Полоцке: История. Архитектура. Живопись. – С. 120–125.
5. Скобцова, Д.А. Образы святых князей Бориса и Глеба в росписи Спасо-Преображенской церкви Евфросиниева монастыря в Полоцке / Д.А. Скобцова // История и археология Полоцка и Полоцкой земли: материалы VI Междунар. науч. конф., Полоцк 1–3 нояб. 2012 г.: в 2 ч. – Полоцк: Полоц. кн. изд-во, 2013. – Ч. 2: Спасо-Преображенская церковь в Полоцке: История. Архитектура. Живопись. – С. 142–148.
6. Сарабьянов, В.Д. Изображение Вячеслава князя Чешского и патрональная программа в росписях Спасской церкви Евфросиниева монастыря в Полоцке / В.Д. Сарабьянов // История и археология Полоцка и Полоцкой земли: материалы VI Междунар. науч. конф., Полоцк, 1–3 нояб. 2012 г.: в 2 ч. – Полоцк: Полоц. кн. изд-во, 2013. – Ч. 2: Спасо-Преображенская церковь в Полоцке: История. Архитектура. Живопись. – С. 65–78.
7. Гребенщикова, А.Б. Поновления древней росписи Спасо-Преображенской церкви Евфросиниева монастыря в Полоцке. Проблема сохранения и музеефикации поздних записей / А.Б. Гребенщикова, В.В. Сергиеня, Д.А. Скобцова // История и археология Полоцка и Полоцкой земли: материалы VI Междунар. науч. конф., Полоцк, 1–3 нояб. 2012 г.: в 2 ч. – Полоцк: Полоц. кн. изд-во, 2013. – Ч. 2: Спасо-Преображенская церковь в Полоцке: История. Архитектура. Живопись. – С. 19–29.
8. Оськин, А.Ф. Технология создания виртуальных музейных экспозиций / А.Ф. Оськин, Т.А. Джумантаева // Історія і археологія Полацка і Полацкай зямлі: матэрыялы VI Міжнар. навуц. канф., Полацк, 1–3 лістап. 2013 г.: у 2 ч. – Полацк: НППКМЗ, 2013. – Ч. 1. – С. 274–280.
9. Джумантаева, Т.А. Музеалагічны аспект перспектывнага развіцця Нацыянальнага Полацкага гісторыка-культурнага музея-запаведніка / Т.А. Джумантаева // Вестн. Полоц. гос. ун-та. Сер. А. Гуманитарныя науки. – 2006. – № 1 – С. 2–10.
10. Каулен, М.Е. Музеефикация историко-культурного наследия России / М.Е. Каулен. – М.: Этерна, 2012. – 432 с.

Поступила 19.09.2014

MUSEEFICATION OF THE COMPLEX OF WALL PAINTING OF THE 12TH – 19TH CENTURIES OF SAVIOURS TRANSFIGURATION CHURCH IN POLOTSK

T. JUMANTAYEVA

Museefication of architectural monuments and monumental painting is a promising direction for the conservation and presentation of historical and cultural heritage. Continuing the theme of museefication today Federal State Unitary Enterprise “Scientific and Restoration interregional artistic management” and Polotsk National Historical and Cultural Museum-Reserve are concerned about the study, preservation and restoration of Holy Transfiguration Church of the 12th century and its paintings of 12th and 19th centuries. The project of the museefication of wall paintings of the 19th century, takes special attention of the museum staff in connection with the creation of a special exhibition, which presented this painting.

322(4-17)(091)“09/12”27-9(4-17)“09/12”

РЭЛІГІЙНЫЯ І ПАЛІТЫЧНЫЯ СТРАТЭГІІ НА ЕЎРАПЕЙСКОЙ ПОЎНАЧЫ X–XII СТАГОДДЗЯЎ

С.П. ЕМЯЛЬЯНАЎ

(Международны дзяржаўны экалагічны ўніверсітэт імя А.Д. Сахарова, Мінск)

Разглядаецца сувязь рэлігійных працэсаў і палітычных фактараў у Балтыйска-Скандынаўскім рэгіёне X–XIII стагоддзяў. Аналізуюцца сімвалічныя перакрываванні паганскіх і хрысціянскіх вобразаў, якія палегчылі хрысціянізацыю. Увага акцэнтуюцца на светапоглядзе чалавека X–XI стагоддзяў, на логіцы палітычных матываў рэлігійнага выбару. Практычная арыентаванасць у пытаннях веры садзейнічала ў перыяд пасля Вялікай Схізмы захаванню цывілізацыйнага адзінства Еўропы.

У сучасным грамадскім і навуковым дыскурсе пытанням рэлігійнасці нярэдка надаецца значная ўвага, якая толькі актывізавалася ў сувязі са святкаваннем 1025-годдзя хрышчэння рускіх зямель князем Уладзімірам Святаславічам. Аднак, наколькі сучасныя ўяўленні аб формах рэлігійнасці на мяжы Ранняга і Высокага Сярэднявечча адпавядаюць гістарычнай рэчаіснасці? Для прыкладу праблематыку мажліва разгледзець па накірунках суаднясення традыцыйнай і хрысціянскай карцін свету, прычын і абставін пераходу ў хрысціянства, узаемадэяванняў носьбітаў усходняй і заходняй версій хрысціянства.

Як і ў ацэнцы працэсаў палітагенезу, пры аналізе абставін і акалічнасцей хрысціянізацыі рускі рэгіён мэтазгодна ўключыць у шырэйшы кантэкст Скандынаўска-Балтыйскай цывілізацыі як форму існавання еўрапейскай Поўначы Ранняга – пачатку Высокага Сярэднявечча [1, с. 65–66]. У XI–XII стагоддзях распаўсюджванне хрысціянства ў гэтым рэгіёне адбывалася ў субрэгіёнах Русі і Скандынавіі, якія знаходзіліся ў структурна падобных сацыяльна-палітычных умовах. Хрысціянізацыя гэтых краін таксама мела рысы падабенства: як масавы працэс яна здзяйснялася “зверху” ўладай князёў і на практыцы насіла надзвычай павольны характар, расцягнуўшыся на дзесяцігоддзі, што спрыяла захаванню рыс мясцовай традыцыйнай рэлігійнасці [1, с. 365–409; 2, с. 180–183; 3, с. 280–283].

Для разумення тэмпаў, маштабаў і акалічнасцей хрысціянізацыі акрэсленых зон перш за ўсё неабходна разгледзець сэнсава важны блок: адпаведнасць версіі хрысціянства, што замацавалася на Поўначы, той карціне свету, носьбітам якой быў чалавек гэтага рэгіёна ў перыяд хрысціянізацыі. У гэтым кантэксце варта вылучыць вобраз Хрыста як прынесенага ў ахвяру богу. Зразумела, што для жыхароў Паўночнай Еўропы IX–XI стагоддзяў сімвалізм ахвярнасці праз ганебнае пакаранне ўкрыжаваннем быў далёкі і незразумелы. Тут былі неабходныя нейкія ўласныя паралелі, завязаныя на аспектах мясцовай культуры. Крыніцы не даюць магчымасці прасачыць дадзеную вобразнасць для рускіх земляў, аднак традыцыйны германа-скандынаўскі светапогляд дакладна меў адпаведную базу.

У біблейскім сюжэце аб смерці Хрыста варта вызначыць два аспекты: галоўны герой быў забіты-ахвяраваны, і забіты менавіта праз павешанне, падвешванне. Гібель міфалагічнага Героя ўвогуле з’яўляецца стандартным, а нярэдка – неабходным элементам сюжэта апавядання. І абставіны гібелі толькі павінны падкрэсліваць звышнатуральнасць, звышчалавечасць Героя [4, с. 31–34]. Сюжэт з ахвярнай смерцю праз павешанне быў знаёмы носьбітам германа-скандынаўскай культуры: менавіта так прыносіліся чалавечыя ахвяраванні Одзіну (Вотану). Адзін з эпітэтаў гэтага бога, якія ўзгадваюцца ў “Мроі Гюльві”, частцы так званай “Малодшай Эды” – *Hangagud* (Бог Вісельцаў) [5]. У 138–139 строфах “Слова Высокага”, дыдактычнай паэме “Старэйшай Эды”, дзе апавяданне вядзецца ад асобы самога Одзіна, падаецца сюжэт набыцця ім веды аб рунах. Для гэтага Одзін мусіў прынесці ахвяру богу мудрасці, якім з’яўляўся ён сам, дзеля чаго ён прыбіў сябе сваёй дзідай да Ігдрасілю, Сусветнага Дрэва:

*Ведаю я, я вісеў
на дрэве пад ветрам
ночаў усіх дзевяць,
дзідай працяты
Одзіну ў дар,
самому сабе,
дрэве на тым,
чыё ў нетрах нязведных
карэнне знікае.
Хлеба не даў мне
ніхто, ні напою,
долу глядзеў я,
узняў я руны,
са стогнам узняў,
і рынуў я долу.¹*

*Veit ek, at ek hekk
vindgameiði á
nætr allar níu,
geiri undaðr
ok gefinn Óðni,
sjalfr sjalfum mér,
á þeim meiði
er manngi veit
hvers af rótum renn.
Við hleifi mik sældu
né við hornigi,
nýsta ek niðr,
nam ek upp rúnar,
æpandi nam,
fell ek aprt þaðan [6].*

¹ Тут і далей – пераклад аўтара (С. Е.).

Падобны сюжэт фігуруе і ў скандынаўскім паданні аб забойстве асілкам Старкадам свайго пабраціма Вікара (“Гаўтрэкава сага” (“*Gautreks saga*”), раздзел 7), калі сімвалічнае ахвярапрынашэнне робіцца рэальным: пятля сама зацягваецца на шыі ахвяры, а чарот, які сімвалізаваў здзіду, пераўтвараецца ў сапраўдную зброю, што працінае няшчаснага [7]. Увогуле, трагізм перадвызначанай лёсам смерці і перадвызначанага лёсам забойства быў добра вядомы і знаёмы скандынавам. У гэтым кантэксце забойцы, якія “*ня ведаюць, што робяць*” (паводле Лукаша, 23:34) [8], таксама не былі чымсьці новым для многіх жыхароў Поўначы.

Яшчэ адзін сюжэт, дзе фігуруе бог-ахвяра і сляпы (у прамым сэнсе) забойца, – паданне аб смерці Бальдра Добрага (“*Daði Baldrs ins góða*”). Амаль нішто ў свеце не магло нашкодзіць сонечнаму і светламу маладому богу, таму багі забаўляліся тым, што стралялі ў яго з лукаў. Бальдра забівае яго ўласны брат, сляпы Хёд, якому злосны жартаўнік Локі ўклаў у рукі стралу з амялы – адзінай расліны, якую маці Бальдра, Фрыг, не змагла ўгаварыць не шкодзіць яе сыну [5]. Да таго ж Бальдр не толькі памірае, але і мусіць уваскрэснуць – адрадіцца ў адноўленым свеце, пасля Рагнароку:

*Закалосіць, без севу
ўзрастаючы, збожжа,
зло на дабро абярнецца,
Бальдр вярнецца,
жыцьмуць Хёд з Бальдрам
у Хроўта палатах,
у доме багоў.
Зведалі вы – хіба, досыць?*

*Munu ósánnir
akrar vaxa,
bóls mun alls batna,
Baldr mun koma,
búa þeir Höðr ok Baldr
Hropts sigtóptir
vé valtívar.
Vitudd ér enn – eða hvat? [9].*

Варта адзначыць паказальнасць імя і вобраза Бальдра. Яшчэ Якаб Грым выказаў думку аб магчымых германа-балта-славянскіх сувязях, што прасочваюцца ў найменні гэтага бога. Яго імя нямецкі даследчык узводзіў да балцкага *baltas* (белы) і ўказваў на паралелі паміж Бальдрам і славянскім Белабогам [10, с. 221–222]. Асноўны эпітэт Бальдра – “Добры”, а ўяўляўся ён у выглядзе юнака, настолькі прыгожага, што ад яго зыходзіла ззянне.

Носьбіты хрысціянства, што пранікалі на паганскую Поўнач у IX–XI стагоддзях, калі яны і былі абазначаны ў традыцыі ўласнай Царквы, мусілі таксама адводзіць белаю колеру выразную ролю. Французскі даследчык сярэднявечнага сімвалізму Мішэль Пастуро адзначае, што белы колер выдзяляецца і надзяляецца спецыфічным сэнсам ў каталіцтве яшчэ да IX стагоддзя, белы колер вопраткі святара выкарыстоўваўся падчас найважнейшых свят [11, с. 155].

Усё гэта не магло не выклікаць у свядомасці неафітаў паралеляў паміж знаёмымі вобразамі Одзіна і Бальдра і вобразам Хрыста. У скандынаўскай традыцыі за хрысціянскім богам замацоўваецца імя *Hvíta-Krist* (Белы Хрыстос). Цікавай у гэтым кантэксце падаецца трансфармацыя вобраза Бога Айца ў балта-славянскай, у прыватнасці беларускай, міфалогіі. Зафіксаваны ў этнаграфіі XX стагоддзя беларускі Бялун (Белабог) – стары ў белай вопратцы, які адорвае спагадлівых сустрэчных золатам, – з’яўляецца своеасаблівым асэнсаваннем невыразна акрэсленага ў царкоўным хрысціянстве Айца [12, с. 55–56]. Аб існаванні ў заходніх славян добрага бога, як апанента Чарнабога, сцвярджае храніст XII стагоддзя Гельмольд з Басау. Паводле Гельмольда, славяне лічылі, што гэты бог адказвае за ўсё добрае, што адбываецца, і ў ягоны гонар узнімаліся куфі на пірах [13, с. 213]. Падобны звычай вядомы ў скандынаваў, якія да хрышчэння пілі ў гонар Одзіна, а пасля, пры захаванні язычніцкіх піроў-вейцлаў як такіх, – у гонар Хрыста [14, с. 422].

Якімі былі абставіны пераходу ў хрысціянства? Зразумела, што для саміх рускіх князёў ці скандынаўскіх конунгаў прыняцце хросту адкрывала шлях у супольнасць уладароў тагачаснай еўрапейскай цывілізацыі. Прыняцце новай веры тут можна расцэньваць перш за ўсё як меркантильны крок. Няўнасць паасобных хрысціян задоўга да афіцыйнага прыняцця хросту ўказвае, што мелі месца і індывідуальныя матывы псіхалагічнага характару. Аднак чым кіравалася большасць насельніцтва, якая хрысцілася ў перыяд афіцыйных кампаній? Варта адзначыць, што хрысціянізацыя была неад’емным атрыбутам узмацнення ўлады князя і, адпаведна, часткай працэсу палітагенезу. У патэстарных утварэннях на поўначы Еўропы асоба князя была шмат у чым ключавой. Перш за ўсё, ён выступаў як сімвал краіны і грамадства, аўтарытэтны лідар. Адпаведна, палітычныя здольнасці князя былі асноўным аргументам для акрэслівання матываў яго групы падтрымкі. Калі дадзены палітык, акрамя іншага, прапагандаваў новую рэлігію, гэта было проста адным з атрыбутаў канкрэтнага князя – індывідуальная легітымацыя князя тым ці іншым чалавекам азначала згоду падданага з пазіцыяй кіраўніка адносна веры.

Менавіта такія матывы назіраюцца ў знакамітым эпізодзе апошняга паходу Олафа Тоўстага: усім дружынам, якія жадаюць далучыцца да яго войска, конунг ставіць умову прыняцця хросту. Адзін з ваяроў так апісвае сваё рашэнне: “*Ef eg skal til orustu fara þá vil eg konungi lið veita því að honum er liðs þörf meiri. En ef eg skal á gíf nokkið trúa, hvað er mér verra að trúa á Hvíta-Krist en á annað góð?*” (“Калі я буду ў бітве браць удзел, тады я буду на баку конунга, бо ён болей патрабуе дапамогі. А калі для гэтага мне трэба паверыць у нейкага бога, то чым горшы Белы Хрыстос за любога іншага бога?”) [15]. Паганскі менталітэт адкрыты да ўспрыняцця любых багоў, аднак канкрэтны чалавек звычайна акрэслівае кола “сваіх” багоў, якім ён пакланяецца. Хрысціянскі Бог, які часцей успрымаўся праз канкрэтную персаніфікацыю ў выглядзе Хрыста,

выступаў як адзін з такіх багоў, вызнанне культу якога патрабавала палітычная сітуацыя. Канцэпт адзінага бога ў філасофска-царкоўным разуменні ўвогуле вельмі далёкі ад традыцыйнага народнага хрысціянства, не толькі ў Раннім Сярэднявеччы, але і ў нашы дні [16, с. 264–268]. Парадаксальным чынам глебу для лёгкай адопцыі новай веры стварыла паганская політэістычная свядомасць.

Прыватна-палітычныя матывы прасочваюцца і ў рускіх крыніцах. Так, у “Аповесці Мінулых Гадоў” прыняцце хрысціянства апісана наступным чынам: “*Посемъ же Володимиръ посла послы своя по всему граду, глаголя: "аще не обрящется кто завтра на рѣцѣ, богатъ ли, убогъ, или нищъ, или работенъ, противникъ мне да будетъ". И се слышавше людье, съ радостью идяху, радуящеся, и глаголяху: "аще бы се не добро было, не бы сего князь и бояри прияли!"*” [16, с. 80]. Падобную карціну падае і “Слова пра закон і ласку” кіеўскага мітрапаліта Іларыёна: “*Нъ подвижесея паче, заповѣдавъ по всеи земли и крѣститися въ имя отца и сына и святаго духа, и ясно и велегласно въ всѣхъ градѣхъ славитися святѣи Троици, и всѣмъ быти христіаномъ малымъ и великымъ, рабомъ и свободнымъ, унымъ и старымъ, бояромъ и простымъ, богатымъ и убогимъ. И не бы ни единого же противлящася благочестному его повелѣнію, да аще кто и не любовію, нъ страхомъ поповелѣвшааго крещасяхуся, понеже бѣ благовѣріе его съ властію съпряжено. И въ едино время вся земля наша въславѣ Христа съ отцемъ и съ святымъ духомъ*” [17]. Такім чынам, прыняцце хрысціянства азначала для чалавека перш за ўсё праяву ляяльнасці да канкрэтнага князя. Адмова новай веры таксама магла быць выклікана палітычнымі матывамі. Сувязь паміж выбарам веры і палітычнага лідэра лепш за ўсё дэманструе баявы покліч войскаў Олафа Тоўстага ў бітве пад Стыклас-тадам: “*Fram, fram, Kristsmenn, krossmenn, konungsmenn!*” (“*Наперад, наперад, Хрыстовы людзі, крыжовы людзі, конунгавы людзі!*”) [15].

Разуменне рэлігіі як палітычнай ідэалогіі, якое назіралася ў пададзеных вышэй сітуацыях, стварала для палітыкаў часоў хрысціянізацыі дадатковыя магчымасці. Прыкладам гэтаму можа служыць вобраз полацкага князя Усяслава Брачыславіча. Сваімі ўчынкамі ён пазіцыянуе сябе як хрысціянскага ўладара (пабудова Сафіі, вера ў прысягу на крыжы). Нават перанос наўгародскіх званой быў, па сутнасці, учынкам, здзейсненым у межах хрысціянскай ідэалогіі – ён мог сімвалізаваць прэтэнзіі на перанос рэлігійнага цэнтра Паўночнай Русі з Ноўгарада ў Полацк. Як хрысціяніна ўспрымалі яго нават палітычныя і ваенныя праціўнікі [16, с. 117–118, 120–121; 19, с. 17]. Аднак, акрамя хрысціянскіх учынкаў Усяслава, нельга адмаўляць і яго паганскі вобраз, які прасочваецца як у “Аповесці...”, так і ў “Слове пра паход Ігара” [16, с. 115–116; 20, с. 32]. Безумоўна, “Слова...” ўвогуле мае выразную паганскую вобразнасць, і адлюстроўвае свецкую элітарную культуру свайго часу. Захаванне станоўчага партрэта “шляхотнага паганца” з’яўляецца адметнай рысай цэлых блокаў сярэднявечнай літаратуры: імкненне чалавека ўпісаць уласную ідэяна-культурную спадчыну ў хрысціянскі кантэкст (кажучы словамі Алкуіна, пошук адказу на пытанне “*Quid Hinieldus cum Christo?*” (“*Хто Інгельд перад Хрыстом?*”) [21, с. 120]) цалкам зразумелае. Аднак наяўнасць “паганскага” вобраза Усяслава ў летапісах адрознівае яго ад Ігара і іншых персанажаў “Слова...”. Да таго ж, калі ў “Слове...” стаўленне да паганскіх вобразаў нейтральнае або пазітыўнае, то летапісец, апісваючы магічнае нараджэнне Усяслава, злыя знакі, напад наў’яў на Полацк, робіць гэта з выразна адмоўнай канатацыяй [17, с. 115–116, 150]. Такім чынам, можна меркаваць, што, па-першае, “паганскі вобраз” Усяслава Брачыславіча ўзнік яшчэ пры яго жыцці, альбо неўзабаве пасля яго смерці (Усяслаў памірае ў 1101 годзе, а афармленне “Аповесці...” завяршаецца ў другім дзесяцігоддзі XI стагоддзя), па-другое, ён мог мець як станоўчы, так і адмоўны сэнс, у залежнасці ад палітычнай і ідэалагічнай пазіцыі таго ці іншага аўтара крыніцы. Невядома, ці выкарыстоўваў сам Усяслаў гэты вобраз, паралельна з пазіцыянаваннем сябе як хрысціянскага князя, але такое выкарыстанне магло б быць цалкам лагічным як для мабілізацыі тых сіл, што выступалі супраць праціўнікаў полацкага князя (узначальванне паганскай водзі ў паходзе на Ноўгарад), так і для аб’яднання полацкага грамадства, незалежна ад веравызнання, ва ўмовах паступовай і павольнай хрысціянізацыі. Палітычная стратэгія ўлад у такім выпадку набывала накірунак на дасягненне грамадскай кансалідацыі і згоды, а індывідуальныя палітычныя і рэлігійныя стратэгіі падданых не перакрываўваліся напрамую. Хрысціянізацыя ў гэтым выпадку працякала больш павольна, але пры меншай канфліктнасці.

Такім чынам, XI стагоддзе стала не толькі часам распаўджвання хрысціянства на Русі і ў Скандынавіі, але і часам расколу самой гэтай плыні. У 1054 годзе адбываецца так званая Вялікая Схізма. Падаецца, што меў месца раскол Еўропы на дзве субцывілізацыі, адпаведныя царкоўным канфесіям. Аднак наколькі гэты раскол рэальна адчувала грамадства, і наколькі ён адбіўся на палітычнай рэчаіснасці?

Відавочна, што прафесійна-заангажаванай групай у дадзеным пытанні былі святары. Так, кіеўскі мітрапаліт Георгій і манах Феадосій Пячэрскі абрынаюцца на сваіх ідэйных апанентаў, паказваючы “памылкі”, што адрозніваюць, з іх пункту гледжання, “лацінянаў” [22, с. 45–58; 23]. Падаецца, што царкоўнае падпарадкаванне мела ролю і ў часы да расколу. Пра гэта сведчаць як летапісныя звесткі аб хрысціянні Русі, так і сумны лёс Кольбергскага біскупа Рэйбэрна, які дзейнічаў у Тураўскай зямлі і быў пасаджаны Уладзімірам Святаславічам у вязніцу, дзе і памёр [17, с. 74; 24, с. 162–163]. Аднак у дадзеным выпадку праблема таксама мела вострапалітычны характар, і асновай яе быў канфлікт паміж Уладзімірам і яго прыёмным сынам, тураўскім князем Святаполкам Яраполчычам. У той жа час сам факт служэння ў ахрышчанай па візантыйскім канонам зямлі “лацінскага” біскупа, відаць, не ўяўляў сабой праблемы для тагачаснага чалавека.

Расійскі даследчык А.В. Назаранка заўважаў таксама паралелі з заходнееўрапейскай палітычнай традыцыяй, што прысутнічаюць у паведамленні аб хрысціянні з “Слова...” Іларыёна [25, с. 318]. Паводле

кіеўскага епіскапа, па хрышчэнні: “*Мужи и жены и маліи и велиции вси людие, исполнеше святыя церкви, въславиша, глаголюще: "Единъ святъ, единъ господь, Исус Христос, въ славу богу отцу, аминь. Христос побѣди! Христос одолѣ! Христос въцарися! Христос прославися! Великъ еси, господи, и чудна дѣла твоа, боже нашъ, слава тебѣ!"*” [18]. У сувязі з малітоўнай формулай, што прысутнічае ў гэтым фрагменце, варта прыгадаць малітву “*Laudes Regiae*”, якая ўжывалася падчас каранацый заходніх гаспадароў:

*Христос перамог, Христос увацарыўся,
Христос запанаваў.
Пачуй, Хрысце, святую царкву Божую,
па-над панствамі душы што лучыць:
уратаванне вечнае!
Кароль каралёў. Кароль наш.
Спадзеў наш. Слава нашая.*

*Christus vincit, Christus regnat,
Christus imperat.
Exaudi, Christe, ecclesiae sanctae Dei,
supra regnorum fines nectenti animas:
salus perpetua!
Rex regum. Rex noster.
Spes nostra. Gloria nostra.*

Варта асобна спыніцца на кантэксце, які нясе пазначаная вышэй малітоўная формула. Паводле падання аб хросце Русі, Уладзімір прыняў новую веру ў Візантыі, а па вяртанні загадаў ахрысціцца ўсім жыхарам сваёй сталіцы і астатнім падданым. Фактычна ён адыграў ролю “святога гаспадара”, аналагічнага наяўным у скандынаўскіх краінах (Олаф Тоўсты ў Нарвегіі, Кнут Свейнсан ў Даніі, Эйрык IX у Швецыі) і асобных рэгіёнах (Магнус Эрлендсан на Аркнейскім архіпелагу). Аднак афармленне вобраза Уладзіміра як святога і яго кананізацыя будуць мець месца значна пазней – толькі ў XIII стагоддзі [26, с. 49]. У той жа час пачатак афармлення “легендарызацыі” Уладзімірава хросту Русі заўважны ўжо ў Іларыёна (XI ст.). Трансляцыя элементаў заходнееўрапейскага каранацыйнага абраду можа быць паказальнай: вяртанне Уладзіміра-хрысціянна з Корсуні ў Кіеў разглядаецца тут як вяртанне або прыход новага гаспадара. Крыніцы не даюць падставы для дакладнай ацэнкі працэдуры пасаджэння на стол ці ганаровага вітання князя ў рускіх землях, аднак паралелі з заходнееўрапейскім абрадам *adventus domini*, які адбываўся пры каранацыі і аб’ездзе гарадоў новым гаспадаром, біскупам, ці іншай значнай асобай, таксама нельга адкідаць, тым больш што яна мае выразны кантэкст менавіта ў межах хрысціянскай культуры (Адкрыццё, 21:2) [27]. Падобныя па змесце да *adventus domini* падзеі зафіксаваныя, прынамсі, у апісанні вяртання полацкага князя Рагвалода Барысавіча ў вотчынны Друцк: “*И выѣхаша противу ему боле 300 людий Дрыючанъ и Полчанъ, и вниде в городъ с честию великою, и ради быша ему людие...*” [17, с. 339].

Практыка гістарычных падзей сведчыць, што стаўленне людзей XI – пачатку XIII стагоддзя да пытанняў рознасці між усходнім і заходнім хрысціянствам было даволі спакойным. Гэта пацвярджаецца традыцыйнай пастаянных узаемных шлюбаў паміж прадстаўнікамі рускіх дамоў Рурыкавічаў і Рагвалодавічаў, з аднаго боку, і розных еўрапейскіх дынастый з каталіцкіх краін – з другога. Таксама яшчэ доўга пасля Вялікай Схізмы здараліся выпадкі, калі святары адной канфесіі атрымлівалі дазвол на служэнне ад уладароў, якія афіцыйна спавядалі іншую. Так, у 1186 годзе полацкі князь Валадар дазволіў манаху-аўгустыну Мейнардусу весці прапаведніцкую дзейнасць сярод ліваў, якія падпарадкоўваліся ў тых часы Полацкай зямлі, але заставаліся паганцамі [28, с. 259]. Мяркуючы па тэксце Генрых Латвійскага, які быў непасрэдным сведкам і ўдзельнікам прасоўвання крыжакоў і нямецкіх каланістаў у Прыбалтыцы, у залежнасці ад канкрэтнай палітычнай і ваеннай сітуацыі стаўленне да праваслаўных магло вар’іравацца. З аднаго боку, рускім апанентам Рыгі Генрых прыпісвае крывадушнасць, падступства, ганарыстасць, пыху, фанабэрлівасць. З іншага – нярэдка падкрэсліваецца, што крыжакі імкнуліся не забіваць, а браць у палон праваслаўных, у адрозненне ад язычнікаў, якіх чакала смерць [28, с. 300–301]. У якасці адной з він, якія даводзілі князю Герцыке Усеваладу, была сумесная з літоўцамі-язычнікамі агрэсія супраць “*Ruthenorum tuorum christianorum*” (“*тваіх рускіх хрысціянаў*”) [28, с. 315].

Хрысціянства, прыйшоўшы на еўрапейскую Поўнач, трапіла на ўрадлівую глебу, забяспечаную як гібкай традыцыйнай народнай паганскай рэлігійнасцю, так і канкрэтна-палітычнымі абставінамі. Свядомасць носбітаў традыцыйнай этнічнай рэлігіі дапускала поліварыянтнасць вераванняў і была здольная адаптаваць новыя культурныя элементы, у ролі якіх выступала хрысціянства. Палітычны рост хрысціянскіх уладароў, такіх як Олаф Тоўсты або Уладзімір Святаславіч, таксама штурхаў масы прыхільнага да іх сельніцтва розных станаў да прыняцця новай веры. У выніку стратэгіі персанальных рэлігійных і палітычных паводзін чалавека супадалі: рэлігія выступала паказчыкам палітычнай лаяльнасці. Нягледзячы на фармальны раскол хрысціянскай прасторы, да якой на мяжы X–XI стагоддзяў далучыліся астатнія субрэгіёны Паўночнай Еўропы, палітычная рэчаіснасць дыктавала свае ўмовы і спрыяла захаванню культурна-цывілізацыйнага адзінства на падставе дачынення да хрысціянскай веры ўвогуле.

ЛІТАРАТУРА

1. Лебедев, Г.С. Эпоха викингов в Северной Европе и на Руси / Г.С. Лебедев. – СПб., 2005. – 640 с.
2. Гуревич, А.Я. Походы викингов / А.Я. Гуревич. – М., 2005. – 208 с.
3. Гісторыя Беларусі: у 6 т. / рэдкал.: М. Касцюк (гал. рэд.) [і інш.]. – Мінск, 2000–2008. – Т. 1: Старажытная Беларусь: Ад першапачатковага засялення да сярэдзіны XIII стагоддзя / В. Вяргей [і інш.]. – 2000. – 351 с.
4. Гуревич, А.Я. “Эдда” и сага / А.Я. Гуревич // Избр. тр. Норвежское общество / А.Я. Гуревич. – М.: Традиция, 2009. – 470 с.

5. Sturluson, S. Gylfaginning / S. Sturluson // Edda Snorra Sturlusonar / S. Sturluson // Младшая Эдда – Snorra Edda / Norrcen Dýrð (Северная Слава) [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://norse.ulver.com/src/snorra/2on.html>. – Дата доступа: 16.01.2014.
6. Речи Высокого – Hávamál // Старшая Эдда – Sæmundar Edda / Norrcen Dýrð (Северная Слава) [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://norse.ulver.com/edda/havamal.html>. – Дата доступа: 16.01.2014.
7. Gautreks saga // Netútgáfun [Electronic resource]. – Mode of access: <http://www.snerpa.is/net/forn/gautreks.htm>. – Date of access: 17.01.2014.
8. Паводле Лукаша, разьдзел 23 // Библия Онлайн [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://bibleonline.ru/bible/bel/>. – Дата доступа: 17.01.2014.
9. Прорицание вэльвы – Völuspá // Старшая Эдда – Sæmundar Edda // Norrcen Dýrð (Северная Слава) [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://norse.ulver.com/edda/voluspa.html>. – Дата доступа: 17.01.2014.
10. Grimm, J. Teutonic Mythology / J. Grimm. – London, 1882. – Vol. 1. – 437 p.
11. Пастуро, М. Символическая история европейского средневековья / М. Пастуро. – СПб., 2012. – 448 с.
12. Зайкоўскі, Э. Бялун / Э. Зайкоўскі // Беларуская міфалогія: Энцыклапед. слоўнік / склад. І. Клімковіч. – 2-е выд., дап. – Мінск, 2006. – С. 55–56.
13. Гельмольд из Босау. Славянская хроника / Гельмольд из Босау // Славянские хроники / Адам Бременский, Гельмольд из Босау, Арнольд Любекский. – М., 2011. – С. 151–304.
14. Гуревич, А.Я. Богатство и дарение у скандинавов в Раннее Средневековье. Некоторые нерешенные проблемы социальной структуры дофеодалного общества / А.Я. Гуревич // Избр. труды. Норвежское общество / А.Я. Гуревич. – М., 2009. – С. 410–430.
15. Sturluson, S. Ólafs saga ins helga / S. Sturluson // Круг Земной – Heimskringla / С. Стурулсон // Norrcen Dýrð (Северная Слава) [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://norse.ulver.com/src/konung/heimskringla/index.html>. – Дата доступа: 17.01.2014.
16. Гуревич, А.Я. Проблемы средневековой народной культуры / А.Я. Гуревич // Избр. тр. Культура средневековой Европы / А.Я. Гуревич. – СПб., 2007. – С. 15–286.
17. Ипатьевская летопись. Русские летописи. Т. 11 / подг. к изд. А.И. Цепковым. – Рязань, 2001. – 672 с.
18. Іларіон Київський. Слово про закон і благодать / Іларіон Київський // Ізборник. Історія України IX–XVIII ст. Першоджерела та інтерпретації [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://litopys.org.ua/>. – Дата доступа: 17.01.2014.
19. Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов. Русские летописи. Т. 10 / подг. к изд. А.И. Цепковым. – Рязань, 2001. – 639 с.
20. Слово о плъку Игоревѣ, Игоря, сына Святъслава, внука Ольгова // Слова пра паход Ігаравы / уклад. прадм. і камент. В.А. Чамярыцкага. – Мінск, 1985. – С. 17–36.
21. Tolkien, J.R.R. Beowulf: The Monsters and the Critics / J.R.R. Tolkien // Beowulf. A Verse Translation. – New York, London, 2002. – P. 103–130.
22. Баранкова, Г.С. “Стязание с латиною” киевского митрополита Георгия / Г.С. Баранкова // Лингвистическое источниковедение и история русского языка (2004–2005). – М., 2006. – С. 29–58.
23. Феодосія Печерського Слово про віру латинську чи варязьку // Ізборник. Історія України IX–XVIII стст. Першоджерела та інтерпретації [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://litopys.org.ua/>. – Дата доступа: 17.01.2014.
24. Титмар Мерзебургский. Хроника: в 8 кн. / Титмар Мерзебургский. – М., 2005. – 256 с.
25. Назаренко, А.В. 1054 и 1204 годы как вехи русской истории / А.В. Назаренко // Древняя Русь и славяне (Древнейшие государства Восточной Европы, 2007 г.) / Ин-т всеобщ. истории. – М., 2009. – С. 315–325.
26. Поппэ, А.В. Когда и как князь Владимир был признан святым / А.В. Поппэ // От Древней Руси к новой России: юбил. сб., посв. чл.-кор. РАН Я.Н. Шапову. – М., 2005. – С. 44–61.
27. Адкрыцьцё, разьдзел 21 // Библия Онлайн [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://bibleonline.ru/bible/bel/66/21/>. – Дата доступа: 17.01.2014.
28. Генрих Латвийский. Хроника Ливонии / Генрих Латвийский. – Москва, Ленинград, 1938. – 608 с.

Пастуныў 06.10.2014

RELIGIOUS AND POLITICAL STRATEGIES IN NORTHERN EUROPE, X–XII CENTURIES

S. EMIALIANAU

The article tells about the relationship between the religious processes and the political factors of the Baltic-Scandinavian region of the 10–13 centuries. The author examines the symbolic intersection of pagan and Christian images, which simplified the Christianization. The focus is on the world view of a person living in the 10–11 centuries, on his political motivation for the religious choice. The practical orientation in matters of religion in the period after the Great Schism contributed to conservation of the civilizational unity in Europe.

УДК 902.2.(476.5)+902.(476.5)=161.3

**ЮВЕЛИРНАЯ МАЙСТЕРНЯ XII СТАГОДДЗЯ
НА ЗАПАЛОЦКІМ ПАСАДЗЕ СТАРАЖЫТНАГА ПОЛАЦКА
(ПА МАТЭРЫЯЛАХ АРХЕАЛАГІЧНЫХ РАСКОПАК 2013 ГОДА)**

А.Л. КОЦ

(Полацкі дзяржаўны ўніверсітэт)

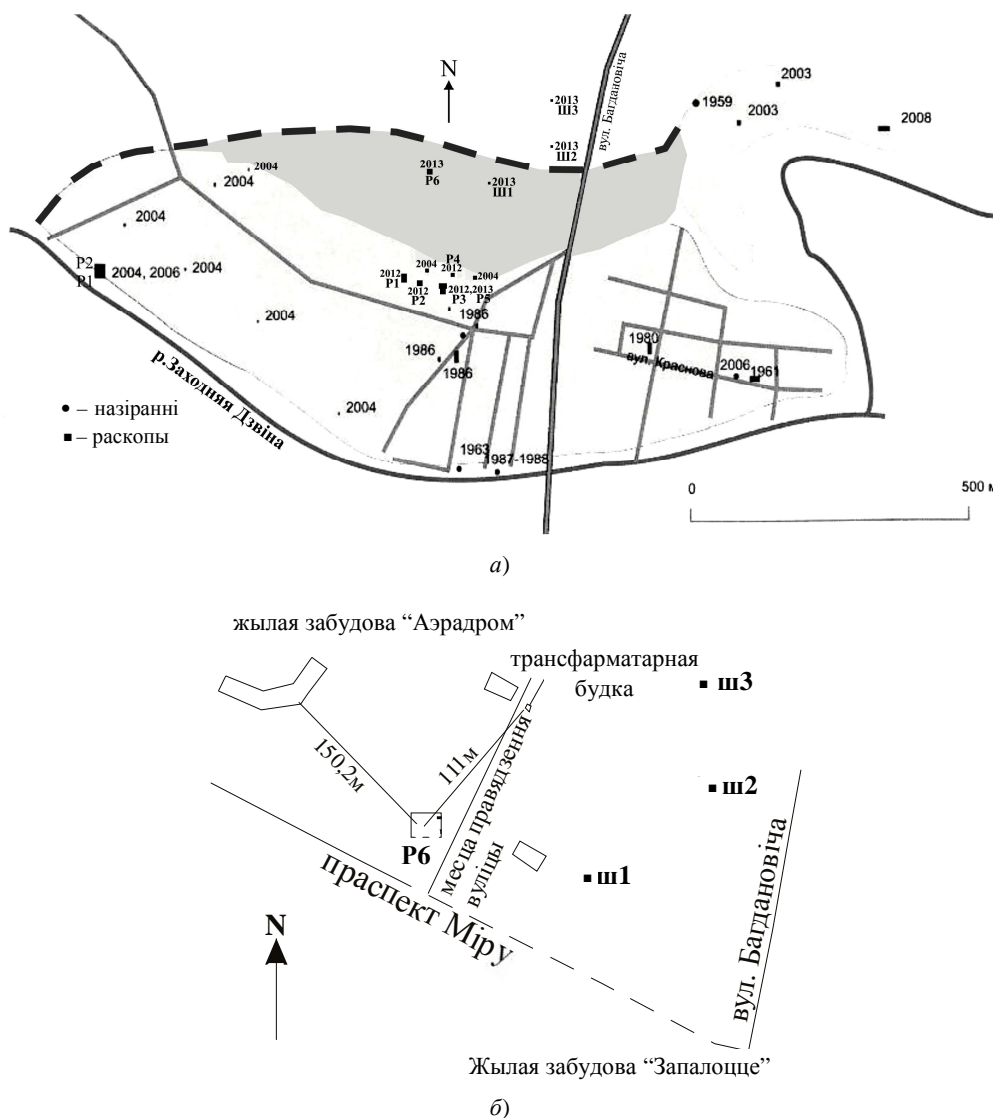
Даследаванне ўтрымоўвае матэрыялы археалагічных раскопак 2013 года на тэрыторыі Запалоцкага пасада старажытнага Полацка. У 2013 годзе была адкрыта паўночная частка Запалоцкага пасада (каля 15 га). Падчас раскопак была выяўленая пабудова, якая сумяшчала жылую хату і ювелірную майстэрню. Прыводзіцца характарыстыка стратыграфіі культурнага пласта раскопу. Апісваюцца знаходкі, якія характарызуюць ювелірную вытворчасць: тыглі, адыходы вытворчасці, форму для вытворчасці васковых мадэляў, вырабы з каляровага металу, а таксама прылады печы-горна. Даецца характарыстыка жылой прасторы з кароткім апісаннем гаспадарчых рэчаў. Ювелірны комплекс, як і ўсю паўночную частку Запалоцкага пасада, можна датаваць у межах XII стагоддзя. Вялікая плошча (каля 55 га) і высокі сацыяльны статус жыхароў (баярства і рамеснікі-ювеліры) вызначаюць Запалоцкі пасада як адну з найважнейшых горадаўтваральных структур старажытнага Полацка.

Уводзіны. Запалоцкі пасада старажытнага Полацка з’яўляецца ўнікальным помнікам археалогіі старажытнарускай эпохі. Тут на вялікай плошчы гарадскога пасада практычна ў нескранутым выглядзе захаваўся культурны слой XI–XII стагоддзяў. Асноўная частка гістарычнага Запалоцкага пасада знаходзіцца па-за межамі сучаснай забудовы Полацка і ўяўляе значны інтарэс для археалагічнага вывучэння. Гісторыя вывучэння заходняй часткі Запалоцкага пасада была распачата ў 2004 годзе, калі археалагічным атрадам Полацкага дзяржаўнага ўніверсітэта пад кіраўніцтвам Д.У. Дука была адкрыта заходняя частка Запалоцкага пасада старажытнага Полацка на плошчы 21 га. Усяго было закладзена 8 шурфоў і раскоп 1 (140 м²), агульная раскапаная плошча складала 154 м². У 2006 годзе Д.У. Дукам быў зроблены раскоп 2 (168 м²) у працяг раскопу 1. Такім чынам, сумарна ўскрытая ў 2004 і 2006 гадах плошча складала 322 м² [5, с. 19]. У 2012 годзе ў заходняй частцы Запалоцка Д.У. Дукам і А.Л. Коцам было закладзена чатыры раскопы, агульная плошча якіх складала 148 м² [6, с. 84].

Летам 2013 года А.Л. Коцам былі ўпершыню праведзены археалагічныя назіранні ў раёне будаўніцтва мікрараёна Полацка пад назвай “Аэрадром”. Гэтая тэрыторыя размешчана на поўнач ад зоны даследаванняў 2004–2012 гадоў (далей у тэксце яна будзе азначана як паўночная частка Запалоцкага пасада). Тут быў сабраны пад’ёмны матэрыял: кераміка старажытнарускага часу. Таксама ў катлаване пад будоўлю аднаго з дамоў быў выяўлены культурны слой насычанага чорнага колеру магутнасцю да 1 м. Восенню 2013 года А.Л. Коцам былі закладзены адзін раскоп і тры шурфы. Раскопкі праводзіліся на падставе Дазвола № 2529 на форме № 1, выдадзенага Інстытутам гісторыі НАН Беларусі. Падчас раскопак былі выяўлены новыя археалагічныя матэрыялы XI–XII стагоддзяў, у тым ліку рэшткі драўлянай забудовы і сляды рамеснай вытворчасці.

Мэтаю даследавання з’яўляецца характарыстыка выяўленага падчас раскопак 2013 года археалагічнага комплексу на тэрыторыі паўночнай часткі Запалоцкага пасада.

Асноўная частка. Побач з будаўніцтвам раскрыжавання новых вуліц мікрараёна “Аэрадром” (адна з іх праспект Міру) быў закладзены раскоп 6 (мал. 1). На дадзеным месцы дзёрн і верхні слой першапачаткова быў знівеліраваны будаўнічай тэхнікай. Візуальна была вызначана пляцоўка плошчай каля 280 м², на якой фіксаваліся культурны слой чорнага насычанага колеру з укрэпінкамі вуглю, вялікая колькасць старажытнарускай керамікі і развалы камянёў. Дадзеныя прыкметы паспрыялі вызначэнню месца для закладкі раскопу. Падчас раскопак было ўскрыта 36 м². Раскоп складаўся з трох частак, якія былі абагульнены адзінай сеткай квадратаў з нумарацыяй ад літары А да літары Ж (па лініі поўнач – поўдзень) і лічбамі 1–11 (заход – усход). Асноўная частка ўскрытай плошчы ўяўляла сабой Г-падобную фігуру памерам 6×4...6 м. Дадаткова ажыццяўлялася разборка і іншых двух квадратаў (па 4 м² кожны) для ўдакладнення культурных напластаванняў дадзенага ўчастка. Раскопкі культурных напластаванняў праводзіліся па пластам па 0,2 м. Стратыграфія раскопу налічвае два выразныя гарызонты. Верхні – распаўсюджаны ў паўднёвай частцы раскопу. У квадратах Д2, Д3, Д4 умоўнага пласта 1 верхні гарызонт быў знівеліраваны тэхнікай. Ён уяўляе сабой шчыльную глебу, пераважна цёмна-карычневага колеру з укрэпінкамі дробных рэдкіх вугольчыкаў і чырвонай гліны. Магутнасць пласта вагаецца ў межах 0,1–0,3 м. Верхні гарызонт маркіруюць наступныя знаходкі: манета XVIII стагоддзя, венцы паліваных і непаліваных гаршчкоў і іншыя фрагменты керамічнага посуду XVI–XVIII стагоддзяў. Аднак абсалютна большую частку керамікі складаюць фаргменты посуду XI–XIII стагоддзяў.

Мал. 1. План Запалоцкага пасад з пазначэннем раскопаў (а), паводле Д.У. Дука, з дапаўненнямі аўтара (А. К.); сітуацыйны план лакалізацыі раскопу 6 і шурфоў (б) (нумарацыя раскопу “прывязана” да папярэдніх даследаванняў)

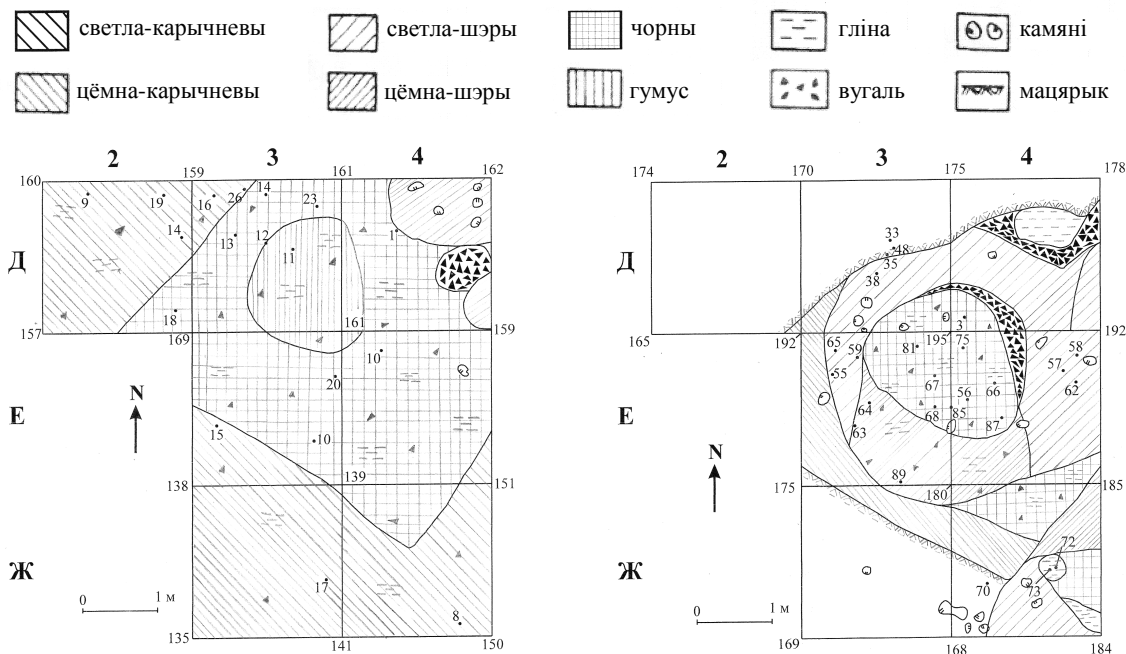
Ніжні стратыграфічны гарызонт падзяляецца на дзве праслойкі: першая – чорны гумусавы слой; другая – перадмацерыковы слой. Перадмацерыковы слой пераважна чорнага колеру, магутнасцю да 0,1 м, амаль не ўтрымлівае археалагічных знаходак, за выключэннем рэдкіх знаходак керамікі старажытнарускага перыяду. Гумусавы слой (першая праслойка) магутнасцю 0,3–0,4 м мае цёмна-шэры колер і плямы насычанага чорнага колеру. Найбольшая маса індывідуальных і масавых археалагічных знаходак утрымліваецца непасрэдна ў гэтым гарызонце.

Пасля зачысткі другога ўмоўнага пласта ў квадратах Д3, Д4, Е3, Е4 у гумусавым слоі былі выяўлены сляды пабудовы (мал. 2). Дадзеная пабудова прасочвалася ў перадмацерыковым пласце і мацерыковай яме 3. Пабудова ўяўляе сабой археалагічны комплекс жылога драўлянага дома, у якім жыў і працаваў ювелір.

У цэнтральнай частцы раскопу (кв. Д2, Д3, Д4, Е3, Е4) быў зафіксаваны аб’ект 1 у выглядзе прамакутнага памераў 5×3,3 м, запоўненага чорнай гумусаванай глебай з украпінамі вуглю і гліны на глыбіні 0,2–0,3 м ад дзённай паверхні (мал. 2). У цэнтры аб’екта 1 (кв. Д3) быў выяўлены аб’ект няправільнай формы (прыбліжанай да круга) памераў 1,8×1,6 м, запоўнены моцнагумусаванай глебай. У квадраце Д4 былі зафіксаваны лінзы глебы цёмна-карычневага колеру (адна памерам 0,9×0,3 м, другая – 0,37×0,76 м, частка лінзы схавана ў сценах раскопу) і лінза вуглю акруглай формы памераў 0,73×6 м.

Ва ўмоўным пласце 3 на глыбіні 0,5 м ад дзённай паверхні сляды аб’екта 1 працягаюць захоўвацца, але яго памеры памяншаюцца (3,8×2,8 м). Дадзены аб’ект запоўнены насычанай чорнай глебай з украпінамі вугалю і гліны. Захоўваюцца таксама сляды лінзы гумусу з развалам камянёў памерам 1,4×1,3 м

у квадраце Д3. У межах аб'екта 1 фіксуецца пласт у выглядзе плямы паўкруглай формы, запоўнены чырвонай аднароднай глінай (памер $2,4 \times 1$ м) ў квадрацах Д3, Д4, Е3. Побач з аб'ектам 1 размешчана вугальная пляма трохкутнай формы (частка схавана ў сценцы раскопу) у квадраце Е3 памерам $1,5 \times 0,74$ м, якая выходзіць за межы аб'екта 1 і за межы раскопу. У квадраце Ж4 зафіксаваны пласт чорнага колеру памерам $1,6 \times 0,7$ м, які ў далейшым пераходзіць у гаспадарчую мацерыковую яму 2.

Мал. 2. Планіграфія пласта 1 і пласта 3 раскопу 6

Па ўсёй плошчы раскопу на ўзроўні зачыткі пласта 3 быў зафіксаваны мацерык. Толькі ў межах аб'екта 1 была выяўлена мацерыковая яма 3. Падчас раскопак было зафіксавана 5 мацерыковых ям.

Спынімся на характарыстыцы найбольш адметных. Мацерыковая яма 3 засталася ад развалу печы. Яма запоўнена зямлёй чорнага насычанага колеру з укрэпленымі гліны, перамяшанай з дробнымі каменчыкамі. У запаўненні ямы прысутнічае вялікая колькасць камянёў дыяметрама каля 15 см і металургічнага шлаку. Некаторыя камяні перапалены. У запаўненні ямы сярод камянёў таксама прысутнічае вялікая колькасць кавалкаў керамічнага посуду, толькі ў ніжняй частцы ямы былі знойдзены адзінакавыя фрагменты керамікі. Цэнтральная частка мацерыка ў межах аб'екта 1 мае гузаватую паверхню. Максімальная глыбіня ямы ад узроўню мацерыковай паверхні дасягае каля 0,9 м. Памер ніжняй часткі ямы $1,6 \times 1$ м. На ўзроўні 0,7 м ад паверхні мацерыка яма мае памеры $2,5 \times 2,5$ м. На дне ямы быў зафіксаваны адзін вялікі камень дыяметрама 0,5 м.

Раней, падчас раскопак на тэрыторыі полацкіх пасадаў і на Верхнім замку, выяўлена вялікая колькасць знаходак, якая сведчыць аб высокім узроўні развіцця ювелірнай вытворчасці. У літаратуры прызнана лічыць, што тэрмін “майстэрня” сінанімічны тэрміну “вытворчы комплекс”. Пад “вытворчым комплексам” варта разумець сукупнасць храналагічных і тэрытарыяльна блізка размешчаных пабудов, а таксама прастору, што іх акружае, і характар знаходак, якія ўказваюць на існаванне на дадзеным участку вытворчай дзейнасці [11, с. 115]. Так, сёння на тэрыторыі Полацка выяўлена толькі 5 ювелірных майстэрняў (вытворчых комплексаў), якія знаходзяцца ў непасрэднай блізкасці ад цэнтра горада – Верхняга замка [4, мал. 59; 11, с. 115]. Адкрыты ў часе раскопак 2013 года археалагічны комплекс з артэфектамі даюць падставу сцвярджаць, што на дадзеным месцы размяшчалася яшчэ адна майстэрня.

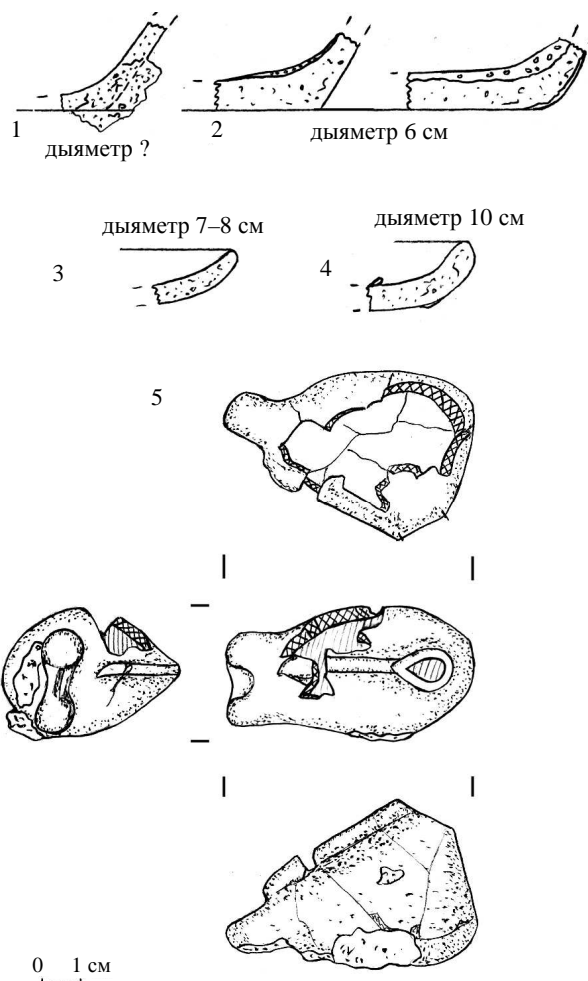
Падчас раскопак былі знойдзены фрагменты тыгляў у колькасці 16 штук (мал. 3), з іх 5 не былі выкарыстаныя. Тыглі пераважна злеплены ўручную з гліны, цеста з дабаўкамі белай жарствы. Відавочным з'яўляецца канцэнтрацыя фрагментаў тыгляў у жылой пабудове, а непасрэдна ў квадрацах Е4 (9 фрагментаў) і Д4 (5 фрагментаў). Сярод атэфактаў былі выяўлены 4 венцы (мал. 3: 3, 4) і два донцы (мал. 3: 1, 2). Верагодней за ўсё, што майстар ажыццяўляў плаўку металу ў пэўнага роду талерачках з невысокім борцікам. Тры венцы плаўна пераходзяць у донца. Дыяметр донца 6 см. Дыяметр венцаў каля 7–10 см. Таўшчыня сценкі тыгляў вагаецца ў межах 0,4–0,6 см. Таўшчыня донцаў прыблізна 0,8–0,9 см, у асобных выпадках зменшана да 0,6 см. Асобныя фрагменты сценак захаваліся з прыкарэўшым шлакам. У дадзеным выпадку тыглі-талерачкі маглі выкарыстоўвацца ў працэсе купеляцыі (аддзялення каштоў-

ных металаў ад дамешкаў). Гэта быў вельмі складаны працэс, які патрабаваў пэўных тэхнічных навыкаў і матэматычных ведаў, што ўказвае на высокі ўзровень мясцовых ювеліраў [12, с. 191].

Як мяркуе Н.В. Еніосава, тыглі-купелі маюць скандынаўскае паходжанне. На думку даследчыцы, менавіта майстры-скандынавы з'яўляліся на Русі носьбітамі тэхнікі купеляцыі [8].

Было выяўлена 5 фрагментаў тыгляў без слядоў ашлакоўвання, што дае падставы казаць аб невыкарыстанні дадзеных рэчаў у вытворчасці, магчыма, па прычыне нетрываласці. Сценкі венцаў, якія не выкарыстоўваліся, больш тонкія – 0,3 см.

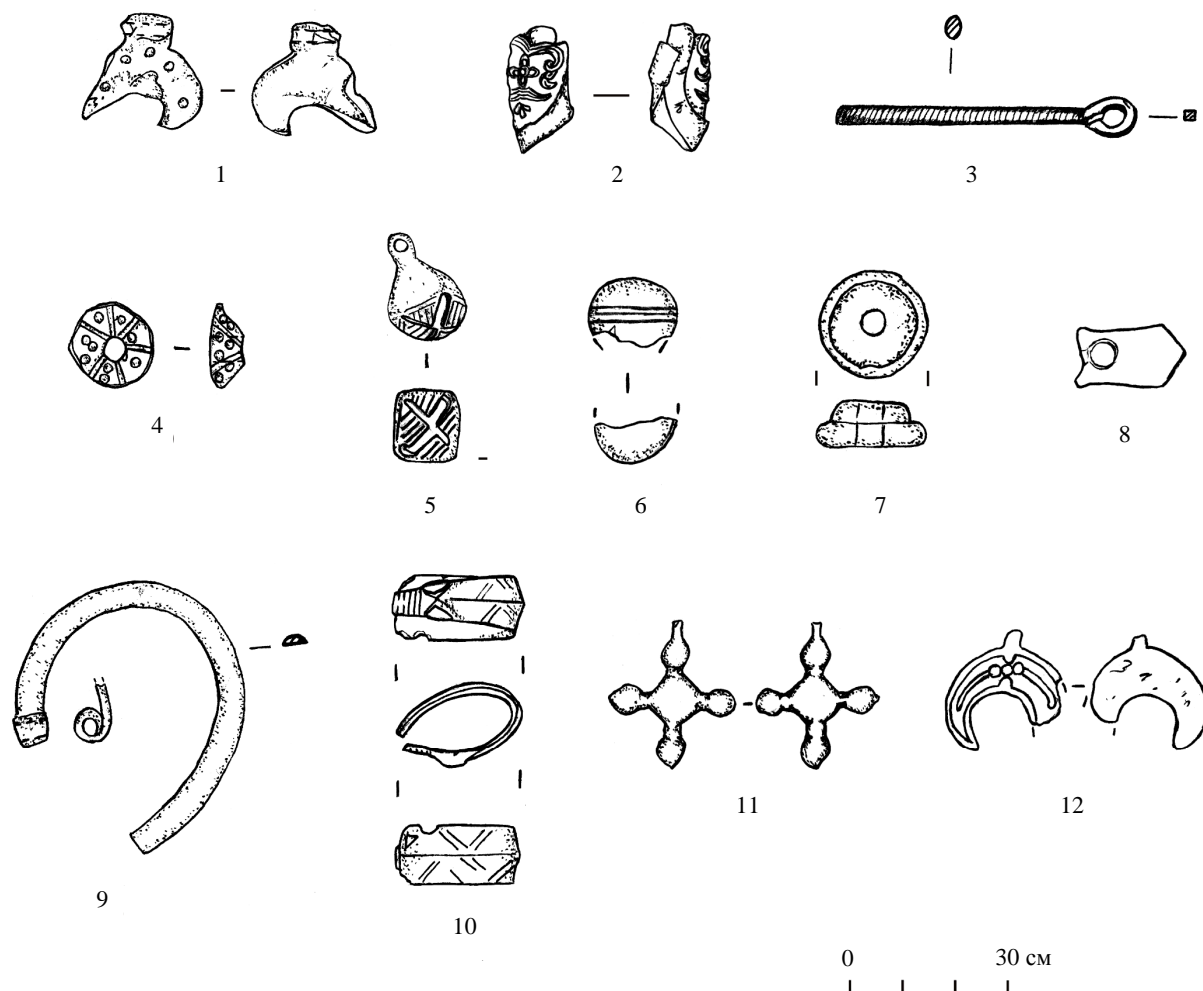
Таксама ў мацерыковай яме 3, у квадраце Е4 была выяўлена льячка (мал. 3: 5). Знаходка ўяўляе сабой аб'ёмную варонкападобную закрытую ёмістасць з носікам, бакавой адтулінай і выступам для трымання спецыяльным прыстасаваннем. Верагодна, льячка выкарыстоўвалася для плаўкі металу і для вылівання яго ў ювелірную форму: праз бакавую адтуліну ўкладваўся метал, потым яго плавлілі на адкрытым агні і праз носік вылівалі. Агульныя памеры льячкі складаюць 5,8×4,4×3 см. Дыяметр бакавой адтуліны каля 2 см. Дыяметр нісіка 0,7–0,9 см. Шырыня выступу для трымання каля 2,4 см.

Мал. 3. Керамічныя тыглі:
1, 2 – донцы талерачак; 3, 4 – венцы талерачак; 5 – льячка-тыгель

Таксама былі знойдзены два артэфакты, якія непасрэдна тычацца ювелірнай вытворчасці: бракаваная лунніца (мал. 4: 1) і форма (матрыца) для выплаўкі васкавых мадэляў (мал. 4: 2). Форма для вырабу васкавых мадэляў (мал. 4: 2) захавалася цалкам. Выраб сагнуты напалам і сплюснаны. Прадмет зроблены са свінцу. Дадзены прадмет выкарыстоўваўся майстрам у працэсе вырабу паясных накладак. Форма паясных накладак была прыбліжана да трохкутніка (сардэчка) з раслінным арнамантам са стылізаваным роўнаканцовым крыжам у сярэдзіне. Матывы арнаменту цалкам характэрны для выяў на ўпрагожваннях насельніцтва Усходняй Еўропы. Артэфакт мае плоскасць і борцік, які нязначна выступае над плоскасцю. Памеры вырабу ў захваўшымся выглядзе: максімальная шырыня – 1,3 см, максімальная даўжыня – 2,5 см. Натуральныя памеры прадмета былі прыбліжаны да наступных: шырыня рабочай плоскасці – 1,9 см,

яе даўжыня – 1,8 см, вышыня борціка – 0,5–0,55 см. Формаў для выплаўкі васкавых мадэляў на тэрыторыі Полацка не зафіксавана. Аналогій дадзенаму артэфакту не выяўлена¹. Лунніца (мал. 4: 1) зроблена з лёгкаплаўкага металу свінцова-алавяністага сплаву. Лунніца захавалася цалкам, але зроблена не якасна, верагодна, гэта бракаваны выраб. Адзін край і часткова вушка лунніцы вельмі моцна аплаўлены. На знешнім баку захаваўся арнамент у выглядзе пяці кропачак у форме паўмесяца. Памер лунніцы 2,3×2,2 см. У Полацку лунніцы выяўлены толькі ў межах заходняй часткі Запалоцкага пасада: адна паходзіць з раскопу 1 (Д.У. Дук, 2012) [6, с. 88] і 2 экзэмпляры выяўлены як пад’ёмны матэрыял².

Мал. 4. Вырабы з каляровых металаў:

- 1 – бракаваная лунніца; 2 – форма для выплаўкі васкавых мадэляў;
3 – жаночае ўпрыгожванне невядомага прызначэння; 4, 7 – гузікі; 5, 6 – бразготкі;
8, 9 – фібула; 10 – бранзалет; 11 – нацельны крыжык; 12 – лунніца

У раскопе было выяўлена вялікая колькасць рэчаў няпэўнай формы, якія можна вызначыць як нарыхтоўкі (пласцінкі, палоскі і інш.), дрот, аплаўкі і адыходы ювелірнай вытворчасці са свінцова-алавяністых сплаваў і сплаваў на аснове медзі³. Да катэгорыі нарыхтовак і пласцінак з пэўнай доляй верагоднасці вызначана 9 артэфактаў. Да такіх знаходак адносяцца прадметы, форма якіх прыбліжана да круглага “медальёна” з вушкам, плоскія бясформенныя пласцінкі, метал у выглядзе маленькіх зліткаў і інш. Аплаўкі і адыходы ювелірнай вытворчасці (у рознай ступені каразіраваныя) знойдзены ў колькасці каля 20 артэфактаў. Некаторыя аплаўкі ўяўляюць сабой застыўшую на плоскасці каплепадобную масу металу. Некаторыя знаходкі не маюць пэўнай формы, так як падвяргаліся ўздзеянню агню або сагнуты напалам. У іншых выпадках аплаўкі і адыходы былі знойдзены разам па 2–3 артэфакты. У выглядзе скручанага дроту была выяўлена адна палоска каляровага металу. Сярод знаходак прысутнічае фрагмент ад-

¹Выказваю шчырую падзяку за дапамогу ў вызначэнні і кансультацыю І.У. Мігальскаму і П.М. Кенька.

²Выказваю шчырую падзяку за дапамогу ў вызначэнні і кансультацыю І.У. Мігальскаму.

³ Спецыяльнага аналізу хімічнага складу вырабаў не праводзілася. Тып сплаву вызначаны падчас візуальнага агляду.

ной чырвона-меднай пласцінкі з круглымі (або прыбліжаных да круга) адтулінамі. Адна адтуліна захавалася цэлая, 10 – часткова. Адтуліны былі зроблены метадам высыкання кружкоў. Дыяметр адтулін – 0,5–1 см. Адлегласць да суседніх адтулін складала 1–2 мм. Таўшчыня пласціны 0,5 мм. Сярод наўгародскіх аналогій падобныя пласцінкі з круглымі адтулінамі (дыяметрам 1–1,2 см) былі знойдзены ў ювелірных майстэрнях. Па меркаванні У.І. Паветкіна, гэтыя пласцінкі, з якіх вырабляліся бразготкі [15, с. 83, мал. 2: 1]. Адрозненне наўгародскіх пласцінак і полацкай – у дыяметры адтуліны, што робіць сумніўным вызначэнне апошняй. Сярод бясформенных артэфектаў быў знойдзены адзін аплавак шкла. Магчыма, гэты фрагмент шклянога вырабу, які быў моцна пашкодзаны ўздзеяннем агню.

Рамеснага інструменту, які можна было б суаднесці з ювелірнай дзейнасцю, знойдзена не было. Тут можна адзначыць толькі клін з каляровага металу (памер 1,3×1,4 см, таўшчыня 0,4–0,6 см), які мог быць часткай інструмента. Таксама не было выяўлена каменных формаў для выплаўкі ювелірных вырабаў, але сярод вялікай колькасці выяўленых камянёў былі знойдзены камяні-пясчанікі, якія маглі быць нарыхтаваны для далейшага вырабу формаў.

Акрамя таго, быў выяўлены шэраг прадметаў з каляровага металу. На сённяшні дзень без хімічнага аналізу яго складу нельга вызначыць, якія знаходкі ювелірнай вытворчасці былі выраблены ў дадзенай майстэрні. Сярод упрыгожванняў з каляровых металаў можна назваць такія, як гузікі, падковападобная фібула, бразготкі (адна фрагментаваная), элементы паясной фурнітуры, нацельны крыжык, бранзалет пласцінчаты, фрагмент жаночага ўпрыгожвання невядомага прызначэння, падвеска-лунніца (гл. мал. 4: 12).

Гузікі былі выяўлены ў колькасці двух экзэмпляраў. Яны зроблены са свінцова-алавяністага сплаву. Форма гузікаў прыбліжана да круглай. Адзін (мал. 4: 4) мае памеры: дыяметр – 1,5 см, вышыня – 0,6 см, дыяметр адтуліны – 0,3 см. На бакавой паверхні зроблены арнамент у выглядзе ўпісаных трохкутнікаў з кропкамі ў цэнтры. Такі арнамент найбольш часта прымяняўся на гузіках XI–XII стагоддзяў паводле наўгародскіх аналагаў [16, с. 158]. Падобны гузік быў выяўлены М.В. Клімавым на помніку Лучна-1 [10, с. 327]. Памеры другога (мал. 4: 7): знешні дыяметр – 2,05 см, дыяметр адтуліны 0,45–0,5 см, вышыня – 0,95 см. Асаблівых знешніх прыкмет не зафіксавана.

Падковападобная фібула зроблена з каляровага металу (сплаў на аснове медзі) (мал. 4: 9). Захавалася часткова – адзін канец абламаны і разагнута. Артэфект мае памеры 4,9×4,1 см. У першапачатковым выглядзе памер яе дыяметру быў роўны, прыблізна 4 см. Шырыня дужкі (у разрэзе паўкруглая) – 0,4 см, даўжыня дужкі захаваўшайся часткі – 10,7 см. Галоўка закручана па спіралі ў два абароты, знешні дыяметр галоўкі – 0,5 см.

Нацельны крыжык (мал. 4: 11) зроблены з каляровага металу (сплаў на аснове медзі). Артэфект захаваўся цалкам, адсутнічае вушка. Крыжык мае роўнастароннія прамяні, якія завершаны круглымі (злёгка прыплюснутымі) наверхшамі. Сяродкрыжжа плоскае, у выглядзе ромбападобнага медальёна (прыбліжана да круглага, памеры – 0,8–0,8 см) без выявы. Памеры крыжыка 2,3×2,4 см, таўшчыня 0,3 см. Падобныя крыжыкі (паводле А.А. Башкова) тыпалагічна можна аднесці да групы металічных, аддзела аб'ёмных, тыпу VIII і падтыпу Б. Яны датуюцца ў межах XI–XII стагоддзяў [1, с. 31; с. 149, мал. 12]. У Полацку падобных крыжоў было выяўлена 9 экзэмпляраў. Адзін крыж быў знойдзены падчас даследаванняў Г.В. Штыхава ў 1961 годзе на Верхнім замку (датуецца XII–XIII стст.). Другі экзэмпляр знойдзены падчас даследаванняў Д.У. Дука на тэрыторыі Вялікага пасада ў 2009 годзе (датуецца старажытна-рускім часам). Астатнія паходзяць з прыватных калекцый [13, с. 256].

Бразготкі былі выяўлены ў колькасці двух экзэмпляраў (адзін з якіх фрагментаваны), зробленых з металу на аснове медзі. Адна бразготка захавалася з куглым шарыкам у сярэдзіне (мал. 4: 5). Форма яе прыбліжана да аб'ёмнага ромба, па поясе – чатыры невыразныя грані. Бразготка мае крыжападобную проразь. Пялёсткі арнаментаваны касымі лініямі, якія апаясваюць прадмет. Вышыня бразготкі: 1,5 см (без вушка), 2,2 см – з вушкам; шырыня – 1,6 см. Паводле У.І. Паветкіна, дадзеныя бразготкі ўключаюцца ў групу 1, тып А – гранёныя крыжапаразныя (грушападобныя). Па наўгародскай класіфікацыі яны найбольш шырока распаўсюджаны ў XI стагоддзі [15, с. 81]. Другі фрагмент бразготкі (мал. 4: 6) захаваўся ў выглядзе паловы вырабу. Форма яе прыбліжана да шарападобнай, па поясе ўпрыгожана трайнай апаяскай арнаменту. Бразготка мела лінейную проразь. Фрагмент бразготкі мае памеры 1,2×1,5×0,7 см. Яна адносіцца да тыпу Б – акруглых прадольнапаразных (з трайнай апаяскай выпуклымі дарожкамі). Па наўгародскіх аналагах, такія бразготкі бытавалі ад сярэдзіны XII стагоддзя да другой паловы XIII стагоддзя [15, с. 81]. У межах Запалоцкага пасада апошняю можна датаваць XII стагоддзем.

Пласцінчаты бранзалет захаваўся фрагментарна (мал. 4: 10) – другі канец адламаны. Бранзалет мае стылізаваныя зааморфныя галоўкі і арнаментаванае рамбічнай стужкай поле. Максімальная шырыня бранзалета – 1,1 см, даўжыня захаваўшайся часткі – 5,5 см. Дадзеныя бранзалеты маюць шырокія аналогіі ў балцкіх і славянскіх (крывіцкіх) старажытнасцях [14, с. 192, мал. 110: 2], падобная знаходка была выяўлена падчас раскопак на Запалоцкім пасадзе ў 2012 годзе (раскоп 1) [6, с. 88].

З элементаў паясной фурнітуры былі знойдзены спражка больш позняга перыяду і шчыток ад спражкі (мал. 4: 8). Шчыток ад спражкі зроблены са сплаву каляровага металу на аснове медзі. Ён уяўляе

сабой фігурны прамакутнік, адзін бок якога завостраны, а другі ўвагнуты. З краю ёсць скразная круглая адтуліна дыяметрам 0,4 см. Памеры артэфекта 2×1,2 см. Паводле класіфікацыі П.М. Кенькі, шчыток ад спражкі адносіцца да тыпу 4 – спражкі літыя лірападобныя з нерухомым шчытком. Спражкі з падобнымі шчыткамі з’яўляюцца ў X стагоддзі, але найбольшае распаўсюджанне атрымоўваюць у XII стагоддзі [9, с. 43].

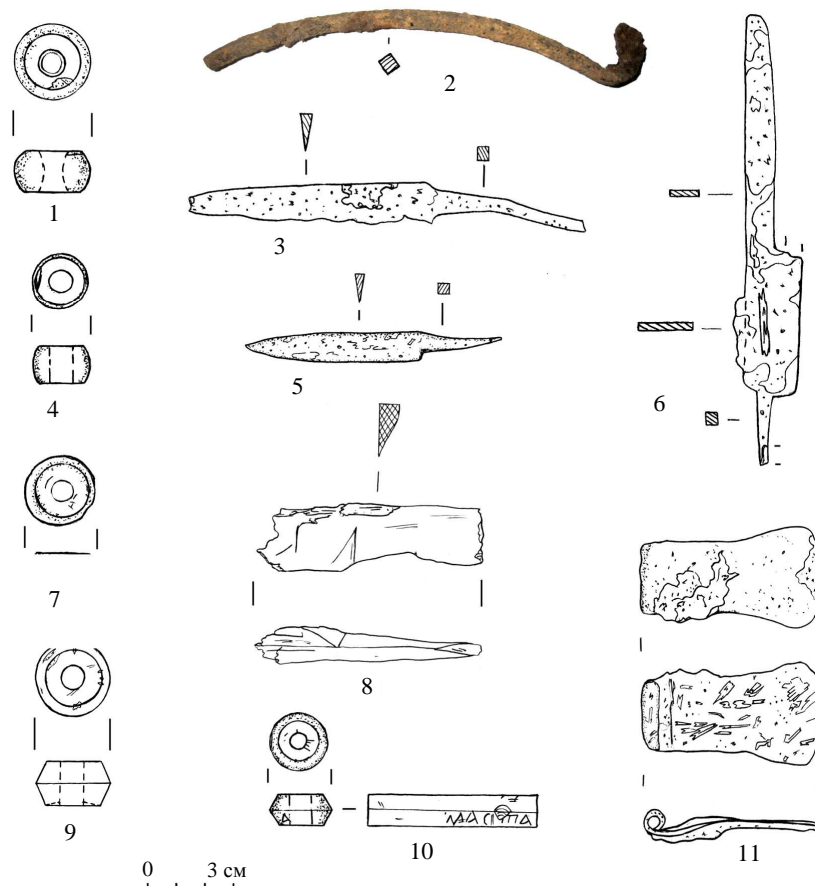
Фрагмент жаночага ўпрыгожвання невядомага прызначэння ўяўляе сабой доўгі стрыжань з вушкам (мал. 4: 3). Сам стрыжань шчыльна абвіты тонкім дротам па ўсёй даўжыні. Сарцавіна стрыжня пераходзіць у вушка, якое мае авальную форму. Артэфект захаваная часткова: адзін канец абламаны; захаванасць металу – выдатная. Прадмет зроблены з каляровага металу (сплаў на аснове медзі). Памеры артэфекта: агульная даўжыня – 5,38 см; даўжыня стрыжня, абвітага дротам, – 4,48 см; дыяметр сячэння стрыжня (авальны), абвітага дротам, – 0,4–0,45 см; дыяметр сарцавіны стрыжня (авальная) – 0,3–0,4 см; памер сячэння абвітага дроту – 0,12–0,15 см; дыяметр вушка – 0,75 см; вышыня вушка – 0,9; дыяметр адтуліны вушка (авальнае) – 0,3–0,4 см. Аналогіі дадзенаму артэфекту не знойдзена.

Падвеска-лунніца (мал. 4: 12) захавалася часткова: адсутнічаюць вушка і адзін канец. Артэфект зроблены са сплаву на аснове медзі. Па краі поля захаваная борцік, у цэнтры поля выява крыжыка з шарападобнымі канцамі, ад якога разыходзяцца ў бакі дзве лініі-прамяні. Памеры падвескі 2×2,1 см. Шырыня поля ў цэнтры – 0,85 см, да канцоў паступова звужаецца.

З верхніх напластаванняў раскопу знойдзены два фрагменты аконных пераплётаў. Артэфекты зроблены са свінцова-алавяністага сплаву. Па матэрыялах раскопак на Верхнім замку, яны з’яўляюцца ў Полацку не раней XVI стагоддзя. Аконныя пераплёты ўяўляюць сабой пласціну Н-падобную ў разрэзе. Даўжыня захаваных фрагментаў 1,1 і 1,5 см, шырыня – 0,7, вышыня – 0,3 см.

Сярод знаходак адсутнічалі рэчы, зробленыя з каштоўных каляровых металаў.

У пабудове знойдзена вялікая колькасць побытавых рэчаў: нажы, шыферныя праселкі, засоў нутранага замка, іголка, асялкі і інш. (мал. 5).

Мал. 5. Побытавыя і гаспадарчыя рэчы:

1, 4, 7, 9, 10 – шыферныя праселкі; 2 – дужка драўлянага вядра; 3, 5 – нажы;
6 – засоў унутранага замка; 8 – асялок; 11 – завеса з дэкаратыўным здабленнем

Шыферныя праселкі і іголка сведчаць аб прысутнасці жанчыны ў жылой прасторы пабудовы. Побач з домам (на адлегласці 11 м на ўсход) знойдзена праселка з надпісам “МАСТА” (мал. 5: 10). Таксама

ў культурным пласце па ўсёй плошчы дома было знойдзена шмат фрагментаў керамікі, асабліва канцэнтрацыя назіралася ў межах печы і ў непасрэднай блізкасці з ёй. Сярод керамічных фрагментаў посуду прысутнічаюць развалы гаршчкоў, некаторыя з якіх прадстаўлены поўным профілем. Побач з пабудовай была выяўлена гаспадарчая мацерыковая яма 2, у якой былі знойдзены фрагмент дужкі драўлянага ядра і завеса з дэкаратыўным аздабленнем (ад куфэрка?) (мал. 5: 2, 5: 11).

Усе вышэйпералічаныя прыкметы гаспадарчай дзейнасці надзейна могуць маркіраваць выяўленую пабудову як жылы дом. Размяшчэнне дома ў кантэксце сядзібнай забудовы Запалоцкага пасада зафіксаваць не атрымалася па прычыне невялікай ускрытай плошчы. Дом размешчаны па лініі паўночна-захад – паўднёвы-ўсход (пад 74° адносна лініі пн – пд). Памеры дома ў даўжыню – каля 5 м, і каля 3 м у шырыню, даўжэйшым бокам па лініі паўночна-захад – паўднёвы-ўсход. Дом уяўляў сабой зруб, пастаўлены на зямлю без асновы. Цэнтральная частка дома была заглыблена ў мацерык на 0,2–0,4 м. З-за невялікага культурнага слоя і дрэннай захаванасці арганікі не атрымалася вызначыць гаспадарчую частку, прастору для адпачынку, уваход у дома і яго функцыянальныя часткі. Цэнтральнай адзінкай жылой прасторы была печ. Печ знаходзілася ў цэнтры і відавочна займала не менш чым 1/3 ад жылой прасторы дома. Печ была зроблена з камянёў, пакладзеных без рошчыны, толькі ў верхняй частцы была выкарыстана гліна. Акрамя гліны і камянёў, пры будаўніцтве (магчыма, рамонце) печы шырока быў выкарыстаны металургічны шлак і рэдкія фрагменты плінфы. Печ была заглыблена ў мацерык на 0,9 м. Аснову печы складалі камяні да 15 см у папярэчніку і металургічны шлак. На месцы печы і ў запаўненні мацерыковай ямы была знойдзена вялікая колькасць керамікі (фрагментаў гаршчкоў і абпаленай глінянай абмазкі печы), шлаку, які ў большасці выпадкаў быў злучаны з глінянай абмазкай. Фрагменты керамічнага посуду з нагарам сведчаць аб выкарыстанні печы для прыгатавання ежы. Канструктыўныя асаблівасці печы даюць падставы сцвярджаць аб яе ўніверсальным прызначэнні, у тым ліку ў якасці горна. У запаўненні мацерыковай ямы на месцы печы знойдзена вялікая колькасць металургічнага шлаку, які сведчыць аб ліцейнай дзейнасці майстра, і вялікая колькасць камянёў, дзякуючы якім майстар мог працяглы час падтрымліваць тэмпературу ў горне падчас плаўкі металу.

Вялікая колькасць вугалю не толькі ў межах печы, але і па ўсёй плошчы раскопу, сведчыць, што пабудова была знішчана агнём. Магчыма, гэта адбылося падчас варожага нападу на Полацк, што пацвярджаецца прысутнасцю двух двушыпных наканечнікаў стрэл у межах будынка. Падобныя стрэлы былі шырока распаўсюджаны ў XI–XIII стагоддзях на тэрыторыі ўсёй Усходняй Еўропы⁴. Паводле Д.У. Дука, заходняя частка Запалоцкага пасада магла быць знішчана падчас захопу горада ў 1222 годзе смаленскім князем Мсціславам Давыдавічам [4, с. 67]. У адной з апошніх публікацый Д.У. Дук вызначае час заняпаду заходняй часткі пасада ў межах другой паловы XII стагоддзя [2, с. 97].

Высновы. Праведзеныя археалагічныя раскопкі дазволілі скласці новыя ўяўленні пра плошчу Запалоцкага пасада ў XI–XII стагоддзях. Так, раней сумарная плошча Запалоцкага пасада XI–XII стагоддзяў была вызначана каля 40 га [3, с. 247]. Адкрытая ў 2013 годзе паўночная частка Запалоцкага пасада па памеры амаль роўная 15 га. Такім чынам, агульная плошча Запалоцкага пасада XI–XII стагоддзяў на сёння прыблізна роўная каля 55 га, што нязначна саступае тэрыторыі Вялікага пасада (60 га) [4, с. 64–65].

Выяўленая падчас раскопак у 2013 годзе пабудова ўяўляе сабой археалагічны комплекс жылога драўлянага дома, у якім жыў і працаваў ювелір. Важным з’яўляецца даследаванне ўпершыню на тэрыторыі заходняй частцы Запалоцкага пасада закрытага археалагічнага комплексу – ювелірнага майстэрні. Пабудова ювеліра сумяшчала жылую прастору і рабочую зону. Яна ўяўляла сабой прамакутны зруб памерам 5×3 м з заглыбленай адносна ўзроўню зямлі падлогай. У цэнтры дома была размешчана печ-горн. Печ была зроблена з камянёў, пакладзеных без рошчыны, толькі ў верхняй частцы была выкарыстана гліна. Ніжняя частка печы заглыблена ніжэй узроўню падлогі. Відавочна, што майстар займаўся вырабам ювелірных упрыгожванняў. Матэрыял, з якім працаваў майстар, можна падзяліць на дзве катэгорыі: свінцова-алавяністы сплаў і сплаў на аснове медзі. Былі выяўлены наступныя тэхналагічныя прыёмы ювелірнага вытворчасці: тэхніка купеляцыі (аддзялення каштоўных металаў ад дамешкаў), плаўка сплаву на аснове медзі ў тыглях-лячках, выплаўка паясных накладак праз выраб васкавых мадэляў, выраб палавінак бразготак з ліста і, магчыма, далейшае іх спайванне (?). Прыведзеныя дадзеныя сведчаць аб высокім узроўні навыкаў майстра-ювеліра. Упершыню падчас даследавання сярэдневяковага Полацка выяўлены тыгель-лячка.

Іншую гаспадарчую дзейнасць характарызуюць выяўленыя рэчы: нажы, шыферныя праселкі, іголка, асялкі і інш. Шыферныя праселкі і іголка сведчаць аб прысутнасці ў доме жанчыны. Побач з домам, на адлегласці каля 11 м, была выяўлена праселка з надпісам “МАСТА”.

Аналіз усіх выяўленых знаходак дае падставы выказаць меркаванне аб існаванні комплексу ў межах XII стагоддзя. Відавочна, што майстэрня існавала не вельмі працяглы час, пасля чаго загінула ў агні. Адкрыццё ювелірнага майстэрні дазваляе вызначыць высокі сацыяльны статус жыхароў Запалоцкага па-

⁴ Выказваю шчырую падзяку за дапамогу ў вызначэнні наканечнікаў стрэл М.А. Плавінскаму.

сада. Засваенне рамеснікамі ўскаіны пасада – тэрыторыі, аддаленай ад Верхняга замка на адлеглаць каля 1200 м, – сведчыць аб перспектываўнасці дадзенага месца ў гарадской тапаграфічнай прасторы.

ЛІТАРАТУРА

1. Башков, А.А. Христианские древности Беларуси конца X–XIV в. (предметы христианского культа индивидуального использования) / А.А. Башков. – Минск: И.П. Логвинов, 2011. – 194 с.
2. Дук, Д.У. Археалагічныя комплексы пасадаў Полацка IX–XVIII стст. (па выніках раскопак 2004–2012 гг.) / Д.У. Дук. – Наваполацк: ПДУ, 2014. – 248 с.
3. Дук, Д.У. Археалагічныя раскопкі на Запалоцкім пасадзе старажытнага Полацка / Д.У. Дук // Гістарычна-археалагічны зб. – Мінск, 2005. – Вып. 20. – С. 245–247.
4. Дук, Д.У. Полацк і палачане (IX–XVIII стст.) / Д.У. Дук. – Наваполацк: ПДУ, 2010. – 180 с.
5. Дук, Д.У. Рэчавы комплекс з раскопак на Запалоцкім пасадзе старажытнага Полацка ў 2004 і 2006 гадах / Д.У. Дук // Acta archaeologica Albaruthenica. Vol. V (Вып. 5) / уклад. М.А. Плавінскі, В.М. Сідаровіч. – Мінск: І.П. Логвінаў, 2009. – С. 19–45.
6. Дук, Д.В. Новые археологические исследования на территории Зapolотского посада древнего Полоцка (конец X – первая половина XII в.) / Д.В. Дук, А.Л. Коц // Под знаком Рюриковичей. Stratumplus. Археология и культурная антропология, 2013. – Кишинёв. – № 5. – С. 83–90.
7. Ениосова, Н.В. Плавильные сосуды новгородских ювелиров / Н.В. Ениосова, Т. Ререн // Новгородские археологические чтения-3. – Великий Новгород, 2011. – С. 243–254.
8. Ениосова, Н.В. Тигли Гнёздовского поселения / Н.В. Ениосова, Р.А. Митоян // Труды ГИМ. – М., 1999. – Вып. 111: Археологический сборник памяти Марии Васильевны Фехнер. – С. 54–63.
9. Кенько, П.М. Поясная гарнитура с территории Беларуси (I–XIII вв.). Свод археологических источников / П.М. Кенько. – Минск: Беларус. навука, 2012. – 172 с.
10. Клімаў, М.В. Асноўныя вынікі археалагічных раскопак на помніку Лучна-1 у 2010 годзе / М.В. Клімаў // Матэрыялы па археалогіі Беларусі. – Мінск, 2012. – Вып. 23: Археалагічныя даследаванні на тэрыторыі Беларусі ў 2009–2010 гадах. – С. 324–332.
11. Магалінскі, І.У. Вытворчыя ювелірныя комплексы старажытнага Полацка (X–XVII стст.) / І.У. Магалінскі // Матэрыялы па археалогіі Беларусі. – Мінск, 2011. – Вып. 21: Вывучэнне археалагічных помнікаў на тэрыторыі Полацкай зямлі (да 1150-годдзя Полацка). – С. 115–121.
12. Магалінскі, І.У. Ліцейныя формы і тыглі для плаўкі каляровых металаў з тэрыторыі Полацка X–XVII стст. / І.У. Магалінскі // Матэрыялы па археалогіі Беларусі. – Мінск, 2011. – Вып. 21: Вывучэнне археалагічных помнікаў на тэрыторыі Полацкай зямлі (да 1150-годдзя Полацка). – С. 184–193.
13. Магалінскі, І.У. Металічныя крыжы-цельнікі канца X–XVIII ст. з тэрыторыі Полацка (класіфікацыя, храналогія і тэхналогія вытворчасці) / І.У. Магалінскі // Полацкі музейны штогоднік: (зб. навук. арт. за 2011 г.) / уклад. Т.А. Джумантаева, А.У. Шумовіч. – Полацк, 2012. – С. 252–265.
14. Кургаганныя могілнікі захаву Браслаўскага Паазер'я (матэрыялы раскопак 1978–2010 гадоў) / М.А. Плавінскі [і інш.]. – Мінск: Галіяфы, 2014. – 220 с.
15. Поветкин, В.И. Бубенчики-звонцы в древнем Новгороде (применение, способы производства, типология и хронология) / В.И. Поветкин // Российская археология. – 2009. – № 2. – С. 79–92.
16. Седова М.В. Ювелирные изделия древнего Новгорода (X–XV стст.) / М.В. Седова. – М.: Наука, 1981. – 158 с.

Паступіў 08.01.2015

THE JEWELER'S WORKSHOP OF XII CENTURIES ON THE TERRITORY OF ZAPOLOTSKI POSAD OF ANCIENT POLOTSK (BASED ON THE MATERIALS OF THE EXCAVATIONS IN 2013)

A. KOTS

The article deals with the materials of the excavations in 2013 on the territory of Zapolotski Posad of Ancient Polotsk. The northern part of Zapolotski Posad, about 15 ha in area, was discovered in 2013. During the excavations the building comprised of an accommodation unit and a jeweler's workshop was found. Data are given about the stratigraphy of the cultural layer. The article describes the finds relating to goldsmithery: the crucibles, the production waste, the forms for wax model production, the articles made from non-ferrous metals and the heating furnace. The text gives the detailed characteristic of a living space with the brief description of household effects. The jeweler's workshop as well as the whole northern part of Zapolotski Posad can be dated to the XIIth century. The large area (about 55 ha) and high social status of the inhabitants (the nobility and the craftsmen-jewelers) define Zapolotski Posad as one of the most important town-forming elements of Ancient Polotsk.

УДК 94:34(430)

**СФЕРА ДЕЙСТВИЯ «САКСОНСКОГО» И «ШВАБСКОГО ЗЕРЦАЛ»
В ЦЕНТРАЛЬНОЙ И ВОСТОЧНОЙ ЕВРОПЕ**

*канд. ист. наук, доц. О.Б. КЕЛЛЕР
(Тюбингенский университет, Германия)*

Исследуются сферы влияния двух правовых памятников немецкого Средневековья – «Саксонского Зерцала» и «Швабского Зерцала». Оба сборника были созданы в XIII веке. Сфера же их распространения, влияния и действия была велика. Она выходила далеко за пределы Германии и охватывала самые различные земли Центральной и Восточной Европы. «Саксонское Зерцало» оказало заметное влияние на правовой порядок исторических регионов, расположенных к северу и востоку от Германии, «Швабское Зерцало» – к югу от Германии.

Начиная с XIII века на землях, расположенных восточнее Германии, распространяется немецкое средневековое право. Трансферт немецкого права на земли Центральной и Восточной Европы в периоды Средневековья и раннего Нового времени являлся процессом глобальным, цивилизационным, мир-системным. Составными данного глобального процесса были различные цивилизации – западноевропейская и восточноевропейская; различные системы – немецкого права и права исторических регионов, расположенных к востоку от Германии.

Данное исследование посвящено рассмотрению сферы действия двух средневековых правовых сборников – «Саксонского Зерцала» и «Швабского Зерцала». Нельзя не упомянуть, что сборник «Саксонское Зерцало» хорошо известен учёным Центральной и Восточной Европы. В последние годы было выполнено несколько переводов этого уникального источника XIII века на самые разные языки [1–3]. Правовой же сборник «Швабское Зерцало», наоборот, малоизвестен. Остаётся лишь надеяться, что в скором времени будет опубликован перевод этого источника на русский язык.

«Саксонское Зерцало» и сфера его действия. Созданное в период между 1220 и 1235 годами ангалтским шеффеном Эйке фон Репковом «Саксонское Зерцало» [4] является старейшим правовым сборником средневековой Германии. Первоначально текст обеих частей «Саксонского Зерцала» – Земского и Ленного права – был написан средневековой латынью.

Ленное право из этой первой латинской редакции полностью сохранилось в таком известном источнике, как «Auctor vetus de beneficiis». «Auctor vetus de beneficiis» – произведение Эйке, написанное им на латинском языке и содержащее саксонское ленное право. Оригинал опубликован в книге Хомейера [5]. Впоследствии сам Эйке сделал немецкую обработку той же работы («Sachsische Lehnrecht»). В начале XIV века латинский текст с некоторыми отклонениями был вновь переведен на немецкий язык, получив при этом название «Görlitzer Lehnrecht», т.е. «Ленное право города Гёрлиц» (ныне г. Згожелец в Польской Народной Республике). В конце 40-х – середине 50-х годов XX века ленинградским профессором Л.И. Дембо был сделан перевод «Auctor vetus de beneficiis» со средневековой латыни на русский язык по изданию Хомейера 1844 года. Текст перевода источника опубликован в книге [1].

Следы Земского права можно найти в дословном переводе на немецкий язык «Гёрлицкой правовой книги» [6; 7]. Впоследствии, по поручению графа Хойера фон Фалькенштейна, у которого Эйке фон Репков находился на службе, автор перевёл книгу на средневековый нижненемецкий язык.

О жизни и деятельности создателя «Саксонского Зерцала» известно немного. Имя Эйке фон Репкова упоминается в шести правовых актах, датированных 1209, 1215, 1218, 1219, 1224 и 1233 годами [8, с. 1–29].

Правовой сборник, в первую очередь представляющий собой запись сложившегося на протяжении веков обычного права Восточной Саксонии, должен был, по замыслу автора, зеркально «отражать» право саксов. Поэтому он и получил название «Саксонское Зерцало» [9, с. 6]. Действительно, в выдающемся памятнике немецкого Средневековья нашли «отражение», с одной стороны, правовая жизнь крестьянского населения Германии, а с другой – ленные отношения. Поэтому первая книга, состоящая из трёх частей и включающая в себя 234 статьи, называется «Земское право»; вторая книга, содержащая 78 статей, – «Ленное право».

Одной из центральных идей, проходящих через текст «Саксонского Зерцала», является идея мира. Статья 66 второй книги Земского права источника, а также целый ряд последующих статей включают в себя постановления Земского мира от 1 сентября 1221 года. Днями мира считались праздничные дни, а также четверг, пятница, суббота и воскресенье каждой недели. Нарушитель мира подлежал суду [10, с. 135].

«Саксонское Зерцало» содержит положения о регулировании имущественных, семейных, наследственных и других отношений, в частности таких, как: судебная и иная защита достоинства женщин, прав жены, вдовы, детей и т.д.; равноправие славян и немцев (категория крестьян); право подсудимого, не говорящего по-немецки, приглашать переводчика; предложения по ограничению пыток огнём и желе-

зом; др. Не менее интересны правила организации и охраны рациональной хозяйственной деятельности в земледелии, животноводстве, строительстве, добыче полезных ископаемых, водопользовании, использовании дорог и дорожного движения, природных богатств, заповедников и т.п. [1, с. 6].

«Саксонское Зерцало» было широко распространено благодаря переписыванию его текста, перепечатыванию, использованию отдельных статей источника, положений или целого текста. «Саксонское Зерцало» переведено на латинский, нидерландский, польский, чешский, русский, белорусский, венгерский и другие языки. Глосса, сделанная около 1325 года марконским надворным судьёй Иоганном фон Бухом [11, с. 551–559], дала первый шанс сохранения памятника немецкой средневековой мысли.

Нельзя не упомянуть, что в Саксонии действие источника продолжалось до 1865 года – до появления «Саксонского Гражданского Права». В Пруссии многие положения «Саксонского Зерцала» имели непосредственную правовую силу до издания «Всеобщего Земского права» 1794 года, а Ленное право сохраняло силу вплоть до Конституции 1850 года. В Гольштейне, Лауэнбурге, Ангальте и в небольших городах Тюрингии «Саксонское Зерцало» сохраняло правовую силу до 1 января 1900 года, а Ленное право – до 1919 года [12, с. 23].

В судебном процессе 9 июля 1932 года, который проходил в Судебном зале заседаний Лейпцигского Имперского суда, была сделана ссылка на параграф 1 статьи 52 первой книги «Саксонского Зерцала». Речь шла о наследовании домена Эрнста II, герцога Саксен-Альтенбургского [13, с. 343].

В 1988 году суд города Любек ссылается на параграф 1 статьи 35 первой книги Земского права «Саксонского Зерцала» с целью вынесения решения в деле о раскопанном экскаваторщиком Юргеном Кёпселем кладе, состоящем из 20 000 серебряных монет и 350 золотых талеров. На основании вышеозначенного положения «Саксонского Зерцала» было принято решение, что найденный клад принадлежит федеральной земле Шлезвиг-Гольштейн, ибо всё, что находится в земле глубже, чем вскапывает плуг, в Средние века принадлежало королевской власти [9, с. 5].

Согласно последним данным, следы применения источника можно обнаружить в Законе федеральной земли Саксонии-Ангальт от 13 ноября 1997 года [12, с. 24]. Это делает возможным констатацию актуальности «Саксонского Зерцала» на протяжении уже почти восьми столетий.

На сегодняшний день сохранилось свыше 460 рукописей и фрагментов текста «Саксонского Зерцала». Самая ранняя из дошедших до нас рукописей – Кведлинбургская – относится к XIII веку. Она написана на северонемецком диалекте. Имеются рукописи на южнонемецком и на средненемецком диалектах. В основном местонахождение рукописных источников – архивы и библиотеки Германии. В частности, более 20 рукописей «Саксонского Зерцала» находится в библиотеке герцога Августа в городе Вольфенбюттель, основанной в 1572 году герцогом Юлиусом.

Среди вышеуказанного количества рукописей «Саксонского Зерцала», находящихся на хранении в библиотеке герцога Августа, здесь можно увидеть две замечательные рукописи «Саксонского Зерцала» из имеющихся в наличии вообще. Это прежде всего: 1) «Либер консулум ин Брунсви́г» – рукопись 1367 года, написанная средненемецким языком и украшенная инициалами и миниатюрами; 2) Вольфенбюттельская рукопись «Саксонского Зерцала» с иллюстрациями, сопровождающими и поясняющими правовой текст [14, с. 37].

Особая роль среди сохранившихся 460 рукописей и фрагментов немецкого правового памятника периода Средневековья принадлежит иллюстрированным рукописям, так называемым *Codices picturati* [15].

В условиях почти всеобщей неграмотности и недостаточного знакомства с действующим правом XIII века даже среди должностных лиц того времени использование словесного текста «Саксонского Зерцала» было затруднено или даже не всегда возможно. Поэтому в конце XIII века составители 4-й редакции «Саксонского Зерцала» приняли решение сделать сборник понятнее и доступнее для изучения и использования посредством символических иллюстраций. Эти символические иллюстрации наглядно разъясняли все или почти все положения источника. Многие рукописи «Саксонского Зерцала» были обильно иллюстрированы. Целый ряд таких рукописей был утерян [10, с. 136].

Учёные полагают, что первой из них была рукопись 1291–1295 годов, созданная, вероятнее всего, в Мейсене и содержащая примерно 950–960 рядов иллюстраций, по одному и более рисунков в каждом ряду [16, с. 135]. Местонахождение последней до сих пор не установлено. Однако сохранились четыре иллюстрированные рукописи «Саксонского Зерцала» XIV века, имеющие к этой первой рукописи с картинками самое прямое и непосредственное отношение. Это Гейдельбергская, Вольфенбюттельская, Дрезденская и Ольденбургская рукописи с иллюстрациями «Саксонского Зерцала» [17, с. 9–30].

Время создания Гейдельбергской рукописи «Саксонского Зерцала» – начало XIV столетия, где-то между 1300 и 1315 годами. Рукопись была записана на средневековом верхненемецком языке. Содержит значительное количество пробелов, особенно в Земском праве. Хранится в университетской библиотеке Гейдельберга под шифром CPG 164 [18].

Особое внимание хотелось бы уделить Ольденбургской рукописи «Саксонского Зерцала» с иллюстрациями, сопровождающими и комментирующими правовой текст. Кодекс представляет собой написанный на пергаменте (32,8×22,8) рукописный текст. Состоит из 36 листов. Рукопись была записана в

1336 году монахом-бenedиктинцем Хинриком Глоуэстеном по поручению графа Иоганна Ш Ольденбургского в монастыре Растеде. На протяжении длительного времени рукопись являлась частной собственностью графов, позднее – герцогов Ольденбургских, хранилась в великогерцогской библиотеке замка Растеде под шифром А 1,1. Лишь в 1991 году рукопись была продана герцогом Ольденбургским за 8 млн. немецких марок Нижнесаксонскому фонду из Ганновера. Нижнесаксонский фонд передал рукопись «Саксонского Зеркала» с иллюстрациями, сопровождающими и комментирующими правовой текст, в распоряжение и пользование центральной Ольденбургской библиотеке. Рукопись в Ольденбургской библиотеке можно найти под шифром С1М 1410.

Таким образом, у учёных наконец-то появился доступ к работе над исследованием одной из четырёх иллюминированных рукописей «Саксонского Зеркала» [19].

Дрезденская иллюстрированная рукопись «Саксонского Зеркала» из всех четырёх рукописей представляет собой наиболее полный по объёму и по ценности экземпляр. Была записана во второй четверти XIV века, примерно в 1350 году, возможно, на территории епископства Мейссен. Хранится в Дрезденской центральной библиотеке под шифром М 32 [20].

И наконец, Вольфенбюттельская рукопись «Саксонского Зеркала» с рисунками, поясняющими правовой текст [21]. Этот кодекс был записан, вероятнее всего, в третьей четверти XIV века, а именно в период между 1348 и 1362–1371 годами. История этой рукописи до её приобретения герцогом Августом-младшим (1579–1666) из Брауншвейга остаётся до сих пор невыясненной. Герцог Август приобрёл рукопись «Саксонского Зеркала» с иллюстрациями в 1651 или 1652 году. Подтверждением этому служит запись, сделанная в каталоге имеющихся в наличии в герцогской библиотеке книг. Каталог велся в период с 1625 по 1705 год. К сожалению, в каталоге отсутствуют данные о том, каким образом книга попала в герцогскую библиотеку. Скорее всего, он был куплен так же, как и все другие рукописи. В сущности, Вольфенбюттельская рукопись «Саксонского Зеркала» – это копия рукописи Дрезденской. Соответственно, пробелы, которые имеются в Вольфенбюттельской проиллюстрированной рукописи «Саксонского Зеркала», можно восполнить при помощи Дрезденской рукописи «Саксонского Зеркала» с иллюстрациями [14, с. 39].

Существенную роль в распространении немецкого права на восток вплоть до 1335 года сыграла Силезия. Раннее и быстрое распространение «Саксонского Зеркала» на землях Силезии было следствием колонизации страны. Сборник был известен в городах Нейсе, Лёвенберг, Ноймаркт, Швейдниц, Глогау, Бриг и т.д. В центр верховной судебной власти Силезии, город Бреслау, «Саксонское Зерцало» попало в 1261 году. Именно в этом году шеффены города Магдебург послали Бреслау полноценный экземпляр «Зеркала» вместе с объёмным правовым наставлением.

Началом распространения немецкого средневекового сборника XIII века в Малопольше послужила рукопись «Зеркала», созданная в Бреславе в 1308 году и предназначенная для Кракова. Позднее, в 1356 году, по приказу польского короля Казимира Великого в Кракове учреждается Особый суд. С целью использования этой высшей апелляционной инстанцией немецких правовых сборников королём приобретаются «Саксонское Зерцало» и книги Магдебургского права. Казимир также заботится о наделении привилегиями многих новых восточных областей Волыни, Галиции и Подолии. В Малой Польше и Галиции немецким правом были наделены около 650 населённых пунктов.

Из Кракова «Саксонское Зерцало» (а также Магдебургское право) распространяется дальше: в восточном направлении, на земли Червонной Руси; в северном направлении, на земли Великопольши. Немецкое право имели около 150 городов и многочисленных деревень Великой Польши. Высший апелляционный суд (оберхоф) для великопольских городов с немецким правом находился в Познани.

Посредством гамбургского права «Саксонское Зерцало» оказывает правовое влияние на такие города, как Рига, Ревель и Хапсаль. Сфера действия «Саксонского Зеркала» в этих городах документируется прежде всего «Лифляндским зеркалом».

Самое давнее упоминание о немецком праве на территории Словакии отражено в «Ципсер Вилькюр» 1370 года. Одним из источников этой книги является «Саксонское Зерцало».

В Венгрии «Саксонское Зерцало» также послужило источником для создания книги «Офенское городское право».

«Швабское Зерцало» и сфера его действия. Примерно в 1275 году был составлен ещё один сборник средневекового немецкого права. Как и «Саксонское Зерцало», записанное пятьюдесятью годами раньше, «Швабское Зерцало» состояло из Земского и Ленного права [22]. Автором источника, сочинённого в Аугсбургском монастыре францисканцев, являлось либо одно, либо несколько лиц. Начиная с XIV века сборник называется «Императорское право», а с начала XVII века получает актуальное и ныне название «Швабское Зерцало» [23, с. 91]. Это название сборнику дал швейцарский гуманист, юрист и дипломат Мельхиор Гольдаст.

Оригинал «Императорского права» не сохранился. Несмотря на усиленные попытки некоторых специалистов реконструировать первоначальный текст немецкого средневекового сборника права (ок. 1275 г.) на основе сравнительного анализа расположения текста в различных «родственных» рукописях, сделать

это им так и не удалось. Классификация сохранившихся форм «Швабского Зерцала» многогранна: краткие и длинные формы, нормальные и систематические формы, и так называемые формы-вульгаты [24].

Важнейшей основой этого правового памятника средневековой Германии является «Саксонское Зерцало», далеко не безызвестное в городе Аугсбург в третьей четверти XIII столетия. С этим источником, по всей видимости, работали весьма продуктивно. Результатом столь интенсивного освоения «Саксонского Зерцала» стало появление и других немецких текстов, а именно «Аугсбургского Саксонского Зерцала» и «Немецкого Зерцала». Причём первым, полагают учёные и исследователи [25, с. 17], было создано «Немецкое Зерцало», и лишь затем – «Швабское». При написании своего знаменитого южнонемецкого сборника автор «Швабского Зерцала» однозначно использовал материал как «Аугсбургского Саксонского», так и «Немецкого Зерцала» [26, с. 5].

В качестве иных источников «Швабского Зерцала» следует упомянуть римское и каноническое право, имперские законы, обычное право. Нельзя оставить без внимания и источники религиозного характера: Библию, а также работы францисканцев Бертольда Регенбургского и Давида Аугсбургского [27].

О значимой роли книги в правовой жизни своего времени можно говорить исходя из того, что только первая часть «Швабского Зерцала» – Земское право – сохранилась во множестве рукописей и фрагментов. Общее число таких рукописей и фрагментов достигает 400 единиц. К ним можно добавить и переводы источника на многие языки: чешский, латинский, французский, нижненемецкий и другие. Немецкий исследователь Герхард Айз полагает, что первоначальное количество экземпляров источника могло достигать 57 000 экземпляров [28, с. 15].

Время создания наиболее старых рукописных немецкоязычных вариантов датируется XIII веком; место создания – области господства династии Габсбургов. Оттуда «Швабское Зерцало» распространилось через весь юг Германии, через Австрию и Швейцарию, на Богемию и Силезию и т.д. Как источник «Императорское Земское и Ленное право» использовалось в таких трудах, как «Правовой сборник Рупрехта из Фрейзинга 1328 года», «Верхнебаварское Земское право 1335 года», а позднее – в «Эльбингском» и «Эйзнахском» правовых сборниках [29, с. 248–253].

Таким образом, сфера действия «Швабского Зерцала», так же как и «Саксонского Зерцала», была велика. Тем не менее в историко-правовых исследованиях «Швабскому Зерцалу» по сравнению с «Саксонским Зерцалом» отводится лишь второстепенная роль. Что могло послужить причиной такого отношения к «Швабскому Зерцалу»? Вероятнее всего, проблема заключалась не в малой ценности южнонемецкого источника, а в незначительном интересе познания его содержания самими учёными? Или в не совсем адекватной оценке источника, основанной на идеологических моментах. Например, Клавдий Фрайхер фон Шверин писал, что «... при создании в 1274/75 годах духовным лицом из Аугсбурга “Швабского Зерцала” привлекались не всегда понятные франкские, римские и церковноправовые источники; а при создании “Саксонского Зерцала” чисто немецкие» [30, с. 155]. Ему вторил Богислав фон Зельхов, который утверждал, «что “Швабское Зерцало” в противоположность знаменитому произведению Эйке фон Репкова находилось под сильным влиянием римского права» [31, с. 151]. Несколько десятилетий спустя Герман Конрад пишет, что «по своему духовному содержанию “Швабское Зерцало” находится далеко позади “Саксонского Зерцала”; и прежде всего ему не хватает творческой энергии в области права» [32, с. 479]. А Ганс Планитц завершал ряд этих не слишком позитивных высказываний своей оценкой: «По внутренней ценности “Швабское Зерцало” ни в коем случае нельзя сравнивать с “Саксонским”... Создателю “Швабского Зерцала” не удалось соединить воедино взятый из различных источников материал...» [33, с. 140] и т.д.

На самом деле этот интереснейший памятник немецкого Средневековья изучен недостаточно. Лишь в 2002 году впервые был сделан его перевод на современный немецкий язык [26]. К этому времени существует уже целая серия переводов «Саксонского Зерцала» на самые разные языки.

Первая книга «Швабского Зерцала» содержит Земское право в трёх частях. Сущность содержания Земского права можно описать подобным образом: Предисловие – Статья I 1 (I) посвящены рассмотрению основ правового порядка и справедливости. Господь Бог требует от людей, чтобы на земле господствовали законность и справедливость. Поэтому он открывает людям свои заповеди. На этой основе базируются, во-первых, духовное право папства и, во-вторых, светское право императора; третьей составляющей права на земле надлежит считать обычное право [26, с. 21–25]. Статьи I 3 (a) – I 85 рассказывают о людях и их имуществе. «Швабское Зерцало» прежде всего уделяет внимание рассмотрению наследственной собственности, отчего здесь наряду с собственно наследственным правом излагаются проблемы брачного права, свободного и несвободного происхождения, а также опеки [26, с. 25–72]. Статьи I 86 – I 117 рассматривают суд и его персонал. В Земском и городском праве XIII столетия судят не образованные юристы, а почтенные добropорядочные мужчины, чья квалификация покоилась на их опыте. «Швабское Зерцало» перечисляет требования к судьям, судебным исполнителям, адвокатам, советчикам, стражам порядка и свидетелям. Кроме того, здесь представлены отдельные процессуальные правила и доказательства, от простого опроса свидетелей до поединка, дуэли, единоборства [26, с. 72–91]. Статьи II 118 – II 145 сообщают о короле и его империи. Во главе государства стоит король, выбираемый курфюрстами, как пред-

ставителями народа, в соответствии с установленной процедурой. Король – высшая судебная инстанция; от него получают как духовные, так и светские князья и княгини их судебную власть [26, с. 92–105]. Статьи II 145 – III 377 (V) представляют собой отдельные положения. Оставшаяся часть второй книги Земского права и третья книга Земского права «Швабского Зерцала» составляют более чем половину всего текста Земского права. Они дополняют предыдущие части серией детальных правил и относятся к наиболее живым и конкретным разделам правового сборника. Это касается, например, многочисленных видов преступлений, которые рассматривались судом. Хотелось бы упомянуть, что большинство правонарушений происходило в повседневной и трудовой жизни деревенского населения. Многие преступления были связаны с земледелием и скотоводством [26, с. 105–231].

Нельзя не отметить, что среди отдельных положений «Швабского Зерцала» встречаются и статьи, позволяющие распознать развитой и дифференцированный экономический порядок. К последним относятся, например, предписания о ростовщичестве и арендной плате [26, с. 2].

Во второй половине второй книги Земского права «Швабского Зерцала» находится ряд особых положений, предназначенных для женщин, духовенства, евреев, инвалидов, бесправных. Между ними можно найти: экскурсы о роли письменной записи правовых актов; отрывки из Библии; правовые положения в области строительства; правила о возмещении ущерба (убытков); положения об охоте или дорожном транспорте и многое другое. Также и государственные компетенции в монетной, рыночной и таможенной сферах тематизирует знаменитый немецкий правовой источник XIII века [26, с. 2].

В конце книги расположено Ленное право. Его значение для средневекового населения было столь велико, что ему была отведена отдельная книга. Здесь мы знакомимся с правовыми основами отношений между господином и его ленниками [26, с. 2].

На сегодняшний день известна лишь одна иллюстрированная рукопись «Швабского Зерцала», хранящаяся в Брюссельской Королевской библиотеке под шифром Ms. 14689-91. Этот записанный на бумаге аккуратным шрифтом (верхнерейнской бастардой) кодекс XV века занимает 299 страниц с обеих сторон. Размеры пергамента 27×39 см. Рукопись «Швабского Зерцала» с иллюстрациями датируется примерно 1430 годом [34, с. 432]. После проведения тщательного анализа шрифта и иллюстраций, можно вполне уверенно говорить о создании этой книги в мастерской Дибольта Лаубера из Эльзаса. По мнению исследователей, именно Дибольт Лаубер занимался серийным производством рукописей «Швабского Зерцала» в своей мастерской в Хагенау между 1427 и 1467 годами; его мастерская представляла собой в то время крупнейшее и известнейшее предприятие подобного рода. В частности, можно утверждать, что в его мастерской работали с тремя рукописями «Швабского Зерцала», а именно с рассматриваемой рукописью из Брюсселя, рукописью из Трира и Вольфена [26, с. 310].

Имя человека, отдавшего приказ о создании Брюссельской иллюстрированной рукописи «Швабского Зерцала», нам, однако, неизвестно. Точно так же не знаком нам и первый покупатель этой рукописи. В Брюссельскую Королевскую библиотеку рукопись попала после смерти графа Клеменса Венцеслава де Ренэссе (1774–1833). Как рукопись оказалась во владении указанного нидерландского аристократа – тоже неведомо. Вместе с тем можно предположить, что как минимум три книги из мастерской Дибольта Лаубера находились в библиотеке графов фон Мандершайд в замке Бланкенхайм в Айфеле. Тогда рукописи из графской библиотеки фон Мандершайд, соответственно, могли достаться графу де Ренэссе по наследству или при закрытии бланкенхаймской замковой библиотеки [35, с. 126].

Брюссельская иллюстрированная рукопись «Швабского Зерцала» состоит из трёх частей: Книги Королей, Земского и Ленного права. В общей сложности рукопись сопровождается 196 иллюстраций. Из них 40 приходится на Книгу королей; 51 – на Земское право; 15 – на Ленное право [26, с. 312].

Наряду с полностью проиллюстрированной Брюссельской рукописью «Швабского Зерцала» на сегодняшний день сохранился целый ряд рукописей, где запечатлены только отдельные рисунки. Причём в некоторых из них не каждый рисунок, сопровождает текст, разъясняет его содержание. В качестве примера здесь следует привести Кодекс 2849 Австрийской Национальной библиотеки (г. Вена), Донауэшингскую рукопись Лазберга, Гейдельберский Cod. Pal. Germ. 53 и т.д. Пятнадцать рукописей, датированных XV веком, напротив, содержат иллюстрации, наглядно комментирующие правовой текст «Швабского Зерцала». Это рукопись Hs. 996 из Гессенской университетской библиотеки, Cod. Pal. Germ. 167 из университетской библиотеки Гейдельберга, рукопись Cgm 216 из Баварской государственной библиотеки (г. Мюнхен), рукопись MD 227 из Тюбингенской университетской библиотеки и многие другие [26, с. 387–430].

Попытка определения сферы распространения «Швабского Зерцала» за пределами Германии в восточном направлении усложняется отсутствием необходимых документов, источников и литературы, позволяющих сделать соответствующие выводы о том, каким образом происходил трансферт этой группы источников средневекового немецкого права на землях Центральной и Восточной Европы. Можно лишь отметить, образцом для каких восточноевропейских правовых сборников послужило «Швабское Зерцало».

Немногочисленны места нахождения знаменитого немецкого средневекового сборника XIII века «Швабское Зерцало». Но найти их можно. Происхождение одной рукописи «Швабского Зерцала» связы-

вают с современным словацким городом Кошице (Кашау) [36]; другая рукопись, созданная в Германштадте под названием «Альтенбергский кодекс», также содержит «Швабское Зерцало».

«Швабское Зерцало» оказало заметное влияние на такой сборник с записями местного национального права, как «Жилинская книга». В этом кодексе помимо решений местных судебных органов зафиксированы тексты выдающихся немецких средневековых сборников: полный текст «Саксонского Зерцала» и Саксонского Вейхильда, а также так называемое «Швабское Зерцало» из Кошице.

Город Кошице (Кашау) расположен на западном берегу реки Горнад у подножия Словацкого Рудогорья в 400 км к востоку от Братиславы. Первое упоминание о славянском поселении на месте современного Кошице датируется 1230-ми годами. Пережив ордынское нашествие, поселение возродилось и постепенно расширило границы. В 1342 году Кошице получил права вольного королевского города. В то время в Кошице жило много немецких колонистов. Нельзя не отметить, что в XV веке город, расположенный на пересечении важных торговых путей, стал вторым по значению центром Венгерского государства [37, с. 30]. Рукопись «Швабского Зерцала» из Кошице датируется 1430 годом [36]. Оригинал рукописи хранится в городском архиве города Кошице. Через Офен (Буду) южнонемецкое право «Швабского Зерцала» попало на территорию современной Словакии, и прежде всего в Кошице. Но несмотря на то, что Кошице перенимает южнонемецкое право при содействии Офена (Буды), «Швабское Зерцало» из Кошице не только не идентично Сборнику городского права Офена, но и принадлежит к значительному числу правовых рукописей Южной Германии, генеалогия которых до конца всесторонне не выяснена.

Рукопись «Швабского Зерцала», хранящаяся в городском архиве Кошице, охватывает 120 с двух сторон записанных на бумаге листов размером 210×305 мм. Листы, пронумерованные уже позднее, скреплены в книгу коричневым кожаным переплётом. На каждой странице – два блока с текстом: слева размером 66×207 мм; справа – 85×210 мм. Вся рукопись записана рукой одного писаря. Шрифт – готический курсив. Практически весь текст, кроме красных заглавий и инициалов, зафиксирован чернилами коричневого цвета. На некоторых страницах под пробелами в тексте можно увидеть чёрно-красные обозначения. Бумага содержит водяные знаки, напоминающие воловью (бычью) голову. На странице 236 сообщены такие данные, как дата «1430 год» и имя писаря «Иоганн Хэркхер». Шрифт указывает на то, что вполне аутентичной датировкой можно считать первую половину XV века. Так как в Кошицком городском архиве не имеется больше ни одной другой рукописи, записанной около 1430 года, то о писаре до сих пор не найдено никаких дополнительных сведений [38, с. 30–31].

Помимо этого, можно утверждать, что отдельные параграфы «Швабского Зерцала» использовались автором самого объёмного сохранившегося венгерского средневекового правового сборника «Офенское городское право» – Иоганном Зиебенлиндером.

Так, например, Офенский кодекс опирается на «Швабское Зерцало» при описании соотношения между духовной и светскими властями. В «Офенском правовом сборнике» Папа и духовная власть преобладают над императором, а духовная юрисдикция, соответственно, – над светской [39, § III]. Как посредник передачи мечей от Бога в «сборнике» фигурирует Святой Пётр. Другим средневековым немецким сборникам сие неизвестно; «Швабскому» же – известно. Значит, это место, где упоминается Святой Пётр, является ни чем иным, как компиляцией из «Швабского Зерцала», так как берущая истоки ещё во времена споров об инвеституре в XI веке теория двух мечей в политике диктата венгерского королевства непосредственных корней не имела. Напротив, политические силовые отношения Королевства Венгерского во времена правления Сигизмунда характеризовались разногласием короля с сословиями по поводу того, что сила духовенства должна быть увеличена. Для этого венгерский создатель Иоганн подобрал соответствующий тезис из немецкого «Швабского Зерцала» и поместил его в самом начале своего сборника [40, с. 60–61].

Опора венгерского кодекса на «Швабское Зерцало» отчётливо видна и при анализе добродетелей судей и правителей города. Должностям священника, судьи, городского писаря и ратманов предписывалось иметь определённые качества, которые приносили бы пользу при общении должностных лиц с другими людьми. В особенности это касалось должности судьи. Судье следовало охранять совокупность правовых норм, действующих в данном государстве, и обеспечивать мир. В связи с этим создатель «Сборника городского права Офена» требует от лиц, вступающих в эту должность, выполнения неперемennых условий; причём некоторые, вероятно, библейские добродетели встречаются как в Офенском кодексе [39, § I], так и в «Швабском Зерцале», а именно в одной из имеющихся в Венгрии копий «Швабского Зерцала» [39, § V; 209, ст. 86]. Если вспомнить обстановку в стране накануне записи Офенского источника, можно прийти к выводу, что такой аспект добродетельности имеет под собой подоплёку, так как в городе Офен господство немецких торговцев издавна регулярно приводило к беспорядкам и даже выборам судьи противной стороны. Это объясняет, почему обеспечение мира и правопорядка, а в равной степени и благосостояние общины ставятся во главу угла.

Кроме того, «Швабское Зерцало» оказало определённое влияние на «Правовой сборник Рупрехта из Фрейзинга», на «Сборник городского права Вены» и «Сборник городского права Мюнхена».

Заключение. Проведённое исследование свидетельствует о влиянии немецких правовых сборников «Саксонское Зерцало» и «Швабское Зерцало» на местные сборники в отдельных регионах или об использовании различных параграфов и статей этих сборников судами восточно- и центрально-европейских городов и магдебургий. Нельзя также не отметить, что трансферт немецкого права на земли Центральной и Восточной Европы в периоды Средневековья и Нового времени являлся процессом глобальным, цивилизационным, мир-системным. Составными данного процесса были различные цивилизации – западноевропейская и восточноевропейская; различные системы – немецкого права и права исторических регионов, расположенных к востоку от Германии.

ЛИТЕРАТУРА

1. Саксонское зеркало: памятник, комментарии, исследования / Акад. наук СССР, Ин-т государства и права; отв. ред. В.М. Корецкий. – М.: Наука, 1985. – 271 с.
2. Келер, В.Б. Саксонскае Люстра: помнік прававой думкі Германіі XIII ст. / В.Б. Келер; пер. са старажытнанямецкай і лацінскай моў; прадмова і каментарыі В.Б. Келер. – Мінск: Медысон, 2005. – 173 с.
3. A Szász tikör / Eike von Repgow; közread.: L. Blazovich, J. Schmidt. – Szeged: Pólay E. Alapítvány: Csongrád M. Lvt., 2005. – 365 o.
4. Sachsenspiegel: Landrecht und Lehnrecht / Hrsg. F. Ebel. – Stuttgart: Reclam, 1999. – 266 S.
5. Des Sachsenspiegels zweiter Theil, nebst den verwandten Rechtsbüchern: [in 2 Bd.] / [Eike von Repgow]; Hrsg. C.G. Homeyer. – Berlin: Dümmler, 1842–1844. – Bd. 2: Der auctor v. de beneficiis, das Görlitzer Rechtsbuch und das System des Lehnrechts. – XII, 644 S.
6. Auctor vetus de beneficiis. [Bd. 1]: Textus latini / Hrsg. K.A. Eckhardt. – Hannover: Hahn, 1964. – 145 S. – (Monumenta Germaniae historica. Fontes juris Germanici antiqui. NS; 2,1).
7. Auctor vetus de beneficiis. Bd. 2: Archetypus und Görlitzer Rechts / Hrsg. K.A. Eckhardt. – Hannover: Hahn, 1966. – 167 S. – (Monumenta Germaniae historica. Fontes juris Germanici antiqui. N.S.; 2,2).
8. Wolf, E. Große Rechtsdenker der deutschen Geistesgeschichte: ein Entwicklungsbild unserer Rechtsanschauung / E. Wolf. – Tübingen: Mohr, 1939. – VIII, 592 S.
9. Келлер, О.Б. Реалии жизни и быта средневековой Германии по данным «Саксонского Зеркала»: дис. ... канд. ист. наук: 07.00.03 / О.Б. Келлер. – Минск, 1999. – 107 л.
10. Келлер, О.Б. Открытый для исследований Codex picturatus Oldenburgensis / О.Б. Келлер // Исследования по зарубежной истории / Смолен. гос. пед. ун-т; отв. ред. Ю.Е. Ивонин. – Смоленск, 2000. – Ч. 2. – С. 133–146.
11. Buchholz-Johanek, I. Johannes von Buch / I. Buchholz-Johanek // Die deutsche Literatur des Mittelalters. Verfasserlexikon: in 14 Bd. / begr. von W. Stammeler; Hrsg. B. Wachinger. – 2, neubearb. Aufl. – Berlin, 1983. – Bd. 4. – S. 551–559.
12. Lück, H. Die Verbreitung des Sachsenspiegels und des Magdeburger Rechts in Osteuropa / H. Lück // Beiträge und Katalog zur Ausstellung «Aus dem Leben gegriffen – ein Rechtsbuch spiegelt seine Zeit», Staatliche Museum für Naturkunde und Vorgeschichte in Oldenburg, 15. Jan. bis 2. Apr. 1995 / Hrsg. M. Fansa. – Oldenburg, 1995. – S. 37–49. – (Der sassen speyghel: Sachsenspiegel – Recht – Alltag; Bd. 2).
13. Entscheidungen des Reichsgerichts in Zivilsachen (RGZ). – Berlin und Leipzig, 1932. – Bd. 137. – S. 324–255.
14. Келер, В.Б. «Саксонскае Зярцала» з бібліятэкі герцага Аўгуста ў г. Вальфенбютэль (ФРГ) / В.Б. Келер // Беларус. гіст. часоп. – 1997. – № 3. – С. 36–39.
15. Janz, V. Rechtssprichwörter im Sachsenspiegel: eine Untersuchung zur Text – Bild – Relation in den Codices picturati / V. Janz. – Frankfurt am Main [etc.]: Lang, 1989. – 586 S.
16. Келлер, О.Б. Рукописи «Саксонского Зеркала» (XIII в.) в архивах и библиотеках Германии / О.Б. Келлер // Оптимизация управления в высшем учебном заведении = Methods of optimal management in the institutions of higher education: тез. выступлений на междунар. семинаре, Минск, 1–11 апр. 1997 г. / Беларус. гос. ун-т; гл. ред. П.И. Бригадин. – Минск, 1997. – С. 133–135.
17. Schmidt-Wiegand, R. Die vier Bilderhandschriften des Sachsenspiegels im Vergleich / R. Schmidt-Wiegand // Gott ist selber Recht: die vier Bilderhandschriften des Sachsenspiegels: Oldenburg, Heidelberg, Wolfenbüttel, Dresden: [Ausst. in der Schatzkammer der Bibliotheca Augusta vom 12. Febr. bis 11. März 1991]: Ausst. u. Kat. / R. Schmidt-Wiegand, W. Milde; Herzog August Bibl., Niedersächsische Sparkassenstiftung. – Hannover, 1992. – S. 9–30.
18. Die Heidelberger Bilderhandschrift des Sachsenspiegels / [Eike von Repgow]; Komment. W. Koschorreck; Universitätsbibl. Heidelberg. – Frankfurt am Main: Insel Verl., 1970. – XI, 169 S.
19. Der Oldenburger Sachsenspiegel / [Eike von Repgow]. – Faks. – Graz: Akad. Dr.- u. Verl.-Anst., 1995. – 136 Bl.
20. Die Dresdener Bilderhandschrift des Sachsenspiegels / [Eike von Repgow]; Hrsg. K. von Amira. – Leipzig: Hiersemann, 1902. – 34 S., 184 Taf., 3 Ergänzungsstaf.

21. Sachsenspiegel: die Wolfenbütteler Bilderhandschrift COD.GUELF. 3.1. AUG 2° / Eike von Repgow; Hrsg. R. Schmidt-Wiegand. – Faks. – Graz: Akad. Dr.-u. Verl.-Anst., 2006. – 86 Ds.: zahlr. Ill. – (Codices selecti; 111).
22. Nehlsen-von Stryk, K. Schwabenspiegel / K. Nehlsen-von Stryk // Lexikon des Mittelalters: in 9 Bd. / Hrsg.: N. Angermann [et al.]. – München, 1995. – Bd. 7. – S. 1603–1605.
23. Krause, H. Kaiserrecht und Rezeption / H. Krause. – Heidelberg: Winter, 1952. – 147 S.
24. Der Schwabenspiegel: nach e. Hs. vom Jahr 1287 / Hrsg. F.L.A. von Lassberg. – Aalen: Scientia-Verl., 1972. – CXV, 307 S. – (Bibliotheca rerum historicarum; 2).
25. Der Schwabenspiegel aus Kaschau / Hrsg.: J. Meier, I.T. Piirainen. – Berlin: Weidler, 2000. – 326 S. – (Beiträge zur Editionsphilologie; Bd. 1).
26. Der Schwabenspiegel / übertr. in heutiges Dt. mit Ill. aus alten Hs. von H.R. Derschka. – München: Beck, 2002. – V, 503 S.
27. Kantorowicz, H.U. Zu den Quellen des Schwabenspiegels / H.U. Kantorowicz // Neues Arch. der Ges. für Ältere Dt. Geschichtskunde Beförderung einer Gesamtausg. der Quellenschr. dt Geschichten des Mittelalters. – 1913. – Bd. 38. – S. 688–700.
28. Eis, G. Vom Werden altdeutscher Dichtung. Literarhistorische Proportionen / G. Eis. – Berlin: Schmidt, 1962. – 98 S.
29. Келлер, О.Б. Швабское Зерцало / О.Б. Келлер // Германия и Россия: события, образы, люди: сб. рос.-герм. исслед. / Воронеж. гос. ун-т. – Воронеж, 2012. – Вып. 9. – С. 248–253.
30. Schwerin, C. von. Germanische Rechtsgeschichte: ein Grundriß / C. von Schwerin. – Berlin: Junker u. Dünhaupt, 1936. – XI, 241 S.
31. Selchow, B. von. Die Not unseres Rechts: eine Wegschau / B. von Selchow. – Leipzig: Koehler, 1932. – 502 S.
32. Conrad, H. Deutsche Rechtsgeschichte: ein Lehrbuch / H. Conrad. – Karlsruhe: Müller, 1954. – Bd. I: Frühzeit und Mittelalter. – XXVII, 639 S.
33. Planitz, H. Deutsche Rechtsgeschichte / H. Planitz; bearb. von K.A. Eckhardt. – 2. Aufl. – Graz [etc.]: Böhlau, 1961. – XVI, 339 S.
34. Oppitz, U.-D. Deutsche Rechtsbücher des Mittelalters: in 3 Bd. / U.-D. Oppitz. – Köln [etc.]: Böhlau, 1990–1992. – Bd. 2: Beschreibung der Handschriften. – 1990. – S. 329–896.
35. Fechter, W. Der Kundenkreis des Diebold Lauber / W. Fechter // Zentr.-Bl. für Bibliothekswesen. – 1938. – № 55. – S. 121–146.
36. Der Schwabenspiegel aus Kaschau / Hrsg.: J. Meier, I.T. Piirainen. – Berlin: Weidler, 2000. – 326 S. – (Beiträge zur Editionsphilologie; Bd. 1).
37. Келлер, О.Б. Средневековое немецкое право на землях Центральной и Восточной Европы в XIII–XVIII веках / О.Б. Келлер. – Минск: Респ. ин-т высш. шк., 2012. – 242 с.
38. Келлер, О.Б. Рецепция немецкого права на территории Словакии в средние века / О.Б. Келлер // Весн. Беларус. дзярж. ун-та. Сер. 3, Гісторыя. Філасофія. Паліталогія. Сацыялогія. Эканоміка. Права. – 2010. – № 1. – С. 29–32.
39. Das Ofner Stadtrecht: eine deutschsprachige Rechtssammlung d. 15. Jh. aus Ungarn / Hrsg. K. Mollay. – Budapest: Akad. Kiadó, 1959. – 237 S. – (Monumenta historica Budapestinensia, 1).
40. Келлер, О.Б. Немецкое право в Венгрии в период Средневековья / О.Б. Келлер // Studia Historica Europae Orientalis = Исследования по истории Восточной Европы: науч. сб. / Респ. ин-т высш. шк. – Минск, 2011. – Вып. 4. – С. 47–65.

Поступила 29.09.2014

THE SCOPE OF “SAXON” AND “SWABIAN MIRRORS” IN CENTRAL AND EASTERN EUROPE

O. KELLER

In the article, the author considers the scope of two legal sources of the legal history of Medieval Germany, i.e. the Saxon Mirror and the Swabian Mirror. These two collections of laws were written in the 13th century. Their scope, influence and use were great. These collections of laws distributed in the various regions of Central and Eastern Europe. The Saxon Mirror and the Swabian Mirror have had a major influence on the legal systems of the historical regions north and east, and south of Germany respectively.

УДК [94(476)+94(438)+323.22/28(438)(091)] “1733/1735”

**ШЛЯХТА ЁСХОДНІХ ВАЯВОДСТВАЎ ВЯЛІКАГА КНЯСТВА ЛІТОЎСКАГА
І РАСІЙСКІЯ ВОЙСКІ ПАДЧАС “ВАЙНЫ ЗА ПОЛЬСКУЮ СПАДЧЫНУ 1733–1735 ГАДОЎ”**

*канд. гіст. навук А.У. МАЦУК
(Інстытут гісторыі НАН Беларусі, Мінск)*

Даследуюцца ўзаемадачыненні шляхты ўсходніх ваяводстваў ВКЛ (Аршанскага павеата, Віцебскага, Полацкага і Мсціслаўскага ваяводстваў) з расійскімі войскамі, якія былі ўведзены з мэтай змагання з прыхільнікамі Станіслава I Ляшчынскага і падтрымкі мясцовых прыхільнікаў Аўгуста III. Заўважана, што Станіслава I Ляшчынскага падтрымала большасць шляхты Аршанскага павеата і Полацкага ваяводства. Супраць іх і былі накіраваны дзеянні расійскіх войскаў з корпуса Юрыя Рапніна. Гэтыя расійскія войскі сталі прычынай таго, што на баку Аўгуста III выказалася віцебская шляхта. Выяўлена, што пры падтрымцы расійскіх войскаў перавагу ў Мсціслаўскім ваяводстве таксама атрымалі прыхільнікі Аўгуста III; перамогі расійскіх войскаў над прыхільнікамі Ляшчынскага з Полацкага ваяводства і Аршанскага павеата прымусілі мясцовую шляхту да канца 1734 года прызнаць уладу Аўгуста III.

Уводзіны. Абранне каралём 13 верасня 1733 года Станіслава I Ляшчынскага не было прызнана часткай шляхты Рэчы Паспалітай, якая 5 кастрычніка 1733 года пры падтрымцы расійскіх войскаў абрала каралём пад імем Аўгуста III саксонскага курфюрста Фрыдэрыка Аўгуста. Сярод праціўнікаў Станіслава I Ляшчынскага і выбаршчыкаў Аўгуста III большасць прадстаўляла Вялікае Княства Літоўскае. З усходніх ваяводстваў Княства гэта была нязначная частка шляхты, якая ў асноўным прадстаўляла Мсціслаўскае і Полацкае ваяводства. Шляхта іншых усходніх ваяводстваў, а таксама і большасць полацкай і мсціслаўскай шляхты выказаліся на элекцыйным сойме ў падтрымку Станіслава I Ляшчынскага. Зразумела, што ў такім выпадку былі слабыя спадзяванні аб падтрымцы Аўгуста III шляхтай усходніх ваяводстваў ВКЛ. Для ўзмацнення іх пазіцый у гэтых ваяводствах і для змагання з прыхільнікамі Станіслава I Ляшчынскага было вырашана ўвесці спецыяльны корпус расійскіх войскаў.

Узаемадзеянні расійскіх войскаў і шляхты ВКЛ ужо былі ў цэнтры ўвагі даследчыкаў [1–7]. Аднак большасць гэтых даследаванняў датычылася ці ўсёй Рэчы Паспалітай, ці ўсёй тэрыторыі Вялікага Княства. Пры такім падыходзе ўзаемадзеянні шляхты ўсходніх павеатаў ВКЛ і расійскіх войскаў толькі ўпаміналіся ў некаторых з вышэйзгаданых даследаваннях.

Актуальнасць дадзенай працы як раз і заключаецца тым, што нашай мэтай будзе даследаванне ўзаемаадносін шляхты ўсходніх ваяводстваў Вялікага Княства Літоўскага з расійскімі войскамі падчас “вайны за польскую спадчыну 1733–1735 гадоў”.

Асноўная частка. Расійскія войскі ў выглядзе корпуса князя Юрыя Рапніна ўвайшлі ў ВКЛ і размясціліся на ўсходзе Княства 12 лістапада 1733 года каля мястэчка Якавічы. Гэты корпус складаўся з трох пяхотных батальёнаў колькасцю 1670 жаўнераў [3, р. 314]. Згодна загаду расійскага ўрада Юрый Рапнін размясціў свой корпус у Віцебску. З яго быў вылучаны атрад пад кіраўніцтвам прэм’ер-маёра Аленіна, які быў накіраваны ў Быхаў [8, с. 588; 9, л. 8, 12]. Якавічы, са слоў Рапніна, належалі рагачоўскаму староце Міхалу Пацею, а былі ў складзе ў віцебскага падкаморыя Казіміра Саковіча, які адразу прыехаў і заявіў аб сваёй поўнай падтрымцы Аўгуста III і Генеральнай Варшаўскай канфедэрацыі [8, с. 588; 9, л. 8]. Ужо 18 лістапада 1733 года з дэкларацыямі падтрымкі Аўгуста III і Генеральнай Варшаўскай канфедэрацыі да Рапніна прыбылі віцебскія ўраднікі: стольнік і гродскі пісар Павал Багамалец, гараднічы Юзаф Лускіна, земскі пісар Казімір Гурко, гродскі суддзя Антоній Жаба. Менавіта тады Рапнін з задавальненнем паведаміў у Пецярбург, што “противной партии и хоронгв не слышно и в оном городе замешания никакого ныне не имеется” [9, л. 9]. Аднак пазней, больш дакладна разведаўшы сітуацыю, Рапнін заўважыў, што прыхільнікам Ляшчынскага з’яўляецца віцебскі ваявода Марцін Агінскі, які невядома дзе знаходзіцца, а таксама ў Аршанскім павеце “имеется шляхества, которые к российской стороне не склонны ж и подписались Станиславу”. Адначасова шляхта Віцебскага ваяводства прыязжала і прыносіла присягу Аўгусту III. Рапнін не вельмі давяраў такой прсягзе і цікавіўся, ці ўзяць яе пісьмова. Рапнін таксама пытаўся аб дазволе выдаваць присягнуўшай шляхты ахоўныя граматы на абарону ўладанняў ад пастояў войскаў і выбару правіянту. Калі ахоўныя дакументы трэба было выдаваць, то Рапніна цікавіла, з якіх уладанняў яму ўзяць прадукты і фураж для забеспячэння свайго корпуса. Сама шляхта была зацікаўлена ў такіх дакументах і прасіла аб іх выдачы [9, л. 17–17об.].

Рапнін дакладна ацаніў сітуацыю аб непрыхільнасці аршанскай шляхты. На жаль нам невядома, калі аршанская шляхта стварыла канфедэрацыю ў падтрымку Станіслава I Ляшчынскага. Аднак ужо 14 студзеня 1734 года на сваім кангрэсе полацкая шляхта выказалася ў падтрымку Станіслава I Ляшчынскага і абрала сваіх паслоў да аршанскай шляхты. Праз гэтых паслоў полацкая шляхта дзякавала аршанскай

шляхце за стварэнне імі канфедэрацыі ў абарону выбару Станіслава Ляшчынскага [10, арк. 1адв.]. З гэтага можна зрабіць выснову, што аршанская канфедэрацыя прыхільнікаў Ляшчынскага, нягледзячы на прысутнасць расійскіх войскаў, была створана ў канцы 1733 года. За ёй 11 студзеня 1734 года ў падтрымку Ляшчынскага выказалася і полацкая шляхта. Такім чынам, ужо на пачатак 1734 года шляхта Полацкага ваяводства і Аршанскага павета выказалася ў падтрымку Станіслава I Ляшчынскага.

Кіраўніком расійскіх войскаў у Княстве быў прызначаны Леў Ізмайлаў, які са сваім корпусам меў магчымасць дзейнічаць каля Вільні. Менавіта яму павінен быў падпарадкоўвацца і Юрый Рапнін са сваім корпусам. Аднак часцей Юрый Рапнін, які знаходзіўся ў Віцебску, атрымліваў загады непасрэдна з Пецярбурга: “смотреть и разведывать навкрепко о состоянии всех тамошних обывателей особливо о шляхетстве” [9, л. 8, 12]. Рапнін 25 лістапада 1733 года даведаўся ад віцебскага гараднічага Юзафа Лускіны, што на элекцыйным сойме Рэчы Паспалітай ад Віцебскага ваяводства прысутнічалі і выбіралі каралём Станіслава I Ляшчынскага: віцебскі гродскі суддзя Антоній Жаба, віцебскі земскі пісар Казімір Гурко, віцебскі стольнік і віцебскі гродскі пісар Павал Багамалец. Той жа Лускіна паведаміў, што яны нават атрымалі “од Станіслава Лешинского денги для набирания харугв” [9, л. 13]. Праўда, абвінавачаныя шляхціцы не прадпрымалі ніякіх крокаў для арганізацыі руху ў падтрымку Станіслава I Ляшчынскага. Рабілі гэта іншыя. Ужо 5 снежня 1733 года ў Рапніна з’явілася інфармацыя, што ў Пажэнках і Беліцы ў шляхціцаў Навацкага і Крыштафа Статкевіча, “которые к российской стороне не склонны”, меліся з’езды шляхты і знаходзіліся ўзброеныя харугвы. Пажэнкі знаходзіліся ўсяго ў 10 мілях ад Віцебска, а Беліца – 13 мілях. Рапнін накіраваў туды роту валагодскага палка “с надлежащим числом обер- и унтер-офицеров”. Гэты атрад нікога не знайшоў, але даведаўся, што Статкевіч разам з аршанскім старостай Юзафовічам і іншымі шляхціцамі на элекцыйным сойме атрымалі 2200 чырвоных злотых на стварэнне чатырох харугваў па 100 чалавек кожная. З гэтай сумы Статкевіч атрымаў на фарміраванне адной харугвы 190 чырвоных злотых. Менавіта ў Пажэнках 5 снежня 1733 года адбыўся з’езд шляхты Аршанскага павета, дзе прысутнічалі аршанскі гродскі староста Юзафовіч са сваёй харугвай, ротмістр Перуці з харугвай, ротмістр Міхал Навацкі з харугвай, ротмістр Вінцэнт Ларскі з харугвай. Сам Статкевіч меў 24 жаўнеры і 10 нанятых за грошы на службу шляхціцаў. Акрамя таго, на з’ездзе прысутнічалі шляхціцы Булгакі, якія таксама былі на элекцыйным сойме і атрымалі ад Ляшчынскага грошы на фарміраванне харугваў, але яшчэ не паспелі гэта зрабіць. Ужо 6 снежня 1733 года гэтыя прыхільнікі Ляшчынскага накіраваліся ў Оршу. Сам Статкевіч выехаў 7 снежня 1733 года. Пазней, у гэты самы дзень, у Пажэнкі ад Юзафовіча прыбыў атрад пад кіраўніцтвам ротмістра Завішы колькасцю ў “80 товарищей и 240 пахолков и хлопцев”, які меў намер аб’яднацца з атрадам Статкевіча і разам напасці на расійскія войскі. Аднак, не знайшоўшы Статкевіча, гэты атрад Завішы вярнуўся ў Оршу. Адначасова ў Беліцы расійскія войскі не знайшлі ніякіх прыхільнікаў Станіслава I Ляшчынскага. Уладальнік Беліцы Ігнат Навацкі пераконваў, што яго сын Міхал не з’яўляецца прыхільнікам Ляшчынскага. У доказ Навацкі паказваў ахоўны дакумент для сына ад генералад’ютанта Арцемя Валынскага. Больш таго, Ігнат Навацкі сцвярджаў, што сфарміраваная харугва яго сыну патрэбна толькі для абароны на каптуровых судах, якія адбываліся ў той час ў Оршы. Безумоўна гэта быў падман. Ды і Рапнін асабліва не давяраў гэтай інфармацыі і 14 снежня 1733 года накіраваў новы, больш моцны атрад супраць прыхільнікаў Ляшчынскага ў Аршанскім павеце [9, л. 18–19].

Рапніну 16 снежня 1733 года з Оршы напісаў Юзафовіч. Увесь ліст Юзафовіча меў мэтай пераканаць Рапніна ў прыязным стаўленні аршанскага гродскага старосты да расійскіх войскаў. Юзафовіч паведаміў, што вярнуўшыся на ўсход ВКЛ адразу хацеў прыехаць да Рапніна і выказаць яму сваю прыхільнасць, але яго затрымалі пільныя справы. Юзафовіч інфармаваў, што ўдзельнічаў у выбары каралём Станіслава I Ляшчынскага, але не ведаў, што такія неабдуманая дзеянні выклікаюць уваход расійскіх войскаў у Рэч Паспалітую. Юзафовіч дзякаваў за прапанаванае прабачэнне за падобную дзейнасць і абяцаў прыехаць, як завершыць свае справы ў Аршанскім павеце [9, л. 24]. Ужо 19 снежня 1733 года Юзафовіч напісаў Рапніну новы ліст, у якім заявіў аб прыязным стаўленні да Расіі ўсёй шляхты Аршанскага павета і абяцаў расійскай царыцы “указы готовы полнить всем поветом” [8, с. 621]. Рапнін не вельмі давяраў заявам Юзафовіча і паведамляў, што: “на которое его письмо писано к нему от меня, чтоб виделся со мною в Витебске, однако же не утверждаю на том его письмо, сего же декабря 11 (22 декабря по н. с.) дня командировал в Оршу капитана Шмакова и 150 человек солдат и Рославльского эскадрона драгун 30 человек с надлежащим числом обер- и унтер-офицеров, для подлинного разведывания о собрании противных партий и хорунг и ужели у показанного Иезофовича и у прочих, о которых доносил прежде сего в Кабинет Ея И. В-ва явятся в собрании оныя хорунги, то по силе данной мне инструкции, приказал оных прекращать, и сначала разганять и буде же будут противиться с такими поступать неприятельски” [8, с. 621; 11, л. 21об.]. Юзафовіч працягваў сваю гульню з Рапніным і 23 снежня 1733 года напісаў яму новы ліст. У ім Юзафовіч сцвярджаў, што павятовыя ротмістры “в ужасе от страха” сыйшлі з сваіх уладанняў з-за шкоды, наробленай расійскім войскам, і “до того времени по лесам прятавшиеся” да яго далучыліся. Юзафовіч не верыў, што расійскія войскі так дзейнічалі па загаду Рапніна “против заприсяженным союзам и приятельским между народом трактатам”. На думку Юзафовіча, гэты былі не рэгулярныя расійскія войскі, а самаволь-

на сабраныя атрады расійскіх жаўнераў, ад якіх для “безопасности собственного здоровья” ротмістры схаваліся пад абароны аршанскага гродскага старосты, як “полковника и поветового господаря” [9, л. 39–39об.]. Такім спосабам Юзафовіч цягнуў час і далучаў да свайго атрада ўсё новыя сілы прыхільнікаў Станіслава Ляшчынскага. Рапнін не давяраў такім сцвярдзэнням Юзафовіча, але не здолеў перашкодзіць аб’яднацца пад яго кіраўніцтвам прыхільнікам Ляшчынскага.

Тым часам 8 снежня 1733 года дасланы Рапніным Аленін паспяхова заняў Быхаў [8, с. 620; 9, л. 30]. Аленін таксама не давяраў заявам Юзафовіча. Больш таго, даведаўшыся, што аршанскі гродскі староста Юзафовіч з сваімі прыхільнікамі знаходзіцца ў Магілёве, даслаў туды 10 снежня 1733 года з Быхава атрад у колькасці 60 жаўнераў пад кіраўніцтвам паручніка Таўстога [9, л. 20]. Аленіну прыйшлося вырашаць і іншую праблему, якая была ваклікана з’яўленнем прыхільнікаў Станіслава I Ляшчынскага і ў Рэчыцкім павеце. Да Аленіна звярнуўся адміністратар Прапойскага староства (уладальнікам быў адзін з лідараў прыхільнікаў Аўгуста III у ВКЛ Багуслаў Незабытоўскі) Антоній Конча, які меў ахоўны ліст ад расійскага пасла ў Рэчы Паспалітай Карла Густава Левенвольдэ. Конча інфармаваў Аленіна, што каля Прапойска сабраўся атрад прыхільнікаў Станіслава I Ляшчынскага. Супраць іх Аленін 16 снежня 1733 года даслаў атрад у 20 жаўнераў на чале з падпаручнікам [9, л. 30].

Цалкам згодна расійскім планам склалася сітуацыя ў Віцебскім ваяводстве. Віцебскі падкаморы Казімір Саковіч сваім універсалам склікаў соймік на 25 студзеня 1734 года. Згодна Саковічу, соймік быў ім скліканы на падставе ўніверсала маршалка Генеральнай Варшаўскай канфедэрацыі Панінскага, але гэты ўніверсал не дайшоў да Віцебскага ваяводства. Другой падставой склікання сойма быў універсал расійскага генерала Льва Ізмайлава ад 30 снежня 1733 года, які аказаўся ў Віцебскім ваяводстве 11 студзеня 1734 года [11, л. 7]. У выніку 25 студзеня 1734 года ў Віцебску адбыўся соймік, на якім віцебская шляхта далучылася да Генеральнай Варшаўскай канфедэрацыі і Аўгусту III “в верности присягу учинили и поклялись как шляхетство, так и мещане и послов на коронацию до Кракова отправили” [11, л. 21]. Рапнін поўнасцю не давяраў віцебскай шляхце і прымусіў віцебскага гродскага рэгента Аляксандра Тышу Быкоўскага і віцебскага гродскага намесніка Дамініка Юзафа Русецкага скласці спіс знаходзіўшыхся ў Віцебскім ваяводстве ўласнікаў уладанняў, якія не былі на соймаку і таму не прысягнулі Аўгусту III. Згодна гэтай спісу, 3-за хвароб не былі на соймаку: віцебскі падваявода Рэмігіян Сяліцкі, віцебскі земскі судзя Ігнат Навацкі, віцебскі стольнік і віцебскі гродскі пісар Павал Багамалец. Яшчэ некаторыя шляхціцы, такія як полацкі стольнік Юзаф Пакаш, мінскі стольнік Лявон Валадковіч, віленскі чашнік Мікалай Петрусевіч, Пжысецкі і нават падскарбій Вялікага Княства Літоўскага Ян Салагуб, звычайна не бывалі на віцебскіх соймаках, бо мелі ўладанні ў іншых паветах і ваяводствах Княства, куды і ездзілі на соймакі. Акрамя таго, былі зразумелы прычыны, па якіх на соймаках не было магнатаў Паўла Сангушкі, Казіміра і Міхала Чартарыйскіх. Не цікавіліся соймакамі падчасы ВКЛ Аляксандр Пацей і рагачоўскі староста Міхал Пацей. Полацкі скарбнік Казімір Жук знаходзіўся ў сваіх уладаннях у Полацкім ваяводстве і, верагодна, нічога не ведаў аб соймаку. А дзе знаходзіўся віцебскі ваявода Марцін Агінскі не было вядома. Усе іншыя шляхціцы, па запэўніваннях Быкоўскага і Русецкага, прыбылі на соймак і прысягнулі Аўгусту III [11, л. 22–22об.].

Значная колькасць прыхільнікаў Аўгуста III на чале з месціслаўскім гродскім старостай Аляксандрам Валовічам знаходзілася ў Месціслаўскім ваяводстве. Аднак гэты ваяводства было аддзелена ад расійскіх войскаў, якія знаходзіліся ў Віцебску і Быхаве, атрадамі прыхільнікаў Станіслава I Ляшчынскага ў Аршанскім павеце. Да таго ж уся шляхта Месціслаўскага ваяводства падзялілася на два лагеры: прыхільнікаў Станіслава I і прыхільнікаў Аўгуста III. Лідэр прыхільнікаў Аўгуста III месціслаўскі гродскі староста Аляксандр Валовіч 17 снежня 1733 года звярнуўся да Юрыя Рапніна з просьбай даслаць у дапамогу расійскай войска супраць прыхільнікаў Ляшчынскага. Гэтыя войскі павінны былі дапамагчы правесці 22 снежня 1733 года перадкаранацыйны соймак. Рапнін не ведаў Валовіча, але той паведаміў, што мае дакумент аб падтрымцы яго дзеянняў ад расійскага пасла ў Рэчы Паспалітай Карал Густава Левенвольдэ [11, л. 43–44]. Адначасова 20 снежня 1733 года Аляксандр Валовіч звярнуўся за дапамогай у Быхаў да расійскага маёра Аленіна, дзе таксама быў прадстаўлены вышэйзгаданы дакумент ад Левенвольдэ. Аленін адразу 20 снежня 1733 года даслаў з Быхава ў Месціслаў 150 жаўнераў з паручнікам, прапаршчыкам, сяржантам, двума капраламі і барабаншчыкам [9, л. 30об.–31]. Праўда, па невядомым прычынам сам соймак адбыўся пазней, толькі 11 студзеня 1734 года, і на ім была створана канфедэрацыя Месціслаўскага ваяводства, а яе маршалкам быў абраны Аляксандр Валовіч. Выбар паслоў на каранацыйны соймак быў адкладзены на больш позні час. На гэтым соймаку шляхта прасіла Валовіча застацца ў Месціслаўлі, каб рассылаць універсалы з заклікам прызнаць уладу Аўгуста III і далучыцца да канфедэрацыі яго прыхільнікаў [12, р. 84–84v, 85–86v]. Становішча прыхільнікаў Аўгуста III у Месціслаўскім ваяводстве, аднак, заставалася небяспечным 3-за знаходжання ў ваяводстве значнай колькасці прыхільнікаў Станіслава I Ляшчынскага. Менавіта таму ў студзені 1734 года Валовіч звярнуўся за дапамогай да смаленскага віцэ-губернатара Сямёна Казлоўскага з просьбай даслаць расійскіх жаўнераў для абароны [13, с. 22]. Асцярогі Валовіча былі выкліканы тым, што ў Месціслаўскае ваяводства з электыйнага сойма вярнуліся яго праціўнікі і прыхільнікі Ляшчынскага. Яны прывезлі канстытуцыю сойма, а таксама ўніверсалы Станіслава I, якія склікалі паспалітае ру-

шанне. Менавіта таму для дапамогі Валовічу ў правядзенні грамічнага сойма Юрый Рапнін даслаў атрад капітана Таўстога. Грамічны сойма скончыўся паспяхова, і на ім былі абраны паслы на каранацыю Аўгуста III [11, л. 22, 56–56об.].

Аршанскі гродскі староста Юзафовіч у гэты час размясціўся каля Шклова і 31 снежня 1733 года пераправіўся праз Днепр і нечакана атакаваў расійскі атрад, які дыслацыраваўся ў горадзе [11, л. 2–2об.]. Пасля гэтага Юзафовіч на чале шасці харугваў, прыхільнікаў Ляшчынскага, у колькасці 600 жаўнераў размясціўся каля Бялыніч. Да яго далучаліся ўсё новыя і новыя прыхільнікі Ляшчынскага: “прибавляютца де еще больше” [11, л. 14]. Для лепшай разведкі дыслакацыі атрадаў прыхільнікаў Ляшчынскага ў пачатку студзеня 1734 года Рапніным у Шклоў быў пасланы атрад секунд-маёра Мельгунова. У Копысь ён прыбыў 4 студзеня 1734 года і накіраваўся ў Шклоў, бо меў інфармацыю аб знаходжанні тут у прадмесці атрадаў прыхільнікаў Станіслава I Ляшчынскага. У Шклоў атрад Мельгунова прыбыў 9 студзеня 1734 года, але прыхільнікаў Ляшчынскага ўжо тут не заспеў, бо яны перамясціліся ў Галоўчын, які знаходзіўся непадалёку. Мельгуноў накіраваўся за імі і прыбыў у Галоўчын у восем гадзін вечара 10 студзеня 1734 года. Тут ён знайшоў атрад прыхільнікаў Ляшчынскага “в количестве 120 товарищей” пад кіраўніцтвам ротмістраў Навацкага, Шкультэцкага і Васілеўскага, якія адразу пачалі страляць па расійскаму атраду. У выніку перастрэлкі прыхільнікі Ляшчынскага палічылі за лепшае адступіць з Галоўчына і накіравацца да свайго асноўнага атрада пад кіраўніцтвам Юзафовіча. Мельгуноў меў інфармацыю, што Юзафовіч са сваім атрадам даведаўся аб набліжэнні расійскіх войскаў і адыйшоў з Бялыніч у невядомым накірунку [11, л. 18–19об.]. На самой справе Юзафовіч пакінуў межы Аршанскага павета і праз Мінскае ваяводства накіраваўся ў Наваградскае ваяводства. Такім чынам, на ўсходзе Вялікага Княства Літоўскага не засталася значных атрадаў прыхільнікаў Станіслава I Ляшчынскага.

У канцы 1733 – пачатку 1734 года шляхта ўсё больш і больш паветаў ВКЛ стварала канфедэрацыі ў падтрымку Ляшчынскага. Праявіла актыўнасць і шляхта ўсходніх ваяводстваў Вялікага Княства.

Рапнін 14 лютага 1734 года скардзіўся, што актыўна супраць расійскіх войскаў дзейнічаюць прыхільнікі Ляшчынскага ў Полацкім ваяводстве, Ашмянскім і Аршанскім паветах [11, л. 26]. Як казалася вышэй, аршанская і полацкая шляхта ўжо ў пачатку 1734 года выступала на баку Станіслава I Ляшчынскага. Рапнін быў вымушаны даслаць атрад у Аршанскі павет для знішчэння прыхільнікаў Станіслава I і каб вымусіць мясцовую шляхту прысягнуць Аўгусту III [13, с. 46, 63]. Акрамя таго, гэты атрад павінен быў абараняць мясцовых прыхільнікаў Аўгуста III падчас грамічнага сойма. У выніку ўсё адбылося згодна з планам Рапніна: “в Оршанском повете, сего ж января 28 дня (8.02 н. с.), соймак будет громничной, а во оном повете имеются замешания и многие находятся к российской стороне несклонны и чтоб оные противники Оршанского повету шляхетству, в принятии генеральной конфедерации варшавской и в верности Его Королевскому Величеству польскому Августу III в присяге и в подписке не учинили б какого замешания, того ради командировал я капитана одного, солдат и драгун девяносто человек с принадлежащим числом обер- и унтер-офицеров” [13, с. 46–47]. Гэта прынесла поспех і 10 лютага 1734 года Рапнін інфармаваў, што аршанская шляхта ў колькасці 204 чалавек на грамічным сойміку прысягнула Аўгусту III. Мясцовая шляхта абрала паслоў да Аўгуста III аршанскага скарбніка Міхала Катовіча і Адама Кроера, а таксама да расійскай царыцы Ганны Іванаўны Ларскага і аршанскага мастаўніка Яна Бародзіча [11, л. 24].

Супакоіла сітуацыю ў Аршанскім павеце і адсутнасць тут атрада Юзафовіча. Адступнасць у Аршанскім павеце прыхільнікаў Ляшчынскага дало магчымасць Рапніну зрабіць паход у Полацкае ваяводства, каб прымусіць мясцовую шляхту прызнаць уладу Аўгуста III. Гэты паход скончыўся поўным поспехам, і прыхільнікі Ляшчынскага ў Полацкім ваяводстве капітуліравалі без бою 8 сакавіка 1734 года пад Туроўляй толькі пры адным з’яўленні расійскіх войскаў. Маршалак полацкай канфедэрацыі прыхільнікаў Ляшчынскага полацкі стольнік Юзаф Пакаш 9 сакавіка 1734 года заключыў дамову з Рапніным. Гэтая дамова складалася з 3 пунктаў, згодна з якімі полацкая шляхта павінна была аддаць сваю харугву Рапніну (гэта значыць распускалася); полацкая шляхта заяўляла аб тым, што не ваявала супраць расійскіх войскаў, і прасіла не прымушаць прынесці прысягу Аўгусту III; расійскія войскі не рабілі шкоды ўладанням у Полацкім ваяводстве. Большасць шляхты, праўда, не стала ўдзельнічаць у заключэнні дамовы і ў ноч з 8 на 9 сакавіка 1734 года збегла ў паўднёва-заходнім накірунку. Рапнін пасля заключэння дамовы спакойна заняў Полацк, але не рабіў спроб правесці соймак, дзе мясцовая шляхта павінна была прынесці прысягу Аўгусту III [11, л. 31, 59; 13, с. 21, 63; 14, л. 11–12; 19, к. 9–9v].

Яшчэ раней, 3 сакавіка 1734 года, Рапнін даслаў у разведку ў Улу атрад у трыццаць драгун пад кіраўніцтвам прапаршчыка Бульчова. У Бешанковічах гэты атрад нечакана быў атакаваны атрадам у пяцьдзсят чалавек прыхільнікаў Ляшчынскага (напэўна зыйшоўшыя з-пад Туроўлі атрады канфедэрацыі Полацкага ваяводства). Бульчоў адбіў іх атаку і перайшоў у контарнаступленне. У гэты час з’явіліся асноўныя сілы прыхільнікаў Ляшчынскага ў колькасці пяці харугваў. Гэта прымусіла Бульчова зноў вярнуцца ў Бешанковічы і абараняцца ад пераўзыходзячых сілаў праціўніка. Прыхільнікі Ляшчынскага падпалілі

Бешанковічы, якія ў выніку згарэлі. Бітва працягвалася з палудня да чатырох гадзін раніцы наступнага дня. У канцы канцоў Булычоў вымушаны быў адступіць, але і прыхільнікі Ляшчынскага не пераследвалі яго [11, л. 34–34об.].

З адыходам Рапніна ў Полацкае ваяводства ў Аршанскім павеце зноў актывізаваліся атрады прыхільнікаў Станіслава I Ляшчынскага. Гэтаму садзейнічала вяртанне ў Аршанскі павет атрада пад кіраўніцтвам Аляксандра Юзафовіча. Гэты атрад атрымаў загад генеральнага рэгіментарыя Антонія Пацея вярнуцца на ўсход ВКЛ з Наваградскага ваяводства. Ён накіраваўся на ўсход Княства ў канцы лютага 1734 года праз Нягневічы, Налібокi на Мінск, Ракаў у бок Віцебска [16, s. 197]. Дакладней, месцам дыслакацыі гэтага атрада стаў Аршанскі павет. 17 сакавіка 1734 года ў Чарэі быў арганізаваны “генеральны кангрэс” Аршанскага павета. На ім было прынята рашэнне аб фарміраванні 6 конных харугваў. Першая – павятовага палкоўніка ў колькасці 100 чалавек, а ў астатніх пяці павінна было быць па 80 чалавек. Для іх забеспячэння быў вызначаны падатак у 20 злотых “з кожнага дыма”. Гэтыя харугвы павінны былі сабрацца ў Оршы. У сталіцы павета праз два тыдні павінна была сабрацца і пяхота [11, л. 94–94об.; 17, s. 758–761; 18, k. 597–599]. Напэўна, пра гэтыя пяць харугваў успамінае Тадэвуш Агінскі, якія былі пад кіраўніцтвам Юзафовіча і ротмістраў: Ваўжэцкага, смаленскага падкаморыя Антонія Храпавіцкага, Багуслава Шкультэцкага і Перуція. Захавалася кароткае апісанне таго ж Агінскага гэтых харугваў: “Людзі былі ўсе добрыя, адважныя, на добрых канях” [19, s. 71]. У самой Оршы таксама размесціліся прыхільнікі Станіслава Ляшчынскага “весма в немалом собрании” і чакалі прыбыцця Юзафовіча з двума ці трыма тысячамі пяхоты. Яны разграбілі ўладанні прыхільнікаў Аўгуста III, асабліва шукалі абранага паслом да Ганны Іванаўны аршанскага матаўнічага Яна Бародзіча. Аднак яго не знайшлі і толькі разграбілі яго дом [11, л. 46–47]. Юзафовіч 27 сакавіка 1734 года няўдала штурмаваў Горкі, дзе размясціўся расійскі атрад палкоўніка Швыкоўскага. Пад кіраўніцтвам Юзафовіча ў гэты час было 6 ротмістраў са сваімі харугвамі і значаня колькасць шляхты, а сярод іх былі і тыя, якія раней ужо прысягнулі Аўгусту III [11, л. 56–56об.]. Смаленскі віцэ-губернатар Казлоўскі быў вымушаны накіраваць на дапамогу ў Горкі з Вяцкага батальёна дзве роты і 50 чалавек “польскаго корпуса” [13, с. 124, 132].

Узмацненню руху прыхільнікаў Станіслава I Ляшчынскага на ўсходзе ВКЛ садзейнічала і з’яўленне тут атрада пад кіраўніцтвам перавальскага старосты Тадэвуша Агінскага. Па шляху да атрада Агінскага далучыліся 2 харугвы рэгулярнага войска і выпраўныя харугвы прыхільнікаў Ляшчынскага (хутчэй усяго з Браслаўскага павета). У Бешанковічах Агінскі сустраўся з канфедэрацыяй Полацкага ваяводства пад кіраўніцтвам Юзафа Пакаша. У сярэдзіне сакавіка 1734 года ў Аршанскі павет прыйшоў Агінскі, размясціўся ў Круглым і ўстанавіў кантакт з атрадам аршанскай шляхты пад кіраўніцтвам Аляксандра Юзафовіча; атрад складаўся з пяці харугваў і знаходзіўся недалёка, ў Цяцерыне. У Круглым атрад Агінскага быў атакаваны атрадам Адама Кроера, які складаўся з 100 кавалерыстаў і 600 расійскіх пехацінцаў. Агінскі адступіў праз раку Друць, разбурыўшы мост. На дапамогу яму падыйшлі атрады аршанскай шляхты і дапамаглі адбіць наступленне атрада Кроера. Колькасная перавага была на баку Кроера, і Агінскі палічыў за лепшае адступіць, і праз Паўловічы і Бобр накіраваўся да Глыбокага, пакінуўшы ўсход Княства [6, с. 359–360; 19, s. 71].

З’явіліся праблемы ў прыхільнікаў Аўгуста III у Мсціслаўскім ваяводстве. Прыхільнікі Аўгуста Ляшчынскага ў гэтым ваяводстве сабраліся ў атрад у Бабылічах. Па просьбе Валовіча з Быхава 16 сакавіка 1734 года капітан Кураш даслаў атрад паручніка Таўстога з 50 жаўнерамі. З’яўленне расійскіх войскаў прымусіла прыхільнікаў Ляшчынскага выратаўвацца ўцёкамі і фактычна ўсё Мсціслаўскае ваяводства аказалася пад кантролем Аляксандра Валовіча і яго прыхільнікаў [11, л. 138–139об.]. Гэта дало магчымасць самому Валовічу разам з мсціслаўскім абозным Маркам Жыркевічам накіравацца ў Пецярбург, у якасці абранага пасла ад Мсціслаўскага ваяводства да царыцы Ганны Іванаўны [13, с. 65].

Актыўнасць прыхільнікаў Ляшчынскага вымусіла Рапніна 23 сакавіка 1734 года зноў накіравацца ў Аршанскі павет. Гэта рашэнне Рапніна было падтрымана расійскай царыцай Ганнай Іванаўнай, але яна патрабавала, каб ён пакінуў гарнізон у Віцебску для абароны ваяводства ад прыхільнікаў Станіслава Ляшчынскага. Яшчэ раней у Горкі Рапніным быў дасланы атрад пад кіраўніцтвам секунд-маёра Пуціціна. Паход галоўнага корпуса Рапніна скончыўся паспяхова. Прыхільнікі Станіслава I Ляшчынскага атступалі пры набліжэнні расійскіх войскаў. У нешматлікіх сутычках перамога заставалася за расійскімі войскамі і падчас адной з іх у палон трапіў ротмістр Ласкарыс. У прысутнасці расійскіх войскаў шляхта зноў прынесла прысягу Аўгусту III. Атрад Юзафовіча быў вымушаны адступіць з Оршы і накіраваўся да Быхава. Там знаходзіўся атрад прэм’ер-маёра Аленіна, які быў не ў стане супрацьстаяць Юзафовічу і прасіў дапамогі ў Рапніна. Праўда, Юзафовіч таксама не рашыўся штурмаваць Быхаў і адступіў пры набліжэнні асноўных сіл Рапніна [11, л. 56об.; 13, с. 115, 117, 122].

У Пецярбургу былі занепакоены актывістамі прыхільнікаў Ляшчынскага на ўсходзе ВКЛ. Згодна загаду Ганны Іванаўны ад 15 красавіка 1734 года корпус Рапніна павінен быў іх знішчыць і прымусіць мясцовую шляхту прызнаць каралём Аўгуста III. Ганна Іванаўна загадала для “разогнання” атрадаў Юза-

фовіча даслаць войскі ў Оршу “и к Горкам, и в протчие места немедленно”. Рапнін 17 красавіка 1734 года накіраваў атрад маёра Арлова ў Оршу, Шклоў, Горкі “и в прочие места” [13, с. 142; 14, л. 35–36]. Садзейнічала рашучасці Рапніна чарговае павелічэнне яго корпуса за кошт прыбыцця жаўнераў са Смаленска. Гэта дало магчымасць размясціць свае гарнізоны ў Оршы, Шклове, Горках і іншых гарадах і, такім чынам, узяць пад кантроль сітуацыю ў Аршанскім павеце і Мсціслаўскім ваяводстве. Размясціўшы свае гарнізоны ў гэтых гарадах, Рапнін заняўся знішчэннем атрадаў прыхільнікаў Ляшчынскага. Па падліках Тадэвуша Агінскага, корпус Рапніна складаўся прыкладна з 3 тысяч жаўнераў. Дапамагалі яму атрады прыхільнікаў Аўгуста III Ларскага і Адама Кроера. Апошні з іх меў 100 кавалерыстаў і каля 600 расійскіх пехацінцаў (магчыма 500) пад кіраўніцтвам капітана Менгдэна [13, с. 122; 20, с. 71]. Прычым атрад Кроера прыбыў на дапамогу ад наваградскага ваяводы Мікалая Фаўсціна Радзівіла толькі ў канцы сакавіка 1734 года [13, с. 103]. Згодна з рапартам самога Рапніна на 5 мая 1734 года ў яго корпусе ў Аршанскім павеце было 3728 чалавек [11, л. 68–69]. Частка гэтых сіл, праўда, выкарыстоўвалася толькі як гарнізоны ў гарадах на ўсходзе Вялікага Княства Літоўскага, і таму Рапнін патрабаваў прысылкі новых жаўнераў, а затрымка ў іх прыбыцці прывяла да таго, што ў “разогнании и сокращении противничьих партий учинилась немалая остановка” [11, л. 61–62об.; 13, с. 124, 139, 142–143].

У канцы красавіка 1734 года Рапнін зрабіў удалы паход у Полацкае ваяводства. Пасля гэтага ён заняўся пераследам асноўных сіл прыхільнікаў Ляшчынскага на ўсходзе ВКЛ. Ужо 26 мая 1734 года згодна новаму загаду Рапнін накіраваўся ў Оршу “и протчие места, куда потребно будет для скорейшаго разорения и усмирения противников”. Праўда ў Віцебску пакідалася 530 жаўнераў “с принадлежащим числом офицеров” [11, л. 77]. Дасланыя раней уперад атрады секунд-маёраў Арлова і Пуцяціна яшчэ 6 мая 1734 года ў Круглым сутыкнуліся з прыхільнікамі Ляшчынскага пад кіраўніцтвам Тадэвуша Агінскага, які быў дасланы на ўсход ВКЛ генеральным рэгіментарыем Княства Антоніем Пацеём для збірання падаткаў. У выніку кароткай сутычкі атрад Агінскага адступіў праз раку Друць разбурыўшы мост. Пуцяцін і Арлоў хацелі пераследаваць яго і пераправіцца праз Друць, але да Агінскага на дапамогу падыйшоў атрад аршанскай шляхты пад кіраўніцтвам аршанскага гродскага старосты Юзафовіча. Гэтыя аб’яднаныя сілы перашкодзілі пераправе расійскіх войскаў. Праўда, у выніку бітвы прыхільнікі Ляшчынскага палічылі за лепшае адступіць, але і расійскія войскі не маглі іх пераследваць. Падчас бітвы загінула восем жаўнераў Юзафовіча, двое трапілі ў палон, а ў расійскіх войскаў загінуў толькі адзін жаўнер вяцкага палка [11, л. 70–70об.]. Юзафовіч адступіў да Барысава, дзе ўжо 10 чэрвеня 1734 года размясціўся абозам. Тым часам 4 чэрвеня 1734 года Рапнін са сваім корпусам прыбыў у Оршу. Атрады прыхільнікаў Ляшчынскага, толькі пачуўшы аб набліжэнні корпуса Рапніна, адступілі. Нягледзячы на імкненне Рапніна даць генеральную бітву, прыхільнікі Ляшчынскага паспявалі адыходзіць і хаваліся ад расійскіх войскаў. Адразу пасля з’яўлення Рапніна ў Оршы да яго прыбыла значная колькасць шляхты, якая прысягнула Аўгусту III [11, л. 80]. На 16 чэрвеня 1734 года быў скліканы соймік Аршанскага павета, дзе шляхта павінна была прынесці прысягу Аўгусту III. Нягледзячы на пагрозу аршанскага гродскага старосты Аляксандра Юзафовіча прыхільнікі Аўгуста III сабраліся на соймік і прынеслі прысягу, а таксама абралі сваімі пасламі да расійскай царыцы Ганны Іванаўны Адама Кроера і Яна Бородзіча [11, л. 93; 13, с. 382].

Рапнін меў мэтай знішчыць атрад Юзафовіча. Менавіта таму, калі Рапнін атрымаў інфармацыю аб знаходжанні атрада Юзафовіча ў лагеры ў Лукомле, то 18 ліпеня 1734 года выступіў супраць яго з Оршы. Юзафовіч, даведаўшыся аб прыходзе атрада Рапніна ў Чарэю (якая знаходзіцца недалёка ад Лукомлі), пакінуў свой лагер і перадыслацыраваўся ў Лепель. Рапнін пераследваў яго. Юзафовіч, калі атрымаў звесткі аб руху Рапніна, пакінуў Лепель, перайшоў раку Беразіну і ўвайшоў у Мінскае ваяводства, дзе і спыніўся. 26 ліпеня 1734 года на рацэ Беразе секунд-маёр Пуцяцін з адной кавалерыяй атакаваў Юзафовіча і перашкодзіў разбурыць мост. Юзафовіч адступіў у мястэчка Панскі ям, дзе контратакаваў значна саступаючыя колькасна яму сілы Пуцяціна і вымусіў таго адступіць на іншы бераг ракі. Аднак тут падыйшла пяхота Пуцяціна і асноўныя сілы расійскага корпуса Рапніна. Яны атакавалі атрад Юзафовіча і прымусілі яго выратаўвацца ўцёкамі. Збегшы ад расійскіх войскаў астаткі атрада Юзафовіча размясціліся на захадзе Аршанскага павета ў Смалянах. Супраць іх Рапнін выслаў атрад секунд-маёра Арлова, што прымусіла Юзафовіча да далейшага адступлення на захад [11, л. 70–70об., 106–107об.; 21, л. 1–1об.].

Астаткі атрада Юзафовіча пакінулі Аршанскі павет, і ўсход ВКЛ цалкам аказаўся пад кантролем корпуса Рапніна. Выканаўшы загад, корпус Рапніна некаторы час бяздзейнічаў. Новы паход Рапнін прадпрыняў толькі ў канцы верасня 1734 года, калі рушыў у Полацкае ваяводства, каб прымусіць мясцовую шляхту прынесці прысягу Аўгусту III [13, с. 337, 397; 22, л. 3–6об.]. Рапнін звярнуўся да полацкага харужага Аляксандра Корсака Бабыніцкага, полацкага падсудка Іясафата Антонія Сялявы і полацкага земскага пісара Базыля Рыпінскага, каб яны склікалі соймік Полацкага ваяводства для прысягі Аўгусту III. Полацкая шляхта асабліва не супраціўлялася і не хацела далей падтрымліваць Станіслава I Ляшчынскага. У выніку соймік быў скліканы ўніверсаламі полацкага харужага Аляксандра Канстанціна Корсака Бабыніцкага [11, л. 171;

21, л. 17–17об.; 23, с. 132]. Сам соймік адбыўся 2 снежня 1734 года. На ім мясцовая шляхта прынесла прысягу і абрала паслоў да Аўгуста III і расійскай царыцы Ганны Іванаўны інфлянцкага войскага Людвіка Шантыра і інфлянцкага скарбніка Яна Гізберта Студніцкага [10, арк. 22–23; 23, с. 132].

У гэты час пагоршылася становішча прыхільнікаў Аўгуста III у Мсціслаўскім ваяводстве і яны звярнуліся да смаленскага віцэ-губернатара Казлоўскага з просьбай даслаць некалькі соцен расійскіх жаўнераў з пушкамі супраць сабраўшыхся прыхільнікаў Станіслава I Ляшчынскага [13, с. 132]. Да таго ж не вельмі дапамагаў мсціслаўскай шляхце ахоўны ліст Ганны Іванаўны ад напаўненняў смаленскай шляхты і збораў правіянт у расійскімі войскамі. Асабліва вялікую шкоду нарабіў атрад, які падчыняўся прэм’ер-маёру Аленіну, які знаходзіўся ў Быхаве. Гэты атрад збіраў правіянт у прыхільнікаў Аўгуста III. Мсціслаўская шляхта прасіла кампенсіраваць панесеныя матэрыяльныя страты. Для рашэння гэтых праблем 20 лістапада 1734 года на мсціслаўскім сойміке быў абраны пасол да смаленскага віцэ-губернатара Фёдара Шэпелева і Юрыя Рапніна мсціслаўскі падстароста і ўгінскі староста Крыштаф Валовіч. Акрамя таго, быў дасланы пасол Юрый Тамашэвіч да Аленіна з просьбай не збіраць падаткі ў Мсціслаўскім ваяводстве згодна з ахоўным лістом расійскай царыцы [24, арк. 38–39адв.; 40–41адв.; 44–47].

Яшчэ адной праблемай для расійскага ўрада сталі абраныя на аршанскім сойміку паслы да Ганны Іванаўны Адам Кроер і аршанскі мастаўнічы Ян Бародзіч. Адам Кроер са сваім атрадам вызначыўся шматлікімі грабязамі пад выглядам збірання правіянт у. Асабліва шмат шкод ён нарабіў уладанням рускага ваяводы Аўгуста Чартарыйскага. Яшчэ горш было простае шляхце, асабліва Шэмешу, які раней судзіўся з Кроерам. У выніку супраць злоўжыванняў Кроера выступілі нават прыхільнікі Аўгуста III: навагрудскі ваявода Мікалай Фаўсцін Радзівіл і мечнік ВКЛ Ігнат Завіша, які як пасол у Расію зрабіў адпаведнае прадстаўленне расійскаму ўраду. Завіша сцвярджаў, што Кроер і паслом фактычна абраў сам сябе і пад пагрозай зброі прымусяў пагадзіцца аршанскую шляхту, якая прысутнічала на сойміку. Акрамя таго, устанавіў завышаныя выплаты паслам да Ганны Іванаўны і Аўгуста III “по четыре гульдена с дыму”. Пасля гэтага з дапамогай свайго атрада пачаў збіраць гэтыя падаткі – рабаваў шляхецкія ўладанні, нават забіваючы нязгодную шляхту. У чэрвені 1734 года па загаду генерала Льва Ізмайлава Кроер за свае дзеянні быў арыштаваны разам з харугвай. Кроер патрабаваў вызвалення, спасылаючыся на невінаватасць, і 20 чэрвеня 1734 года з Оршы нават накіраваў “челобитную” да расійскай царыцы Ганны Іванаўны. У ёй падкрэсліваў свае баявыя заслугі, што яго абгаварылі, а ён не рабіў ніякіх парушэнняў закона. Асабліва Кроер падкрэсліваў, што з-за арышту не можа з пасольствам паехаць у Пецярбург як абраны аршанскім паслом. Яго звароты да Мікалая Фаўсціна Радзівіла і ў Расію мелі поспехі, і ўжо ў жніўні 1734 года па загаду ўсё таго ж Ізмайлава Кроер быў выпушчаны з-пад арышту. Расійскі ўрад на падставе звароту Кроера, Бародзіча і Завішы прыняў хітрае рашэнне. Паабяцаўшы Кроеру і Бародзічу сваю дапамогу, расійскі ўрад інфармаваў Рапніна аб ім, але паведаміў, што яго не трэба выконваць і ўвогуле старацца дыстанцыравацца ад канфлікту Кроера з ураднікамі ВКЛ. Адначасова Рапнін даведаўся аб гэтым канфлікце як мага больш [11, л. 97–97об.; 13, с. 264, 337; 14, л. 66–68, 71, 110об., 114–115, 123–131, 133–140, 142–155, 161–162]. Падтрымка, зробленая на словах расійскім урадам, акрыліла Кроера, які, вярнуўшыся ў ВКЛ, зноў пачаў рабаваць шляхецкія ўладанні. Больш таго, падрабіў пячатку Мікалая Фаўсціна Радзівіла і выдаваў за яго ўказы. Гэта стала вядома ў Пецярбурзе, і царыца Ганна Іванаўна 6 лютага 1735 года прыказала Кроеру: “нетокмо никакой протекции на давали, но и до самовольных поступок его не допускали”. Акрамя таго, расійская царыца патрабавала ў выпадку парушэння законаў Кроера звязца з Мікалаем Фаўсцінам Радзівілам для ўзгаднення сумеснага рашэння [25, с. 25].

Сітуацыя на ўсходзе Вялікага Княства зноў абастрылася ў сувязі з рухам сюды ў канцы 1734 года атрада прыхільнікаў Станіслава I Ляшчынскага пад кіраўніцтвам Тадэвуша Агінскага, які складаўся з 20 драгунскіх, 6 пясчгорскіх, авангардных і павятовых харугваў [25, с. 47]. Садзейнічала гэтаму і тое, што Рапнін з большай часткай свайго корпуса сыйшоў з усходу ВКЛ і накіраваўся ў Ашмянскі павет, каб супакоіць мясцовых прыхільнікаў Ляшчынскага [21, л. 22]. Атрад Агінскага спачатку рушыў у Аршанскі павет, дзе захапіў Шклоў і спыніўся там на тры тыдні. Далей Агінскі накіраваўся ў Мсціслаўскае ваяводства, у Крычаўскае староства. Па дарозе авангардная харугва ротмістра Узлоўскага была разбіта атрадам войска ВКЛ пад кіраўніцтвам Яна Косці і Бяляўскага, якія дыслацыраваліся ў Магілёве. Для помсты Агінскі прадпрыняў спробу захапіць Магілёў, але яна скончылася няўдачай. Пасля гэтага Агінскі разрабаваў Чавусы і зноў накіраваўся ў Крычаўскае староства. У наказанне за супраціўленне атрад Агінскага разрабаваў і Крычаў. У гэтым горадзе атрад Агінскага затрымаўся на чатыры тыдні [1, с. 104; 19, с. 76; 25, с. 47–48]. Гэта доўгае знаходжанне атрада Агінскага ў Мсціслаўскім ваяводстве садзейнічала стварэнню мясцовай канфедэрацыі прыхільнікаў Станіслава I Ляшчынскага. Тым больш што адпаведныя ўніверсалы даслалі да мсціслаўскай шляхты Антоній Пацей (ад 3 лютага 1735 г.) і Тадэвуш Агінскі (ад 15 сакавіка 1735 г.) [26, арк. 175–176адв., 186–187]. Прыхільнікі Ляшчынскага стварылі канфедэрацыю ў яго падтрымку і нават арганізавалі дывізію пад кіраўніцтвам мсціслаўскага лоўчага і мсціслаўскага падстаросты Антонія Парчэўскага. Яны спрабавалі аб’яднацца з атрадам Тадэвуша Агінскага, але расійскія войскі (згодна завышанай інфармацыі ў 4000 жаў-

нераў) пад кіраўніцтвам Кураша ў Гумнах разграмілі іх [26, арк. 214–215адв., 216–216адв.; 27, с. 397]. З гэтага часу Мсціслаўскае ваяводства зноў аказваецца пад кантролем прыхільнікаў Аўгуста III. Агінскі, калі даведаўся аб руху да яго моцнага атрада Мікалая Фаўстына Радзівіла, то ў красавіку 1735 года пачаў адступаць да Шклова. Агінскі меў памылковую інфармацыю аб нязначнасці расійскага гарнізона ў Оршы (усяго ў 200 чалавек, з якіх толькі 100 здаровых). Па гэтай прычыне прадпрыняў няўдалую спробу захопу Оршы. На сам рэч гарнізон пад кіраўніцтвам вахмістра Рагаўцова складаўся з 700 жаўнераў, якія адбілі нападзенне. Агінскі адступіў да Смалянаў, дзе прабыўшы пяць дзён, накіраваўся да Глубокага і пакінуў усход Княства Літоўскага [6, с. 369].

Высновы. Ва ўсходніх ваяводствах ВКЛ размясціўся корпус расійскіх войскаў пад кіраўніцтвам палкоўніка Юрыя Рапніна. Яго колькасць з часам толькі ўзрастала. Пастаянным месцам дыслакацыі гэтага корпуса быў абраны Віцебск. Другая частка корпуса размясцілася ў Быхаве. Рапнін меў мэту перашкодзіць дзеяннем прыхільнікаў Ляшчынскага на ўсходзе ВКЛ і арганізоўваць прысягу мясцовай шляхты Аўгусту III. Сітуацыя ва ўсходніх паветах мела свае адрозненні. У Віцебскім ваяводстве шляхта адразу прызнала Аўгуста III і не рабіла ніякіх дзеянняў у падтрымку Станіслава I Ляшчынскага. Гэта было выклікана пастаяннай дыслакацыяй у Віцебску корпуса Рапніна. Ужо 25 студзеня 1734 года на сваім сойміку віцебская шляхта прысягнула Аўгусту III. У Мсціслаўскім ваяводстве прыхільнікі Аўгуста III пад кіраўніцтвам Валовіча атрымалі перавагу над прыхільнікамі Ляшчынскага толькі дзякуючы падтрымцы далічаных атрадаў расійскіх войскаў. Хаця ініцыятыва ў арганізацыі канфедэрацыі прыхільнікаў Аўгуста III зыходзіла ад мясцовай шляхты і яна яе стварыла на сваім сойміку яшчэ 11 студзеня 1734 года. Адначасова расійскія атрады былі вымушаны ўвесь час іх абараняць ад фарміраваўшыхся ў Мсціслаўскім ваяводстве атрадаў прыхільнікаў Ляшчынскага. Нягледзячы на ахоўны ліст ад царыцы Ганны Іванаўны прыхільнікі Аўгуста III у Мсціслаўскім ваяводстве ўвесь час сутыкаліся з праблемай збору правіянту расійскімі войскамі. Шляхта Аршанскага павета і Полацкага ваяводства ў сваёй большасці выступіла на баку Станіслава I Ляшчынскага. Прычым некаторая частка аршанскай шляхты пад прымусам прысутных расійскіх войскаў прызнала каралём Аўгуста III і прысягнула яму прысягу яшчэ падчас грамічнага сойма 8 лютага 1734 года. Аднак у сваёй большасці аршанская шляхта выступіла на баку Станіслава I Ляшчынскага і сфарміравала ўзброеныя харугвы ў яго падтрымку пад кіраўніцтвам мясцовага гродскага старосты Аляксандра Юзафовіча. Менавіта супраць іх і праводзіў асноўныя баявыя дзеянні корпус Рапніна. Гэтыя баявыя дзеянні ў асноўным выглядалі як шматлікія дробныя сутычкі. Такі від вайны быў больш карысным для прыхільнікаў Ляшчынскага, якія не маглі супрацьстаяць рэгулярным расійскім войскам. Пад кантроль сітуацыю ў Аршанскім павеце Рапніну ўдалося ўзяць толькі пасля перамогі расійскіх войскаў над атрадам Юзафовіча 26 ліпеня 1734 года на рацэ Беразе. Шляхта Полацкага ваяводства таксама выказалася на баку Станіслава I Ляшчынскага, але дзейнічала менш актыўна, чым аршанская шляхта. Рапнін двойчы рабіў паходы ў Полацкае ваяводства. У выніку першага з іх полацкая шляхта 8–9 сакавіка 1734 года капітулявала без бою пад Туроўляй, а потым у сваёй большасці збегла з месца перамоў. Падчас другога пахода Рапнін прымусіў полацкую шляхту 2 снежня 1734 года на сваім сойміку прызнаць уладу Аўгуста III. Двойчы прыхільнікі Ляшчынскага атрымлівалі дапамогу ў выглядзе паходаў атрада пад кіраўніцтвам Тадэвуша Агінскага, што актывізавала іх выступленні ва ўсходніх ваяводствах ВКЛ. Канчаткова Рапніну ўдалося супакоіць сітуацыю на ўсходзе Княства толькі ў пачатку 1735 года.

ЛІТАРАТУРА

1. Бутурлин, Д. Военная история походов россиян в XVIII столетии / Д. Бутурлин. – СПб., 1823. – Ч. 1, т. 3. – 411 с.
2. Sliesoriūnas, F. Lietuvos Didžioji Kunigaikštystė 1733 – 1736 metų tarpuvaldžiu / F. Sliesoriūnas // Lietuvos Valstybė XII – XVIII a. – Vilnius, 1997. – S. 365–381.
3. Sliesoriūnas, F. Mūšis prie Vilniaus ir miesto nusiaubimas 1734 metais / F. Sliesoriūnas // Lietuva ir jos kaimynai: nuo Normanų iki Napoleono. Prof. Broniaus Dundulio atminimui. – Vilnius, 2001. – P. 311–329.
4. Мацук, А. Войска як інструмент усталявання ўлады Аўгуста III у ВКЛ у 1733–1735 гг. / А. Мацук // Беларускі гістарычны агляд. – 2008. – Т. 15, сш. 1–2 (28–29). – С. 329–364.
5. Цясельскі, Т. Узброеныя сілы ВКЛ падчас вайны за польскую спадчыну ў 1733–1735 гг. / Т. Цясельскі // Архэ. – 2011. – № 6. – С. 246–259.
6. Цясельскі, Т. Баявыя дзеянні на тэрыторыі Вялікага Княства Літоўскага падчас вайны за польскую спадчыну ў 1733–1735 гг. / Т. Цясельскі // Архэ. – 2012. – № 6. – С. 347–371.
7. Мацук, А. Значение боевых действий в ВКЛ в войне за “польское наследство” / А. Мацук // Война и оружие. Новые исследования и материалы: тр. четвертой междунар. науч.-практ. конф. – СПб. – Ч. III. – С. 198–218.

8. Сборник Русского исторического общества. Т. 106: Бумаги Кабинета Министров Императрицы Анны Иоанновны. Ч. 2 (год 1733) / Собр. и изд. под ред. А.Н. Филиппова. – СПб., 1899. – 654 с.
9. Российский государственный архив древних актов. – Фонд 177. – 1733 г. – Д. 7.
10. Нацыянальны гістарычны архіў Беларусі. – Фонд 1734. – Воп. 1. – Спр. 24.
11. Российский государственный архив древних актов. – Фонд 177. – 1734 г. – Д. 18.
12. Lietuvos Mokslų Akademijos biblioteka. – F. 148. – B. 80.
13. Сборник Русского исторического общества. Т. 108: Бумаги Кабинета Министров Императрицы Анны Иоанновны. Ч. 3 (год 1734) / Собр. и изд. под ред. А.Н. Филиппова. – СПб., 1900. – 512 с.
14. Архив внешней политики Российской империи. – Фонд 79. – Оп. 1. – 1733 г. – Д. 45а.
15. Biblioteka PAN i PAU. – Sygn. 1175.
16. Codzienne kłopoty, wielkie interesy i podwójna elekcja: korespondencja radziwiłłowskich urzędników z księżną Anną z Sanguszków Radziwiłłową i jej synem Michałem Kazimierzem z 1733/1734 roku / Wydał J. Dygdała. – Warszawa, 2013. – 226 s.
17. Biblioteka Ossolińskich. – Sygn. 6611.
18. Archiwum Główne Akt Dawnych. Zbiór Komierowskich. Sygn. 62/82.
19. Pamiętnik Tadeusza Ogińskiego // Przegląd historyczny. – 1914. – Z. 1. – 51–83.
20. Matuszewicz, M. Dziennik życia mego / M. Matuszewicz. – Warszawa, 1996. – Т. 1. – 928 s.
21. Российский государственный военно-исторический архив. – Фонд 20. – Оп. 1. – Д. 54. – Ч. 1.
22. Архив внешней политики Российской империи. – Фонд 79. – Оп. 1. – 1733 г. – Д. 45б.
23. Мацук, А. Полацкае ваяводства ў XVIII ст.: ваявода, шляхецкая эліта, соймакі / А. Мацук. – Мінск, 2014. – 233 с.
24. Нацыянальны гістарычны архіў Беларусі. – Фонд 1729. – Воп. 1. – Спр. 38а.
25. Сборник Русского исторического общества. Т. 111: Бумаги Кабинета Министров Императрицы Анны Иоанновны. Ч. 4 (год 1735) / собр. и изд. под ред. А.Н. Филиппова. – Юрьев, 1901. – 587 с.
26. Нацыянальны гістарычны архіў Беларусі. – Фонд 1729. – Воп. 1. – Спр. 39.
27. Dziennik życia Ignacego Łopacińskiego // Biblioteka Warszawska. – 1855. – Т. 3. – S. 393–425.

Пастыніў 09.01.2015

**SZLACHTA OF EASTERN PROVINCES OF THE GRAND DUCHY OF LITHUANIA
AND THE RUSSIAN TROOPS DURING THE WAR OF THE POLISH SUCCESSION (1733–1735)**

A. MATSUK

The article explores the relationship between the nobility of eastern provinces of the Grand Duchy of Lithuania (Orsha district, Vitebsk, Polotsk and Mstislavl provinces) and the Russian troops, which were introduced in the region in order to fight the supporters of I Stanislaus Leszczyński and support local adherents of August III. It is noticed that szlachta of Orsha district and Polotsk province sided mostly with Stanisław I Leszczyński. The Russian troops under the command of Yuri Repnin were deployed against them. These Russian troops caused the szlachta of Vitebsk to take the side of August III. It is revealed that the support of Russian troops also predestined the dominance of adherents of August III in Mstislavl province. The victory of Russian troops over the Leszczyński's supporters in Polotsk province and Orsha district had forced the local szlachta to recognize the power of August III by the end of 1734.

УДК 94(474/476) ВКЛ “1792/1793”:32

**ПАМІЖ СУПРАЦОЎНІЦТВАМ І КАНФЛІКТАМІ:
РАСІЙСКІЯ ВОЙСКІ І ПРАРАСІЙСКІЯ КАНФЕДЭРАТЫ
НА БЕЛАРУСКІХ ЗЕМЛЯХ РЭЧЫ ПАСПАЛІТАЙ У 1792–1793 ГАДАХ**

*канд. гіст. навук В.В. АНПЯРКОЎ
(Беларускі дзяржаўны медыцынскі ўніверсітэт, Мінск)*

Даследаецца малавывучаны ў рамках гісторыі Беларусі перыяд – Таргавіцкая канфедэрацыя (1792–1793). Дадзенае шляхецкае аб’яднанне было створана пры дапамозе расійскіх войскаў з мэтай умацавання палітычнага ўплыву Расійскай імперыі на землях Рэчы Паспалітай. Канфедэраты стварылі свае органы кіравання ва ўсіх ваяводствах і паветах Вялікага Княства Літоўскага. Ім належала роля пасрэдніцкіх інстытутаў у адносінах мясцовага насельніцтва з ваеннымі аддзеламі Расійскай імперыі, размешчанымі на тэрыторыі суседняй дзяржавы. У судовым парадку прадстаўнікі канфедэрацыі разглядалі канфлікты расійскіх вайскоўцаў з мясцовымі жыхарамі, таксама яны адказвалі за збор правіянт-ту і фуражу для “саюзных войскаў” Расійскай імперыі. Аспрэчваецца распаўсюджанае ў гістарыяграфіі меркаванне аб выключна сяброўскім характары адносін паміж удзельнікамі Таргавіцкай канфедэрацыі і прадстаўнікамі расійскай арміі, прыводзяцца прыклады шматлікіх канфліктаў канфедэратаў з расійскімі вайскоўцамі.

У 1792 годзе землі Рэчы Паспалітай у чарговы раз былі занятыя расійскімі войскамі. Рашэнне аб інтэрвенцыі Кацярына II прымала з намерам не дапусціць ажыццяўлення ў суседняй дзяржаве палітычных рэформ. Уводзячы свае войскі на тэрыторыю Рэчы Паспалітай, яна, аднак, не жадала выглядаць ініцыятарам ваеннага канфлікту. Таму напярэдадні ваеннай інтэрвенцыі ў Пецярбургу быў створаны акт прарасійскай канфедэрацыі (з пратэстам супраць Канстытуцыі 3 мая і іншых законаў Чытырохгадовага (1788–1792) сойма), абвешчаны пазней на тэрыторыі Рэчы Паспалітай ва ўкраінскім мястэчку Таргавіца. Вайна ўрадам Расійскай імперыі абвешчана не была, а ўвядзенне расійскіх войскаў тлумачылася просьбай самога насельніцтва Рэчы Паспалітай, аб’яднанага ў Таргавіцкай канфедэрацыі. У гістарыяграфіі за ўдзельнікамі гэтай канфедэрацыі замацаваліся ўстойлівыя найменні прыстасаванцаў і здрайцаў, што, з аднаго боку, указвае на іх віну за саўдзел у чарговым (1793 г.) падзеле, а з іншага боку, на наш погляд, садейнічае празмерна спрошчаным уяўленням пра палітычную сітуацыю, якая склалася на беларускіх землях Рэчы Паспалітай у 1792–1793 гадах.

На старонках дадзенай працы паказаны розныя бакі штодзённых узаемаадносін таргавіцкіх службоўцаў з расійскімі вайскоўцамі, амплітуда якіх вагалася ад непрыхаванага супрацоўніцтва да адкрытых канфліктаў.

Асноўная частка. Палітычныя лозунгі таргавічан не мелі вялікай падтрымкі сярод мясцовай шляхты, таму прысутнасць расійскага войска з’яўлялася неабходнай умовай абвясчэння канфедэрацыі у ваяводствах і паветах Вялікага Княства Літоўскага. У маі 1792 года Кацярына II надала аднаму з ініцыятараў таргавіцкага руху Шыману Касакоўскаму статус рэгіментарыя войска ВКЛ [1, с. 270]. Рэгіянальныя канфедэрацыі ўтвараліся праз яго давераных асоб, якія з дапамогай расійскіх войскаў зацвярджалі подпісамі шляхты акты аб утварэнні канфедэрацыі, складзеныя на адзін узор. 3 канца чэрвеня 1792 года ў працэс арганізацыі мясцовых канфедэрацый актыўна ўключыўся інфлянцкі біскуп Юзаф Касакоўскі. Генерал-аншэф расійскіх войскаў Міхаіл Крачэтнікаў дакладаў імператрыцы, што на наступны дзень пасля абвясчэння ў Вільні Генеральнай канфедэрацыі Вялікага Княства Літоўскага (25 чэрвеня 1792 г.) Ю. Касакоўскі “накіраваў консулаў для арганізацыі мясцовых канфедэрацый у гарадах і павятовых мястэчках, у якіх тыя яшчэ не былі закладзеныя, патрабуючы перадусім, каб арганізоўвалі канфедэрацыі па ўсіх законах гэтай зямлі” [2, с. 61]. Для таго каб дзеянні таргавічан не супярэчылі мясцовай прававой традыцыі, упаўнаважаных дэлегатаў суправаджалі акрамя расійскіх атрадаў нешматлікія прадстаўнікі канфедэратыўнага войска, шэрагі якога папаўняліся за кошт вайскоўцаў Княства, узятых у палон, а іх паўнамоцтвы афармляліся ў рэзалюцыях, прынятых на сумесных пасяджэннях консулаў Генеральнай канфедэрацыі [14, л. 37–37адв.]. Як сведчыў адзін з консулаў, Генеральная канфедэрацыя Вялікага Княства Літоўскага рэалізуе свае мэты “праз калегаў у сваіх шэрагах”, дзеля гэтага выдае ім пакеты дакументаў з паўнамоцтвамі “складання мясцовай канфедэрацыі з маршалка і шасці консулаў, у якім ваяводства яна жадае і ў якую пару хоча” [10, л. 4]. Такім чынам, пры дапамозе расійскага войска таргавічанам перадаваліся функцыі адміністрацыйна-распарадчай і судовай улады, лялялася да якой кожны шляхціц быў абавязаны засведчыць спецыяльнай працэдурай далучэння да канфедэрацыі.

У апавядальных крыніцах згадваюцца шматлікія факты прымусу, якія мелі месца пры ўтварэнні мясцовых канфедэрацый. У адным з лістоў, адрасаваным без подпісаў і даты каралю, шляхта паведам-

ляла пра ўзнікненне канфедэрацыі ў сваім адміністрацыйным цэнтры, дакладна высветліць які перашкаджае выдаленне з тэксту любых назваў і ўласных імёнаў. “Пасля прыйсця расійскага войска, – скардзіліся аўтары ліста, – і з’яўлення Я[сна]В[яльможнага] консула з чужога ваяводства, чалавека, якім папярэдне пагарджалі ў нашым грамадстве, крымінальніка і нядбайніка, сагналі казакамі да сталічнага горада шляхты, якой казалі падпісацца на чыстай паперы. Ён выпісаў потым больш знатным абывацелям лісты, нібыта ўпрошваючы іх на пэўны дзень да абрадаў, а каб угаворваць больш пераканаўча, дадаваў сентэнцыю, што “quis non jest nobiscum est contra nos” (хто не з намі, той супраць нас. – В. А.), даючы праз гэта зразумець, што таму, хто не паслухае з’явіцца, трэба баяцца помсты. Мы прыбылі ў той вызначаны дзень і пайшлі на звычайнае месца абрадаў. Яго ўжо знайшлі акружаным мноствам замежных салдат і ўпрыгожаным гарматай насупраць прыгатаванага століка. На такім фоне акт канфедэрацыі быў прачытаны, консулаў абвясцілі, не пытаючыся хаця б для самой фармальнасці пра згоду, прысягаць было сказана. Даў нарэшце сігнал ужо згаданы ЯВ. консул ісці на Te Deum (рэлігійны гімн “Цябе, Божа, праслаўляем!” – В. А.), закамандаваў войскам такімі словамі: “Няхай расійскае войска ідзе спераду, каб палякі фанабэрыстыя не былі” (у арыгінале дакумента, сваесаблівая сумесь беларускай і польскай мовы: “Niech wojsko rosyjskie z perodu idziok kar polacy dumnyje nebyli” – В. А.) – і гэтакім абрадам той смутны акт быў скончаны” [12, л. 11].

Памер гвалту ў дачыненні да мясцовых жыхароў павялічвалі свавольствы расійскіх салдат. У рапарце ад 5 ліпеня 1792 года генерал-паручнік Іван Ферзен прызнаваўся М.М. Крачэнікаву: “Я столькі задаволены храбрасцю войскаў, мне даручаных, колькі скарджуся Вам на іх беспарадкі, бо яны, адступаючы ад паслухмянасці, робяць крадзяжы і іншыя рабаванні. Знойдзеных у тамтэйшых беспарадках, асобных з ніжэйшых чыноў я быў вымушаны прагнаць праз строй, а афіцэра прывязаць да гарматы, [і такім чынам] весці яго” [17, л. 5]. “На забеспячэнне <...> некаторых уладанняў за спазнанае імі разрабаванне” М.М. Крачэнікавым выдаткоўваліся адмысловыя сумы [17, л. 3, 24адв., 36–37]. Пра памер вайсковых злоўжыванняў сведчаць таксама дакументы канфедэрацыі. 23 верасня 1792 года Генеральная канфедэрацыя Вялікага Княства Літоўскага дазволіла выкласці ў пісьмовай форме прэтэнзіі шляхты да расійскіх вайскоўцаў [21]. У выніку абнародавання адпаведнага ўніверсала канцэлярыі рэгіянальных канфедэрацый напоўніліся скаргамі з выкладаннем крыўдаў, зведаных шляхтай ад прадстаўнікоў расійскага войска. У маніфестах землеўласнікі згадвалі пра грошы, неабгрунтавана запатрабаваныя расійскімі афіцэрамі, нявернутых коней, спаленні ў вёсках, беспрычыныя арышты і біццё з боку салдат, ужыванне тымі без аплаты ў шырокі спосаб гарэлкі, ежы, адзення, адбіранага ў сялян, прымусовае ўтрыманне пошт без кампенсацыі, забранне вайскоўцамі Расійскай імперыі фуражу і правіянту з вайсковых магазінаў Вялікага Княства [5, л. 588, 605, 613–618, 624, 627, 636–639, 643, 646, 660–663, 671, 674, 676, 677, 680–683, 689, 690–693, 695, 705, 721, 723, 730, 756, 1029адв.–1030]. У судовай дакументацыі канфедэратаў сустракаюцца таксама апісанні забойства казакамі прадстаўнікоў розных саслоўных груп, у тым ліку шляхты [10, л. 128].

Канфедэраты ў такіх умовах імкнуліся максімальна дыстанцыравацца ад учынкаў расійскага войска, пазіцыянуючы сябе як інстытут, які выконвае функцыі абароны насельніцтва. У зваротах да жыхароў рэгіянальных канфедэрацыі (у адрозненне ад свайго цэнтральнага кіраўніцтва) рэдка акцэнтавалі ўвагу на палітычных матывах сваёй дзейнасці. Часцей іх службоўцы дэкларавалі імкненне не выводзіць свае функцыі за рамкі задачы аднаўлення судаводства, спыненага ў паведах, і абароны насельніцтва ва ўмовах знаходжання на тэрыторыі краіны расійскага войска. Так, Мінская канфедэрацыя запэўнівала шляхты, што яе ўчынкі ніколі “не аддаляліся ад наймацнейшых старанняў і клопату па забеспячэнні суграмадзянам палёгкі ва ўсіх загадах, атрыманых ад каманд расійскага войска” [8, л. 84], а ў мемарыяле жыхароў Рэчыцкага павета наўпрост адзначалася, што мясцовая канфедэрацыя ўтворана “адзіна для бяспекі асоб і маёнткаў” [10, л. 129].

Інстытуты канфедэрацыі выконвалі ролю пасрэдніцкіх інстытутаў у стасунках насельніцтва з расійскімі вайсковымі аддзеламі. Пасрэдніцкая роля канфедэрацый праяўлялася, па-першае, у працэсе забеспячэння расійскіх войскаў правіянтам і фуражом, па-другое, у судовай практыцы.

Прэтэндуючы на ролю прадстаўнічых органаў улады, канфедэрацыі манапалізоўвалі права прымянення сродкаў пакарання ў дачыненні да абывацеляў пэўнага павета або ваяводства, пазбаўляючы тым самым гэткага права расійскія войскі. Пасля абвясчэння таргавіцкіх актаў прэтэнзіі любога характару расійскіх вайскоўцаў да мясцовых жыхароў патрабавалі пасрэдніцтва канфедэрацый, у тым ліку судовага, і менавіта канфедэрацыям належала апошняе слова ў вырашэнні такіх канфліктаў. Характэрны эпизод сустракаецца ў запісах судовага пратакола Мінскай канфедэрацыі ад 26 чэрвеня 1792 года. Двое мясцовых шляхціцаў: Станіслаў Манюшка, вайсковы суддзя, і Францыск Аштэрн, палкоўнік войскаў Вялікага Княства Літоўскага, – былі абвінавачаны расіянамі ў дзейнасці з мэтай зашкодзіць войскам Кацярыны II. Спачатку іх адвезлі ў штаб М.М. Крачэнікава, адтуль накіравалі ў суд новаўтворанай канфедэрацыі. На суперак жаданню вайсковых абвінаваўцаў суд у Мінску вынес апраўдальны вердыкт, засведчыўшы, што “абывацелі ёсць спакойныя і не інтрыганы, у нічым не падазраваныя”, а скаргі супраць іх “фальшывыя, несправядлівыя і рассяяныя адзіна на падставе зласлівасці” [7, л. 1–1адв.]. У жніўні 1792 года секунд-

маёр Гінкул патрабаваў неадкладна пакараць шляхціцаў Полацкага ваяводства, абвінавачаных у забойстве расійскага гусара. Мясцовая канфедэрацыя дала наступны адказ на яго ноту: “Паколькі юрысдыкцыя канфедэрацыі ніякім указам падпарадкоўвацца не ёсць абавязаная <...>, а краёвыя законы кажуць па чарзе пачынаць усе справы, асабліва крымінальныя, у якіх загадваюць мець <...> адвакатаў для ўзаемазнага спаўнення [бакамі] поўнай фармальнасці, а на падставе абвінавачвання толькі аднаго з бакоў прысуд складаць не дазваляюць, з тых нагод, аж пакуль працэс належным спосабам не пачне весціся і легальнасць суда не будзе забяспечана, датуль справа аб забойстве гусара даследавана быць не можа” [9, л. 5].

Больш хістка пазіцыі канфедэрацкіх судаў выглядалі ў сітуацыях, калі афіцэры і салдаты расійскага войска выступалі не ініцыятарамі, а пазваным бокам у судовых працэсах. Пасля з’яўлення маніфестаў ад пакрыўджаных суды таргавічан даследавалі такія справы, пасля чаго складалі інфармацыю ў адпаведныя падраздзяленні расійскага войска, але вызначэнне пакарання ў дачыненні да расійскіх салдат і афіцэраў цалкам належала іх камандзірам. Часам нават прадстаўнікі мясцовай шляхты знаходзілі магчымасць запісацца ў расійскую службу ў момант, калі ім пагражала судовое пакаранне, і такім чынам пазбягалі адказнасці перад таргавіцкімі судамі [5, л. 734, 772].

У кожным выпадку, калі прадмет судовага або адміністрацыйнага разбіральніцтва быў істотным і датычыў узаемаадносін мясцовай шляхты і расійскага войска, інтарэсы мясцовага боку прадстаўляў консул канфедэрацыі, а інтарэсы прадстаўнікоў расійскага войска – адзін з расійскіх афіцэраў. Звяртаючыся ў канфедэрацкі суд, расійскія афіцэры найчасцей патрабавалі прыцягнуць да адказнасці жыхароў Вялікага Княства, вінаватых у збіцці расійскіх салдат або сутычках з імі. Адзін з інцыдэнтаў адбыўся ў Пухавічах у снежні 1792 года, калі збіты карнет ізюмскага лёгкаконнага палка Якаў Паўлаў занёс судовую скаргу на Альберта Багуцкага, каралеўскага шамбеляна. Мінская канфедэрацыя прызначыла на месцы сутычкі даследаванне, на правядзенне якога вызначыла са сваіх шэрагаў консула Яна Хаецкага, адзначыўшы “разам з тым, каб ЯВ. брыгадзір барон Бенігсан з свайго боку вызначыў афіцэра да таго самага даследавання, якое павінна адбыцца супольна з консулам [Я. Хаецкім]” [8, л. 19]. Канфедэраты ў сваю чаргу маглі праціць аб пакаранні расійскіх афіцэраў, якіх на падставе інфармацыі, атрыманай ад насельніцтва, абвінавачвалі ў злоўжываннях. Калі брыгадны генерал лічыў гэта патрэбным, ён разглядаў справу ў прысутнасці прадстаўніка канфедэрацыі і пакрыўджаных [5, л. 858адв.].

Пасрэдніцкая роля канфедэрацый праяўлялася таксама ў сітуацыях, якія патрабавалі адміністрацыйнага рэгулявання стасункаў расійскіх войскаў з насельніцтвам. Консулы або рэгенты канфедэрацыі выезджалі на месцы дыслакацыі расійскіх каманд, каб перадаць іх камандзірам просьбы шляхты аб вызваленні неабгрунтавана занятых памяшканняў школ і прыватных кватэр, спыніць па просьбе ўладальніка кватараванне палка ў той або іншай збяднелай вёсцы [5, л. 757–757адв.; 48, л. 11]. Аднаасобна канфедэрацыі маглі вырашаць пытанні аб пераразмержаванні сярод шляхты і мяшчан паштовых павіннасцей, частковым або поўным вызваленні асобных катэгорый шляхты – безземельнай або пагарэльцаў – ад паставак расійскаму войску [5, л. 788–788адв.].

Уступаючы ў зносіны з расійскім войскам, канфедэраты мелі звычай падрабязна дакументаваць прычыны, акалічнасці і вынікі такой дзейнасці. Найбольш выразна пра характар узаемаадносін з атрадамі расійскага войска сведчыць эпістальярная дакументацыя канфедэрацый. Сукупны аналіз лістоў указвае на тое, што ў рэгіёнах большасць дакументаў канфедэрацыі паўстала на глебе не супрацоўніцтва, а канфліктаў з расійскімі вайсковымі аддзеламі.

Прыкладам перапіскі такога кшталту з’яўляецца запіс у эканамічным пратаколе Мінскай канфедэрацыі, зроблены 21 лютага 1793 года. У адказ на ліст расійскага секунд-маёра Корфа службоўцы канфедэрацыі зазначалі, што Корф “у адказе сваім на прэтэнзію абывацеляў Мінскага ваяводства адносна практыкаваных ім уціскаў адшуквае, каб апраўдаць сябе, далёкія ад праўды адгаворкі, даводзячы фальш прынесеныя скаргаў, а тыя ўсе – істотныя”. У дакуменце распавядаецца, што расійскі секунд-маёр без ведама канфедэрацыі актыўна браў грошы ў жыхароў, а ўзамен вызваляў іх ад неабходнасці даваць падводы для расійскага войска. Ён жа пасля таго, як накіраваў ва ўладанні генерал-ад’ютанта войска Вялікага Княства Літоўскага Быкоўскага на пастой некалькі соцён казакоў, “каб абараніць экзекуцыю, <...> няслушна падае, што тое зрабіў па жаданні ЯВ. Я[снага] П[ана] Путкамера, маршалка канфедэрацыі”. Напрыканцы тэксту маршалак, адхіліўшы любыя спасылкі на саўдзел з Корфам у згаданай дзейнасці, падсумоўвае, што секунд-маёр “складае несумленныя адгаворкі, як няслушна абвінавачваючы асоб, якія яму ніякага жадання не выказвалі [каб рабіў такое], так і адпіраючыся ад сваіх учынкаў, агульнавядомых грамадскасці, заўсёды самавольных, непрыстойных і ганебных адносна павагі канфедэрацыі, такіх як адасланне асуджанага [канфедэрацыяй] салдата за расійскі кардон” [8, л. 81адв.–82адв.].

Закіды на адрас расійскіх афіцэраў, што тыя рознымі спосабамі імкнуцца ўскладніць прыцягненне сваіх салдат да адказнасці перад таргавіцкімі судамі, сустракаюцца ў шэрагу іншых дакументаў канфедэрацыі. На думку канфедэратаў Рэчыцкага павета, адным з механізмаў вызвалення ад пакарання расійскіх вайскоўцаў былі перыядычныя змены дыслакацыі атрадаў. У рапарце канфедэрацыі за верасень 1792 года

адзначана, што справы, звязаныя са скаргамі на расійскае войска, “з прычыны непрысутнасці абскарджаных вайсковых асоб цяжка вырашаць” [10, л. 50адв.]. У снежні 1792 года канфедэрацыя скардзілася ў Вільню на казакоў з данскога палка Кульбакава, якія, крыўдзячы насельніцтва, “з вёсак да вёсак па сваім жаданні і волі пераходзяць, са згоды камандзіраў сваіх самаўпраўнае размяшчэнне здзяйсняюць і самі па сваім жаданні кіруюцца. А іншыя з іх пры частых пераходах з месца на месца робяць немагчымымі выпіску крыўдаў і высвятленне, кім і як моцна быў пакрыўджаны абывацель” [10, л. 138].

Падставу супярэчнасцей паміж канфедэрацыямі і расійскімі войскамі стварыла таксама сітуацыя вакол збеглых сялян. Дзяржаўнага пагаднення аб іх выдачы паміж Расіяй і Рэччу Паспалітай не існавала, што па абодва бакі мяжы выкарыстоўвалі памешчыкі, ахвотна прымаючы ўцекачоў. Пры ажыццяўленні інтэрвенцыі царскае войска практыкавала пошук збеглых падданных Расійскай імперыі па хадайніцтве іх папярэдніх гаспадароў. Мясцовыя канфедэрацыі такія захады актыўна аспрэчвалі, спасылаючыся на тое, што ад Генеральнай канфедэрацыі Вялікага Княства Літоўскага маюць распараджэнне наконт вяртання выключна дэзерціраў з расійскага войска. У Мінскім ваяводстве адна з такіх сітуацый узнікла ў сувязі з жыхарамі вёсак Сухарава і Нязвежына. Па інфармацыі Л.Л. Бенігсена, брыгадзіра расійскіх войскаў, частка сялян, што пражывалі ў гэтых вёсках, збеглі з Расійскай імперыі пасля здзяйснення там крымінальных злачынстваў. 15 снежня 1792 года мясцовую канфедэрацыю праінфармавалі, што “афіцэр, які ўчора позна прыбыў з некалькімі дзесяткамі салдат з ізюмскага палка, людзей, якія больш як тры гады аселі ў хатах жыхароў, з васьмі хат вельмі забраць імкнецца, варты да тых хат папрыстаўляў <...> і іх выдання патрабуе”. У адказе Л.Л. Бенігсену канфедэрацыя назвала неправамоцнымі патрабаванні аб выдачы сялян, бо лічыла, што паводле ўніверсала Генеральнай канфедэрацыі Вялікага Княства Літоўскага ад 25 жніўня 1792 года “толькі дэзерціраў з расійскага войска ад часу ўваходу таго самага войска ў краіны Рэчы Паспалітай можна сыскаваць і хапаць, а не іншага гатунку людзей, якія з Расіі выйшлі і аддаўна ў літоўскіх правінцыях пасяліліся”. Са свайго боку яна настойвала на “выдаленні каманды, камандзіраванай рэквізіцыяй ад ЯВ. брыгадзіра, таму што аб тым, ці ёсць тыя людзі, якія здзейснілі крыміналы, ці няма іх, зараз цяжкім ёсць выпытанне і яго без волі Найяснейшага Генеральнага кіраўніцтва чыніць не падобна” [8, л. 10–10адв.].

У шматлікіх выпадках расійскія войскі праводзілі забранне сялян без кансультацый з мясцовым канфедэрацкім кіраўніцтвам. Пра гэта сведчаць петыцыі таргавічан у Вільню. Напрыклад, з Бабруйска ў снежні 1792 года было наступнае паведамленне: “Канфедэрацыя Рэчыцкага павета з паўсюднага адгалосся, што мае быць выбранне людзей, з краю замежнага [якія прыйшлі], і што ўжо здзяйсняюцца расійскімі атрадамі рэвізіі людзей, з-за мяжы ў Рэчыцкім павеце здаўна аселых, Найяснейшай Генеральнай канфедэрацыі Вялікага Княства Літоўскага прыносячы данясенне, шукае падстаў, каб таксама Найяснейшае Генеральнае кіраўніцтва <...> памежны Рэчыцкі павет ад наступства гэткай трывогі абараніць вырашыла, улічваючы, наколькі з таго самага павета значная лічба збеглых падданных знаходзіцца за кардонам” [10, л. 151]. У той самы месяц маршалак Аршанскага павета Тадэвуш Пжысецкі скардзіўся на расійскага маёра Хрыстафора Голка, які з Полацка дасылаў “па некалькі разоў салдат ва ўладанні маршалака <...>, каб тыя хапалі людзей на продаж да краю расійскага”. У вёсцы Жольшкі сяляне пачулі крык уначы, і каб адбіць схопленых, уступілі з салдатамі ў бойку. У адказ на забойства свайго сяржанта Х. Голк з некалькімі дзесяткамі казакоў атакаваў вёску, спустошыў яе разам з панскім фальваркам, “падданных людзей пабраў, пакалечыў, пабітых і закатаваных амаль да смерці кінуў пад варту” разам са схопленым аканомам [9, л. 49адв.–51].

У ліку іншых зямель праблема міграцыі насельніцтва закранала гаспадаркі мясцовых канфедэратаў. У лютым 1793 года маршалак Віцебскай канфедэрацыі Вінцэнт Глазко звяртаўся да кіраўніка Магілёўскага намесніцтва С.К. Вязміцінава з просьбай выдаць свайго прыгоннага Стэфана Эйтуца, які з жонкай, “скараўшы акрамя рознай рухомай маёмасці грошай да 400 руб., уцёк за мяжу ў Расійскую дзяржаву”, адначасова даносячы, “што той знаходзіцца ў ЯВ. Чарныхова, саветніка і кавалера” [3, л. 26–26адв.]. У сваю чаргу, намеснік С.К. Вязміцінаў на падставе атрыманага ў кастрычніку 1792 года данясення падазраваў Барнабу Скіўскага, консула канфедэрацыі, “нібыта людзі [Б. Скіўскага] з Вяжышчаў, прыняўшы дзве ладзі, напоўненыя ўцекачамі расійскімі, іх на Дзвіне забралі, і нібыта сам Скіўскі пратэжыраваў уцекачоў расійскіх”. Скіўскі сцвярджаў, што ніякіх сялян з Расіі не мае, і настойваў на падрабязнай рэвізіі сваіх уладанняў, скардзячыся канфедэрацыі, што падпарадкаваны магілёўскаму намесніку наглядальнік Ледухоўскі, які данёс на Б. Скіўскага, сам “яго падданных, якія жывуць на памежжы, рознымі прыкрасцямі прыціскае, <...> паклоны ад сялян вымагае, <...> плаціць сабе загадвае, <...> і далейшыя напады чыніць” [3, л. 4адв.–5].

Прычынай, якая штурхала сялян на ўцёкі, было іх цяжкае матэрыяльнае становішча. У лістападзе 1792 года адзін з інфарматараў дакладаў Ігнацыю Патоцкаму: “З Белай Русі абывацелі да Найяснейшай Генеральнай канфедэрацыі пісалі пра найвялікшы голад, і каб тая ж Генеральная канфедэрацыя праз літасць ратавала людзей, якія з голаду гінуць” [22, с. 89]. Расійскія вайскоўцы сведчылі, што неўрадажай

1792 года даволі слаба закрануў Украіну і Берасцейшчыну, тады як яго эпіцэнтр прыпаў на ўсходнія паветы Вялікага Княства [13, л. 64, 117]. Віцебская канфедэрацыя пісала ў снежні 1792 года: “З нагоды значнага ў гэтым годзе неўраджаю, як таксама з прычыны заразы, якая напала на быдла, <...> людзі адны паміраюць з заразы, іншыя – уцякаюць за мяжу суседняй Расійскай дзяржавы” [3, л. 12]. Каб суняць нелегальную міграцыю, таргавічане аднавілі звычай, які забараняў прыгонным ездзіць па тэрыторыі краіны без пісьмовага дазволу ад памешчыка [6, л. 65]. Праверкай такіх дакументаў і выпіскай “пашпартоў” з правам выезду займаліся канфедэрацыі памежных паветаў [3, л. 13, 14, 18адв., 28адв.]. У іх данясеннях прама адзначалася, што працэс уцёкаў сялян праз мяжу набыў масавы характар і слаба кантралюецца канфедэрацкімі ўладамі [9, л. 69адв.].

Большасць канфліктных сітуацый з удзелам канфедэрацый і расійскага войска ўзніклі ў сувязі з пастаўкамі на яго вайсковыя склады правіянту і фуражу. Да моманту ўзнікнення ў рэгіёнах мясцовых канфедэрацый фураж і правіант браўся ў мясцовых жыхароў адвольна па распараджэнні расійскіх афіцэраў [4, л. 96–99]. Пасля ўтварэння канфедэрацый забеспячэнне расійскіх войскаў рэгламентавалася наступнай схемай. Кіраўнікі вайсковых падраздзяленняў накіроўвалі інфармацыю аб сваіх патрэбах у правіанце і фуражы ў Галоўную правіантавую камісію расійскіх войскаў у Варшаве. Тая звярталася да Генеральнай канфедэрацыі Вялікага Княства, ад якой рэгіянальным канфедэрацыям паступаў загад аб забеспячэнні палкоў на сваёй тэрыторыі [6, л. 160]. Колькасць прадукцыі, прызначанай на павет, мясцовая канфедэрацыя павінна была размеркаваць раўнамерна паміж сялянскімі “дымамі” [8, л. Задв.–4, 14адв., 47–49адв.]. За здачу прадукцыі з свайго ўладання перад канфедэрацыяй адказваў памешчык; перад расійскімі войскамі адказнай за арганізацыю паставак з павета была мясцовая канфедэрацыя.

Такая схема надавала працэсу паставак рысы пэўнага ўпарадкавання, але пры гэтым яна зрабіла канфедэрацыі аб’ектам прэтэнзій з боку расійскіх войскаў, а таксама аб’ектам агульнай незадаволенасці шляхты ўскладзеным на яе абавязкам. Дакументы па праблеме сведчаць, што ў сувязі са збіраннем у насельніцтва правіянту і фуражу пагаршаліся адносіны як расійскіх каманд з канфедэрацыямі, так і канфедэрацый з мясцовай шляхтай. Каталізатарамі ў гэтым працэсе выступалі недахоп прадуктаў харчавання, выкліканы летне-восеннім неўраджаем 1792 года, нізкія закупачныя кошты, прапанаваныя расійскім кіраўніцтвам, карупцыя ў вайсковым ды таргавіцкім асяродку.

Правіант і фураж ад насельніцтва расійскія войскі прымалі ў месцах, вызначаных імі для “магазінаў”. У кожным з іх знаходзіўся дэлегат рэгіянальнай канфедэрацыі, называны “правіантавы камісар”. Ён павінен быў абараняць шляхту, не дапускаючы абмераў ды іншых злоўжыванняў расійскіх салдат пры прыняцці прадукцыі. Такім жа чынам ад кожнага аддзела расійскіх войскаў прызначаўся афіцэр, з якім дэлегат канфедэрацыі павінен быў зносіцца дзеля вырашэння канфліктных сітуацый, сумеснага разгляду скаргаў і просьбаў [6, л. 161–162]. Вынікі дзейнасці правіантавых камісараў не з’яўляліся спрыяльнымі для адносін канфедэрацый і шляхты. Скаргі, скіраваныя шляхтай ў канцылярыі канфедэрацый, сведчаць пра дастаткова шматлікія парушэнні, практыкаваныя расійскімі вайскоўцамі пры прыняцці прадукцыі. Лідскі падкаморы Тадэвуш Нарбут у мемарыяле да мясцовай канфедэрацыі ад 6 верасня 1792 года скардзіўся “не толькі на гвалтоўнае абыходжанне расійскага войска, але таксама на В. ЯП. дэпутаванага камісара за нерэгулярнасць увагі ў прыманні і пільнаванні аддаванага фуражу” [5, л. 651–651адв.].

У шматлікіх маніфестах мясцовыя землеўласнікі, у тым ліку са складу канфедэратаў, апісвалі самыя розныя незаконныя дзеянні з боку афіцэраў і салдат Расійскай імперыі. Найбольшыя магчымасці для злоўжыванняў шараговыя вайскоўцы расійскай арміі атрымлівалі пры размяшчэнні па сялянскіх хатах, калі выходзілі з поля зроку камандзіраў. На думку канфедэратаў, размяшчэнне вайскоўцаў па вёсках было вынікам карупцыі ўнутры расійскага афіцэрскага корпуса. Напрыклад, у снежні 1792 года Мінская канфедэрацыя адзначала, што салдаты нарвскага палка харчуюцца ў сялян, без усялякай кампенсацыі гаспадарам, прытым “што магазіны не ёсць без правізіі і што, хаця паўсюдна вялікае бездарожжа, з самых адлеглых парафій штодня падвозяцца магазіны і фуражы” [8, л. 5адв.]. Генеральная канфедэрацыя абодвух Народаў у лістападзе 1792 года паведамляла кіраўніку расійскіх войскаў у Польскім Каралеўстве Міхаілу Кахоўскаму аб атрыманых звестках, што правіант і фураж, “які патрабуецца [ад насельніцтва] нібыта для забеспячэння расійскага войска”, пасля перапрадаецца, а асобныя з расійскіх афіцэраў бяруць “замест правіанту самавольна запатрабаваныя грошы, коштам, безапеляцыйна праз сябе складзеным” [20, с. 836]. Звесткі пра грашовыя кантрыбуцыі пацвярджае інфармацыя, змешчаная ў кнігах рэгіянальных канфедэрацый. Напрыклад, у Рэчыцкім павеце па дакументах канфедэрацыі толькі маёр Берцаў атрымаў 5 тыс. руб. за недаздадзены шляхтай правіант і фураж [10, л. 155адв.].

Шляхта была незадаволена памерам кампенсацыі, якую прапаноўвала расійскае кіраўніцтва за здадзеную прадукцыю. У рэскрыпце, які папярэднічаў уваходу войскаў, Кацярына II загадала М.М. Крачэнікаву плаціць за правіант і фураж “па памяркоўных коштах”, што загадзя выключала выкарыстанне рыначных механізмаў у разліках вайскоўцаў Расійскай імперыі з мясцовымі землеўласнікамі [1, с. 351]. Забеспячэнне вайсковых магазінаў па такіх коштах было для шляхты эканамічна нявыгадным, з гэтай прычыны ўтрыманне расійскага войска мела рысы абавязковай павіннасці.

Расійскія вайскоўцы сведчылі, што на перамовах з імі кіраўнікі Генеральнай канфедэрацыі абодвух Народаў спрабавалі наблізіцца да рыначных коштаў, баючыся ў адваротным выпадку быць дыскрэдытаванымі ў вачах шляхты [1, с. 468]. Кошты, прадстаўленыя дэлегатамі канфедэрацыі, якія прыехалі ў Пецябург у снежні 1792 года, імператрыца палчыла “несуразмерна высокімі” [18, л. 9–9адв.]. Оттану Ігельstromу, які выязджаў праз Гродна ў Варшаву, каб змяніць М.М. Крачэтнікава, было даручана дамагчыся іх змяншэння.

Праязджаючы ў студзені 1793 года праз беларускія землі, О.А. Ігельstrom пакінуў справаздачы аб убачаным. У лісце Платону Зубаву, фаварыту Кацярыны II, новы кіраўнік расійскіх войскаў адзначаў: “Ніяк не стамляюся дзівіцца, што забеспячэнне нашых войскаў правіянтам, а асабліва фуражом, у поўным разладзе, і такім, што амаль паўсюдна не больш як на двое сутак яго пры палках дастае, а ёсць і такія аддзяленні, якія павінны запазычваць сабе харчаванне, а перадусім коням пракармленне ад жыхароў без асігнацыі Генеральнай канфедэрацыі, задавальваючы іх квітанцыямі. У іншых месцах, кажуць, выдзелены грошы з тым, каб войскі самі дастаўлялі сабе правіант і фураж, прымушаючы жыхароў прымаць за тое грошы па такіх коштах, якія ад каманднага генерала вызначаны. Разнастайнае войска забеспячэнне безумоўна зробіць незадавальненне ў войску, у жыхароў і ў самой Генеральнай канфедэрацыі” [13, л. 10].

Кацярыне II О.А. Ігельstrom паведаміў, што сустрэўшыся з ім, прадстаўнікі Генеральнай канфедэрацыі абодвух Народаў патрабавалі распачаць выплату грошай за атрыманую прадукцыю, а ад перамоў па пытанні змяншэння коштаў ухіліліся. У адказ Кацярыны II вызначыла кошты на правіант і фураж сваёй рукой. Генеральнай канфедэрацыі была накіравана нота, дзе О.А. Ігельstrom падаў прызначаныя імператрыцай кошты, пазначыўшы, “што гэткае прызначэнне ёсць фінальнае” [13, л. 80].

У той самы час камандзірам расійскіх вайсковых каманд была разаслана інструкцыя, якая патрабавала не дапускаць набыцця палкамі правіянту і фуражу за наяўныя грошы. Дакументацыя расійскіх палкоў, размешчаных у Беларусі, паказвае, што іх камандзіры пачыналі практыкаваць самастойнае набыццё прадукцыі, выдаткоўваючы на гэта грошы з палкавых сум, пасля чаго беспаспяхова патрабавалі кампенсаваць выдаткі палкоў з агульнай касы расійскага войска [15, л. 206]. У лістах П.А. Зубаву О.А. Ігельstrom скардзіўся на абмежаваны памер сродкаў у касе, засведчыўшы няздольнасць расійскага войска разлічыцца за атрыманую сельскагаспадарчую прадукцыю [13, л. 26адв., 124]. У сакавіку 1793 года разглядаўся нават варыянт спісання ўсіх пазык расійскіх войскаў на ўрад Рэчы Паспалітай, што, па ўласным прызнанні О.А. Ігельstromа, пазбавіла б насельніцтва любых грошай за пастаўлены правіант і фураж [13, л. 159адв.].

З свайго боку рэгіянальныя канфедэрацыі самі або праз заявы жыхароў паведаў абвясцілі пра немагчымасць выканання паставак у запатрабаваных памерах. Па інфармацыі О.А. Ігельstromа, адмову ад паставак, прызначаных на студзень і люты 1793 года, склалі ўсе канфедэрацыі Вялікага Княства Літоўскага, за выключэннем Брэсцкай [13, л. 64–64адв.]. Адно з першых такіх сведчанняў сустракаецца ў дакументах Слуцкага канфедэрацкага суда. У актавай кнізе ад 12 снежня 1792 года запісана, што шляхціцы павета, “даведаўшыся аб рэквізіцы ад генерал-аншэфа Кахоўскага ад 16 кастрычніка 1792 года адносна далейшай дастаўкі фуражоў расійскаму войску, раскладзенай на дымы абывацеляў, і ад мясцовай канфедэрацыі на збор абывацеляў у Слуцку 8 снежня ў мэтах яе найдакладнага выканання, сабраўшыся і параіўшыся, засталіся перакананымі, што ніякім спосабам забяспечыць далейшую дастаўку фуражоў і правіянту не ў стане, па-першае, з-за паўсюднага ў нашым краі неўраджаю, па-другое, з-за частых у цяперашні час маршаў і контрмаршаў, ажыццёўленых расійскім войскам праз нашы парафіі” [11, л. 110–114]. Дакумент змяшчаў таксама пералік прэтэнзій да расійскага войска, якія ад імя павета павінны былі пераказаць выбарныя дэлегаты да Генеральнай канфедэрацыі.

Напярэдадні інтэрвенцыі старшыня Ваеннай калегіі Расіі Мікалай Салтыкоў указаў М.В. Кахоўскаму на адсутнасць патрэбы расійскім войскам “мець лішні запас <...>, зважаючы на вельмі вялікі ў тым краі дастатак хлеба” [16, л. 42]. Такія дапушчэнні не адлюстроўвалі праўдзівы стан рэчаў. У лютым 1793 года Мінская канфедэрацыя пісала ў адказ на патрабаванні нарвскага і ізіумскага палкоў: “З’яўляюцца сведкамі іхмосці афіцэры тых самых палкоў, якая пануе галеча і распач няшчасных жыхароў, коні і валы падаюць па дарозе. А мноства абывацеляў штодзённа прыбываюць да канфедэрацыі са сведчаннем, што не маюць спосабу аддаць вызначаных наперад магазінаў на тры два месяцы. Слёзы іх і энкі ёсць довадам гэтай праўды. Паўсюдна гэтае ваяводства было і ёсць падлеглае ўсім загадам, якія даходзілі ад расійскіх каманд <...> Але калі апошняя прыціснула галеча, жыхары не толькі хлеба, сена, але і нават корму для сваіх жывёл не маюць, а двары, аддаючы на працягу некалькіх месяцаў за сваё падданства, фуражы і правіянты, апарожненыя дашчэнт з запасаў” [8, л. 79].

Канфлікты вакол паставак расійскаму войску ўвасаблялі гвалтоўныя рэквізіцыі прадукцыі, якія праводзіліся расійскімі атрадамі, нягледзячы на існаванне канфедэрацкага кіраўніцтва. Сельскагаспадарчую прадукцыю шляхта здавала на падставе “білетаў”, выпісаных рэгіянальнай канфедэрацыяй. Без “білетаў” патрабаваць прадукцыю ў насельніцтва расійскія войскі не мелі права. Спрабуючы дамагчыся дакладнага

выканання гэтага правіла вайсковымі камандамі, мясцовыя канфедэрацыі неаднаразова складалі скаргі цэнтральнаму кіраўніцтву. Іх наяўнасць адлюстроўвала адносную слабасць канфедэрацый. Напрыклад, у снежні 1792 года консул Мінскай канфедэрацыі Станіслаў Івашкевіч ездзіў у Іллю пасля таго, як салдаты нарвскага палка без санкцыі канфедэрацыі, пад пагрозай зброі, забралі з мясцовага графства фураж, звязаўшы адміністратара ўладанняў Яна Макавецкага [8, л. 8адв.–9]. Па загаду расійскага палкоўніка Мілера рэквізіцыі, не пацверджаныя дакументамі канфедэрацыі, адначасова былі праведзены ў шэрагу іншых уладанняў Мінскага ваяводства.

Напрыканцы студзеня 1793 года ў расійскія войскі паступіў загад О.А. Ігельстрома “накіроўваць немалыя каманды для прымусу ў тых вёскі, з якіх не дастаўляюць прызначанай колькасці правіянт і фуражу па білетах Генеральнай і ваяводскіх канфедэрацый”. Салдаты з такіх атрадаў павіны былі жыць на забеспячэнні памешчыка. Калі той нават ва ўмовах экзекуцыі будзе адмаўляцца выдаваць правіянт і фураж, належыла ў яго ўладаннях правесці вобыск, забіраючы з выпіскай квітанцыі тую колькасць прадукцыі, якая пазначана ў білетах канфедэрацыі, “пры гэтым робячы вопіс, колькі па прыблізнай ацэнцы застаецца яшчэ ў памешчыка” [13, л. 65–65адв.]. На выпадак калі канфедэрацыі адмовіліся б выпісваць білеты, брыгадным генералам загадзя даваўся дазвол накіроўваць каманды ў любыя ўладанні паводле ўласнага меркавання генералаў [13, л. 65адв.–66]. З расійскіх палкоў у канцылярыі канфедэрацый накіроўваліся афіцэры, якія патрабавалі выдаць ім на рукі білеты на правіянт і фураж, у адваротным выпадку пагражалі неадкладна распачаць хаатычныя рэквізіцыі. Маючы білеты, расійскія каманды адбіралі ва ўладаннях недададзеную прадукцыю, правакуючы варожасць шляхты не толькі да расійскага войска, але і да канфедэрацый, бо менавіта іх дакументамі расійскія салдаты абгрунтоўвалі свае дзеянні. Звяртаючыся да шляхты ў студзені 1793 года, Мінская канфедэрацыя наступным чынам тлумачыла свае дзеянні: “Экспедыцыі ЯВ. генерал-лейтэнанта графа Меліна пагражалі, што калі канфедэрацыя замарудзіць выданне білетаў на гэты двухмесячны магазін, то палкі маюць дазвол забіраць збожжа і фураж, якія ім падабаюцца; канфедэрацыя для прадухілення такога жажлівага няшчасця працавала на працягу некалькіх дзён і начэй, каб паскорыць выпіску згаданых білетаў, а грубіянства афіцэра (які з судовай залы не жадаў выходзіць, пакуль білеты не будуць аддадзены) даводзіла, што шукана зачэпкі, каб праз спазненне канфедэрацыі нагода была для выканання спраектаваных уціскаў” [8, л. 84–84адв.].

Павіннасці насельніцтва адносна забеспячэння войска расійскае камандаванне падпарадкавала прыწყпу кругавой парукі. Квітанцыі і грошы па іх павеце мог атрымаць толькі пасля таго, як апошняя шляхецкая гаспадарка здасць прызначаны правіянт і фураж. З гэтай прычыны Рэчыцкая канфедэрацыя ў студзені 1793 года згадвала пра “некалькіх упартых абывацеляў”, з-за якіх яна “шкадаваць мусіць, што квітанцыі на правіянт і фураж, які быў выдадзены і выдаецца, атрымаць не можа” [10, л. 161адв.]. Рэгулярныя выплаты за правіянт і фураж паведам распачаліся толькі з мая 1793 года. Па словах О.А. Ігельстрома, грошы былі аддадзены для таго, каб “прылашчыць насельніцтва” напярэдадні выбараў у сойм, скліканне якога абумовіла расшэнне аб другім падзеле Рэчы Паспалітай [13, л. 228].

Войскі Расійскай імперыі ў дакументах як імператарскага двара, так і таргавічан былі пазначаны дадаткам “сяброўскія” [1, с. 284]. Паводле афіцыйных інструкцый, яны павінны былі ахоўваць уладу канфедэратаў, але не прымаць удзел у яе размеркаванні. Практыка функцыянавання канфедэрацый засведчвала, аднак, адступленні ад гэтага правіла. У выпадках калі дзеянні канфедэратаў супярэчылі інтарэсам Расіі, яе прадстаўнікі не цураліся дыктату ў стасунках з рэгіянальнымі канфедэрацыямі, правакуючы таргавіцкіх службоўцаў на складанне актаў публічнай незадаволенасці. Напрыклад, канфедэрацыя Рэчыцкага павета 5 сакавіка 1793 года паведамляла насельніцтву, што “атрымлівае загад ад ЯВ. генерал-маёра Кнорынга, камандуючага расійскіх войскаў, які да апошняй згубы абывацеляў і іх падданства набліжае”, з азначэннем, што “такая параза ўвесь павет наш кранула, што загады сяброўскіх войскаў павінны выконваць” [10, л. 214].

Выразна схема безабароннасці канфедэрацыі выявілася пасля таго, як Прусія ўвяла свае войскі на тэрыторыю Вялікай Польшчы. Генеральная канфедэрацыя абодвух Народаў 11 лютага 1793 года выдала ўніверсал аб збіранні шляхецкага войска, а расійскія атрады пад пагрозай прымянення вайскавой сілы забаранілі рэгіянальным канфедэрацыям рэалізоўваць загад свайго кіраўніцтва. “Ад камандуючых генералаў, – адзначана ў паведамленні Мінскай канфедэрацыі ад 24 лютага 1793 г., – атрымана папярэджанне загадным тонам, каб <...> канфедэрацыя не абірала рэгіментарыя і ротмістраў паводле тэксту ўніверсала, выданага Найяснейшай Генеральнай канфедэрацыяй да гатоўнасці на паспалітае рушанне. Усё гэта тутэйшая канфедэрацыя выстаўляе перад вачыма Найяснейшай Генеральнай канфедэрацыі” [8, л. 86–86адв.].

Не маючы рэсурсаў, каб супрацьдзейнічаць палітыцы суседніх дзяржаў на падуладнай сабе тэрыторыі, Таргавіцкая канфедэрацыя дэманстравала палітычную слабасць сваіх інстытутаў. Дадаткова яна праяўлялася ў няздольнасці таргавічан спыніць унутры грамадства адкрытыя праявы незадаволенасці сваёй дзейнасцю.

Тэма канфлікту са шляхтай выяўляла сябе ў тым ліку на старонках таргавіцкай дакументацыі, нягледзячы на тое, што яе змест карэктываўся стрыманасцю таргавіцкіх пісараў у адлюстраванні пытанняў, якія датычылі грамадскіх ацэнак існавання канфедэрацыі. Часам, аднак, самі канфедэраты гублялі вытрымку і выдавалі дакументы ў адказ на наяўнасць крытыкі. Звернем увагу на эмацыйны кампанент, прысутны ў фрагменце згаданага вышэй паведамлення Мінскай канфедэрацыі ад 24 лютага 1792 года: “Можаш сумленна, грамадзянін, <...> не вызнаць найчулага клопату мясцовай канфедэрацыі аб дабры ваяводства <...>, але ў гэты жажлівы час, калі стаім ужо над прорвай, зайздасць ёсць доляй, якая спадарожнічае кожным, нават самым чыстым учынкам. Канфедэрацыя Мінскага ваяводства, верная ў выкананні сваіх абавязкаў і заўсёды клапатлівая аб засланенні ваяводства ад апошняй руіны ў гэтыя жажлівыя моманты <...>, штодзённа ўзносіць малітвы аб набліжэнні часу, у якім складзе свае справы, бо тыя робяцца нязносным ярмом, крыніцаю горычы, да таго ж коштам здароўя і гаспадаркі” [8, л. 85адв.–86].

Блізкае па змесце сведчанне змешчана ў кнігах яшчэ адной канфедэрацыі – Рэчыцкага павета (зневажальныя выказванні ў яе адрас акрэслены ў тэксце тэрмінам “*dysgusta*”). “Мясцовая канфедэрацыя, – адзначалася ў актавай кнізе 26 студзеня 1793 г. – <...> нічога больш не шануе, як усеагульнае дабро сабратаў і супольнае шчасце народа, яна працуе са стратай здароўя і ўласнай гаспадаркі ў інтарэсе свайго павета і з’яўляецца заслонай ад пераследу. Яна прыкладала і прыкладае наймацнейшыя намаганні, каб кожнаму абывацелю быць лагоднай. Але, калі атрымлівае павятовая канфедэрацыя замест удзячнасці *dysgusta*, <...>, няхай даруюць [іх аўтары], што, як упартыя ўставам Найяснейшай Генеральнай канфедэрацыі, будуць да таго самага Найяснейшага Генеральнага кіраўніцтва прадстаўлены” [10, л. 161–161адв.].

Пра адмоўнае стаўленне шляхты да дзяржаўнага апарату канфедэрацыі пісаў таксама консул Ваўкавыскай канфедэрацыі Ян Жалкоўскі. Абвінаваціўшы сваіх калег у шматлікіх парушэннях, ён адзначыў у маніфесце ад 21 лютага 1792 года, што “абывацелі, церпячы крыўду ад канфедэрацыі толькі за тое, што і я [Жалкоўскі] з’яўляюся яе супольнікам, шмат разоў упікалі міла ў вочы, з нязноснымі ўкусамі [згадваючы тое], што іх кранала” [4, л. 219].

У пераліку прычын, якія прыводзілі да непрыязных ацэнак канфедэрацыі, першыя пазіцыі займалі выпадкі карупцыі і прыцягненне таргавічанаў расійскіх войскаў у зносінах з насельніцтвам. Карупцыя ўраднікаў канфедэрацыі ўключала маніпуляцыі з размеркаваннем абавязкаў шляхты па забеспячэнні расійскага войска. Найбольш адкрыта такія факты выявілі сябе ў Ваўкавыскім і Лідскім паветах. Пісар Ваўкавыскай канфедэрацыі Ян Контрым пісьмова засведчыў, што маршалак Францыск Кулеша з прыхільнымі сабе консуламі Антоніям Міцутаў і Янам Гаснеўскім “без аніякага парадку самаўпраўна накідваў фуражы на тыя дамы, якія помсць сваёй з-за даўніх сутычак жадаў мець падлеглымі, а вызваліў тыя, якім пастанавіў сведчыць прыватныя ласкі”, ён жа быў абвінавачаны пісарам у фабрыкацыі дакументаў, калі з аналагічнай мэтай уносіў праўкі ў тэксты прынятых ужо на консульскай радзе рэзалюцый [4, л. 102–103адв.]. Наяўнасць парушэнняў была афіцыйна прызнана Генеральнай канфедэрацыяй Вялікага Княства. У рэзалюцыі ад 26 лютага 1793 года адзначалася, што “мясцовая канфедэрацыя Ваўкавыскага павета насуперак выразнага распараджэння і нашага раскладу <...> адважылася па-свойму размяркоўваць фураж і правіант для расійскага войска і, вызваляючы прыязных сабе, дымы іншых абывацеляў цяжкім накідваннем пераследавала і пераследуе” [4, л. 239–239адв.].

У Лідзе ў маі 1793 года дайшло да адстаўкі чатырох консулаў мясцовай канфедэрацыі [5, л. 850]. Замена яе складу адчыніла шлях для рэгістрацыі ў канцылярскіх кнігах маніфестаў з аповедам шляхты пра крыўды, зведаныя ад папярэдніх консулаў. Іх, сярод іншага, абвінавачвалі ў наўмысным скрыўленні інфармацыі аб здарэннях правіанце і фуражы, што дазваляла скіроўваць расійскія атрады дзеля здзяйснення прымусовых рэквізіцый ва ўладанні шляхціцаў, якія выканалі свае абавязкі ў дачыненні паставак, але былі аб’ектам прыватнай непрыязнасці кагосьці з канфедэратаў [5, л. 859]. У маніфесце Вінцэнта Янчоўскага, канюшага Лідскага павета, распавядаецца таксама, што канфедэрацыя, “з папярэдніх асоб складзеная”, спагнаўшы са шляхты дастатковую для забеспячэння расійскіх войскаў колькасць прадукцыі, яе своечасова не даставіла, чым стварыла нагоду, каб расійскія атрады, прысланыя з Ліды, са зброяй і барабанаў гвалтоўна забіралі ў жыхароў правіант і фураж, робячы ім разнастайныя крыўды. Каб справа не дайшла да суда ў Вільні з удзелам О.А. Ігельстрома, канфедэрацыя засведчыла, што “атрады Казлоўскага палка, які ў Лідзе стаіць, вельмі спакойна трымалі сябе і абывацелі ніводнай скаргі не прынеслі” [5, л. 858–858адв.].

Негатыўна ўспрымаць канфедэратаў шляхту схіляла таксама практыка выкарыстання іх судамі расійскага войска. У зносінах з насельніцтвам канфедэрацыі не мелі магчымасці абапёрціся на мясцовыя ўзброеныя сілы, скарыстоўваць дапамогу якіх таргавічанаў выпадала толькі эпізадычна. Расійскі салдат забяспечваў штодзённае функцыянаванне таргавіцкіх інстытутаў улады, што змяншала іх легітымнасць у вачах насельніцтва. Шляхціцы, дастаўленыя ў суд канфедэрацыі, дзеянні адносна сябе часам разглядалі як неправавыя, адзначаючы, што сродкамі прыцягнення іх да адказнасці з’яўляюцца войскі Расійскай імперыі. Так, у судовай скарге Міхала Бародзіча супраць суддзяў Лідскай канфедэрацыі галоўная ўвага

акцентуецца на выданні канфедэрацыяй “дэкрэта з даручэннем палкоўніку з прысутным у Лідзе расійскім войскам, каб гэты палкоўнік выдаў казакам ардананс аб наездзе на дом [М. Бародзіча] і прывозе яго <...> у Ліду” [5, л. 1013]. Па дапамогу да расійскіх войскаў канфедэрацыі звярталіся на кожнай стадыі судавага працэсу (ад дастаўкі абвінавачаных у суд да аховы асуджаных у месцах зняволення), а таксама ў іншых сітуацыях, якія патрабавалі ад іх выкарыстання прымусовых рэсурсаў улады [4, л. 50адв.].

Назіраючы працэс замены палітычнай улады на тэрыторыях, занятых расійскімі войскамі, афіцэры Расійскай імперыі апісвалі стаўленне мясцовага насельніцтва да гэтых змен. Іх сведчанні ўказваюць на тое, што негатыўныя адносіны большасці шляхціцаў да новай улады і да прысутнасці тут расійскага войска, адкрыта выяўленыя ў перыяд арганізацыі канфедэрацыі, захаваліся таксама ў працэсе яе функцыянавання [19, с. 108]. У афіцыйных данясеннях падначаленыя Кацярыны II звычайна стрымлівалі сябе ў пераказе негатыўнай інфармацыі, але нават у такіх варунках М.В. Кахоўскі падкрэсліў, пішучы імператрыцы 15 снежня 1792 года: “Што насамрэч у Польшчы багата ёсць нядобразычліўцаў нашых і Генеральнай канфедэрацыі, і што хаваецца ў іх пастаянная да нас злосць, у тым няма сумневу” [1, с. 472].

Менш аднастайнаму акрэсленню паддаецца сітуацыя аптацыйнага выбару саміх канфедэратаў. З аднаго боку, кнігі рэгіянальных канфедэрацый не ўтрымліваюць тэкстаў з праявамі радасці з нагоды ўваходжання насельніцтва цэнтральнай Беларусі ў расійскае падданства, а ў асобных заявах таргавічане імкнуліся нават салідарызавацца з настроямі шляхецкай большасці. Так, Рэчыцкая канфедэрацыя пасля таго, як павет напоўнілі чуткі аб чарговым падзеле, у адмысловым універсале заклікала каталіцкае і пратэстанцкае духавенства неадкладна распачаць набажэнствы ў намеры захавання “цэласнасці Бацькаўшчыны” [10, л. 219]. З іншага боку, яшчэ ў студзені 1793 года О.А. Ігельстром паведаміў з Гродна П.А. Зубаву: “Таемныя ўзбурэнні, якія чыніліся з боку нядобразычліўцаў і ворагаў Генеральнай канфедэрацыі, далі мне магчымасць паміж размоў непрыкметна выявіць прамы склад думак некаторых, што тут каля канфедэрацыі знаходзяцца <...> Калі б з імі і здарылася нейкая змена, то большая палова жадае быць у падданстве Яе Імператарскай Вялікасці і многія кажуць, што лепей хочучь быць падуладнымі Расіі, чым заставацца пад кіраваннем польскім, усхваляючы як мага дабрабыт жыхароў Беларусі [у складзе Расійскай імперыі]” [13, л. 13адв.].

Заклучэнне. Нягледзячы на тое, што ў асяродку таргавічан не быў выпрацаваны аднолькавы падыход да праблемы інкарпарацыі ў Расійскую імперыю, агульным для большасці з іх было расчараванне ў варунках сваёй дзейнасці. Канфедэраты не былі задаволены стаўленнем да сябе расійскага войска і вынікамі ўзаемаадносін са шляхецкай супольнасцю.

Такім чынам, нельга акрэсліваць адносіны паміж расійскімі войскамі і таргавіцкімі канфедэратамі на землях Рэчы Паспалітай выключна ў катэгорыях “саюз” і “супрацоўніцтва”. Архіўныя матэрыялы па праблеме сведчаць пра вострыя непаразумені і канфлікты, якія не толькі прысутнічалі ў адносінах паміж таргавічанамі і прадстаўнікамі расійскага войска, але і павялічваліся з цягам часу, што дадаткова схіляла Кацярыну II у бок ажыццяўлення другога падзелу Рэчы Паспалітай, а частку насельніцтва – да паўстання супраць царызму.

Вынікі даследавання атрыманы на падставе архіўных матэрыялаў, большая частка з якіх – рукапісы.

ЛІТАРАТУРА

1. Дела Польши 1792 года. (Из бумаг М.В. Каховского, М.Н. Кречетникова и других) // Сб. Русского Императорского Исторического общества / под наблюдением Н.Ф. Дубровина. – СПб., 1887. – Т. 47. – С. 240–483.
2. Кречетников, М.Н. Дневные записки о движении и действиях войск русских в Великом Княжестве Литовском и Польше в 1792 году, находившихся под начальством генерал-аншефа Михаила Никитича Кречетникова / М.Н. Кречетников // Чтения в императорском обществе истории и древностей российских при Московском университете. – М., 1863. – Кн. 4. – С. 21–104.
3. Нацыянальны гістарычны архіў Беларусі (НГАБ). – Фонд 1898. – Воп. 1. – Спр. 1.
4. НГАБ – Фонд 1899. – Воп. 1. – Спр. 1.
5. НГАБ – Фонд 1900. – Воп. 1. – Спр. 1.
6. НГАБ – Фонд 1901. – Воп. 1. – Спр. 1.
7. НГАБ – Фонд 1901. – Воп. 1. – Спр. 2.
8. НГАБ – Фонд 1901. – Воп. 1. – Спр. 4.
9. НГАБ – Фонд 1902. – Воп. 1. – Спр. 1.
10. НГАБ – Фонд 1903. – Воп. 1. – Спр. 1.
11. НГАБ – Фонд 1934. – Воп. 1. – Спр. 1.

12. Российский государственный архив древних актов (РГАДА). – Фонд 12. – Оп. 1 – Д. 215.
13. РГАДА – Фонд 12 – Оп. 1. – Д. 217.
14. РГАДА – Фонд 12. – Оп. 1. – Д. 218.
15. РГАДА – Фонд 20. – Оп. 1. – Д. 331.
16. Российский государственный военно-исторический архив (РГВИА). – Фонд 41. – Оп. 1/199. – Д. 161.
17. РГВИА – Фонд 41. – Оп. 1/199. – Д. 173.
18. РГВИА – Фонд 846. – Оп. 16. – Д. 2727.
19. Энгельгарт, Л.Н. Записки / Л.Н. Энгельгарт. – М.: Новое лит. обозр., 1997. – 256 с.
20. Instrukcja UUr: Janowi Zagurskiemu Podczasemu Wiodzimirskiemu Koronney, i Mateuszowi Zyniewowi Staroscie Berezn: W.X.Lit: Gener: Konfed: konsyliarzom, do JW. Kochowskiego Generala en Cheff Woysk Nayian: Imperatowej Jmsci caiej Rossyi // Korrespondent Warszawski. – 1792. – № 86, 17 listopada; № 87, 20 listopada. – S. 823–824, 829, 835–837.
21. Uniwersai Konfed. Gener. W. X. Lit.: wzgłkdem bonifikacyi szkod przez wojska Rossyjskie poczynionych // Korrespondent Warszawski. –1792. – Dodatek do № 70, 11 października. – S. 657–658.
22. Zaleski, B. Korespondencja krajowa Stanisława Augusta z lat 1784 do 1792 / B. Zaleski; oddruk z Rocznika Towarzystwa Historyczno-literackiego w Paryżu na rok 1870. – Poznań: Księgarnia J.K. Ćupackiego, 1872. – 258 s.

Пачыніў 08.01.2015

**BETWEEN COOPERATION AND CONFLICTS:
RUSSIAN ARMY AND PRO-RUSSIAN CONFEDERATES
ON THE BELORUSSIAN LANDS OF THE RZECZPOSPOLITA IN 1792–1793**

V. ANIPIARKOU

The article describes poorly studied period of the history of Belarus – the period of the Targowica confederation (1792–1793). This association of gentry (szlachta) was created with the help of Russian army to strengthen the political influence of the Russian Empire on the lands of the Polish–Lithuanian Commonwealth (Rzeczpospolita). The confederates created their state institutions in all voivodeships and powiats of the Grand Duchy of Lithuania. This institutions played the role of mediators in the relationship of local people with the military departments of the Russian Empire placed on the territory of a nearby state. Judicially the representatives of the confederation considered the conflicts of the Russian servicemen with local people, also they were responsible for the collection of food and fodder for the “union army” of the Russian Empire. The article disputed the widespread view in the historiography of exceptionally friendly relations between the participants of the Targowica confederation and representatives of the Russian army, the examples of the numerous conflicts between the confederates and the Russian servicemen are given. All results of the research are based on the archival sources; most of them are manuscripts.

УДК 27-788 «18/19»

**ПРАВОСЛАВНЫЕ МОНАСТЫРИ НА ТЕРРИТОРИИ БЕЛАРУСИ (1839–1917):
СТРУКТУРА И СОЦИАЛЬНО-КУЛЬТУРНАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ**

Е.Н. БОРУН

(Полоцкий государственный университет)

Анализируется положение православных монашеских общин, монашеского сообщества на территории белорусско-литовских епархий в период с 1839 по 1917 год. Относительно православных монастырей на территории Беларуси была применена типология, позволившая рассмотреть особенности устройства, значимость монастырей, их места и роли в обществе. Выявлена степень участия православных монастырей в формировании системы религиозного образования региона, развитии системы социальной помощи. Дана оценка миссионерской деятельности монастырей и монашествующих, направленной на укрепление позиции православия в регионе, поддержание и распространение вероучения среди населения.

Все монастыри Беларуси в рассматриваемый период входили в структуру пяти православных епархий: Полоцкой, Литовской, Могилевской, Минской, Гродненской. Могилевская епархия по численности монашеских общин занимала лидирующую позицию. На ее территории количество православных монастырей периодически изменялось, но было относительно стабильным: от 12 до 14 [17, с. 2–3; 26, л. 1–217; 25, л. 34; 56, л. 8об.]. К началу XX века число монастырей в Могилевской епархии стабилизировалось и составило 13 общин. Функционировали мужские монастыри: Могилевский Братский Богоявленский, Бельничский Рождество-Богородицкий, Пустынский Успенский, Оршанский Покровский и Богоявленский, Неклюдовский Борисоглебский, Охорский Преображенский; женские – Оршанский Успенский, Буйничский Свято-Духов, Чонский, Мстиславский Тупичевский Свято-Духов, Мозоловский Вознесенский, Барколабовский, Макарьевский.

Данные, представленные в таблице 1, свидетельствуют, что изменение численности монастырей происходило по причине их реорганизации, перемены статуса, преобразования мужских монастырей в женские [13, с. 268; 68, с. 133; 15, с. 1, 48; 61, с. 557; 26, л. 16, 44, 69, 8об., 144, 164об., 210–210об.].

Таблица 1

Реорганизация православных монастырей Могилевской епархии

Шкловский Воскресенский	Упразднен	1847 г.
Бельничский Рождество-Богородицкий	Создан	1876 г.
Мстиславский Николаевский	Упразднен, штат перевели в Бельничский Рождество-Богородицкий монастырь	10.02.1877
Оршанский Покровский	Здания переданы Оршанскому Духовному училищу, братия переведена в приписной Богоявленский монастырь	1888 г.
Оршанский Богоявленский	Приписан к Оршанскому Покровскому	1842 г.
Барколабовский	Приписан к Буйничскому Свято-Духову	1835 г.
	Самостоятельный	1901 г.
Неклюдовский	Учрежден	30.03.1885
	Открыт	01.10.1899
Охорский	Приписан к Могилевскому Братскому монастырю	1842 г.
	Самостоятельный	10.10.1911
Чонский	Приписан к Макарьевскому мужскому	1845 г.
	Упразднен	1851 г.
	Самостоятельный	1875 г.
	Преобразован из единоверческого в женский православный	23.12.1899
Макарьевский	Открыт	26.08.1900
	Упразднен, приписан к Чонскому	1875 г.
	Приписан к Могилевскому Братскому	1907 г.
	Преобразован в женский, приписан к Чонскому	1913 г.
	Открыт	08.07.1914
Мстиславский Тупичевский	Самостоятельный	02.08.1916
	Приписан к Мстиславскому Николаевскому монастырю	1842 г.
	Братия переведена в Бельничский монастырь	1877 г.
	Преобразован в женский и приписан к Мозоловскому женскому	11.01.1886
Мстиславский Николаевский	Самостоятельный	13.02.1903
	Упразднен	1877 г.

На территории Полоцкой епархии, учрежденной 30 апреля 1833 года, в границах Витебской, Виленской, Курляндской губерний, действовало 8 православных монастырей: Виленский Свято-Духов, Полоцкий Богоявленский, Свято-Троицкий Марков в Витебске, Невельский Спасо-Преображенский, Сурецкий Свято-Духов, Пожайский Успенский, Иллуштанский и Якобштатский монастыри [37, с. 244–245]. В 1839 году число монастырей достигло 13, к функционирующим ранее добавились Свято-Духов в Витебске, Полоцкий Борисоглебский, Махировский Свято-Покровский, Тадулинский Успенский, Вербиловский Покровский. После ликвидации Брестской церковной унии и уменьшения пределов епархии в октябре 1840 года до административных границ Витебской губернии в составе епархии остались функционировать 9 православных монастырей: Марков Свято-Троицкий и Свято-Духов в Витебске; Полоцкие Богоявленский, Борисоглебский и Спасо-Евфросиниевский; Махировский Свято-Покровский, Невельский Свято-Преображенский, Тадулинский Успенский, Вербиловский Покровский. Пожайский Успенский мужской второклассный монастырь был переведен в ведомство Литовской епархии [60, с. 7]. По указу Св. Синода от 30 ноября 1849 года № 12985 Иллуштанский третьеклассный и приписной к нему Якобштатский Покровский заштатный монастыри, состоявшие в Зельбургском благочинии, Курляндской губернии, были переданы из Полоцкой епархии в управление Викария Рижского, в состав Викариатства Псковской епархии [31, л. 1–1об.; 59, с. 153]. К 80-м годам XIX века, по сведениям Витебского губернского статистического комитета, на территории Полоцкой епархии находилось 7 монашеских общин, которые просуществовали до 1917 года [46, с. 41]: *штатные первоклассные* – Витебский Марков мужской, Полоцкий Спасо-Евфросиниевский женский монастыри; *второклассные* – Полоцкий Богоявленский мужской, Тадулинский Успенский мужской монастырь (местечко Яновичи, Витебский уезд, Витебская губерния); *заштатные*: Невельский Преображенский мужской, Вербиловский Покровский женский (село Вербилово, Полоцкий уезд, Витебская губерния), Бельчицкий Борисоглебский мужской монастыри [28, л. 4–6]. Уменьшение числа монастырей произошло в результате изменения их статуса – они были лишены самостоятельности и стали приписными.

На территории Минской епархии, которая с 1840 года функционировала в пределах Минской губернии, действовали 4 мужских (первоклассный – Слуцкий Троицкий; второклассный – Пинский Богоявленский; третьеклассный – Ляданский Благовещенский; третьеклассный – Грозовский Иоанно-Богословский) и 2 женских третьеклассных (Пинский Варваринский и Вольнянский Свято-Троицкий монастыри). В середине 50-х годов XIX века были закрыты Дятловичский Спасо-Преображенский мужской и Слуцкий Ильинский женский монастыри [48, с. 77]. В Слуцк был переведен Грозовский третьеклассный монастырь. В 1870-е годы Пинский Варваринский и Вольнянский Свято-Троицкий монастыри перевели в первоклассный Минский женский Преображенский, а Слуцкий Свято-Троицкий монастырь – в Минский мужской первоклассный Свято-Духов монастырь. В начале XX века в епархии было 4 мужских и один женский монастырь: Минский Свято-Духов, Пинский Богоявленский, Слуцкий Троицкий, Ляданский Благовещенский и женский Минский Преображенский. В 1913 году был учрежден Ивенецкий Свято-Троицкий женский общежительный монастырь при церкви в местечке Ивенец Минской епархии [6, с. 105; 52, л. 76, 81, 137об.]. С 1912 по 1915 год функционировало Лавришевское подворье Минского архиерейского дома [35, с. 226–227].

Территориальные границы Литовской православной епархии, созданной в 1839 году вместо Литовской униатской епархии, стабилизировались в 40-е годы XIX века. По указу от 17 апреля 1840 года бывшие униатские церкви Минской губернии вошли в состав Минской православной епархии, а ее древнеправославные церкви, расположенные в Гродненской губернии и Белостокской области, – в Литовскую. Ей же были переданы и древнеправославные церкви Полоцкой православной епархии, находившиеся на территории Виленской губернии [66, с. 50]. Древнеправославные церкви Виленской губернии из Полоцкой епархии перешли к Литовской по Указу № 13395 от 17 апреля 1840 года [18, с. 38; 36, с. 290]. Новые изменения в составе епархии произошли в 1842 году, когда по Указу от 18 декабря была создана Ковенская губерния и изменялись территории других губерний. В состав Литовской православной епархии вошли территории трех губерний: Виленской, Ковенской и Гродненской [66, с. 50–51]. Постоянно менялась и численность православных монастырей. Так, в 1839 году на территории Литовской православной епархии было 13 мужских монастырей с 281 монахом и послушниками и 6 женских с 35 монахинями. Архиепископ Иосиф (Семашко) закрыл 4 женских монастыря из-за неблагонадежности их обитательниц, 6 мужских были переданы Минской православной епархии, а 2 причислены к Полоцкой епархии. В 1842 году архиепископ просил оставить в штате епархии 9 мужских монастырей (Виленские – Свято-Духов и Троицкий; Ковенские – Пожайский, Супрасльский, Гродненский, Бытенский, Борунский, Торканский, Сурдекский) и 2 женских (Гродненский и Мядельский) [16, с. 242; 66, с. 51]. В 1844 году были закрыты Мядельский женский и Бытенский мужской монастырь [16, с. 240, 245]. С 1839 года на территории епархии функционировал мужской Березвечский монастырь, с 1842 года – второклассный. В 1874 году монастырь был упразднен, его церковь была приписана к Глубокскому приходскому храму. Строения и земли были переданы в заведование Пожайскому Успенскому монастырю [2, с. 10–11].

В 70-е годы XIX века на территории Литовской епархии действовали 12 монастырей: 10 мужских и 2 женских (Виленские – Свято-Духов, Троицкий, Мариинский, Тороканский, Бытенский, Гродненские Борисоглебский и Рождество-Богородичный, Супрасльский, Жировичский, Пожайский, Борунский, Сурдекский [16, с. 240; 35, с. 7; 55, л. 20; 53, л. 15–16]. В пределах Гродненской губернии функционировало 6 монастырей: 5 мужских – Тороканский, Бытенский, Гродненский Борисоглебский, Супрасльский, Жировичский; 1 женский – Гродненский [40, с. 135]. В 1901 году в Дисненском уезде был вновь открыт Березвечский Рождество-Богородичный общежительный женский монастырь [2, с. 5; 58, л. 4об.–5]. К 1917 году на территории всей епархии действовало 7 мужских и женских православных монастырей: Березвечский Рождество-Богородичный, Антолептский Рождество-Богородичный, Виленский Мариинский, Виленский Свято-Духов, Виленский Свято-Троицкий, Пожайский, Сурдекский Свято-Духов [51, л. 5–70].

Гродненская епархия была выделена из состава Литовской епархии 1 января 1900 года в составе Гродненской губернии [57, л. 1–1об.]. В состав епархии вошли следующие монастыри: Гродненский Борисоглебский, Супрасльский Благовещенский, Жировичский Успенский и женский Красностокский [14, с. XI; 57, л. 10об.; 50, л. 1–86]. Рождество-Богородичный общежительный женский монастырь в урочище Красносток был организован в 1901 году, в него перевели Гродненский Рождество-Богородичный женский монастырь [2, с. 17].

Таким образом, границы белорусско-литовских православных епархий во второй трети XIX века претерпевали постоянные изменения. В 1840–1842 годах их пределы были уменьшены до административных границ губерний. Такое совпадение границ обеспечивало единство действий административной и духовной власти [67, с. 11]. В начале XX века на территории белорусско-литовских губерний функционировало 37 православных монастырей. На белорусских землях, входивших в состав Минской, Могилевской, Витебской, Виленской, Гродненской губерний, охватывающих современные области: Витебскую, Брестскую, Гродненскую, Гомельскую, Минскую, Могилевскую – действовало 29 православных монастырей.

Выявить особенности социального устройства православных монастырей, значимость каждой обители, их место и роль в обществе позволяет применение типологии монастырей.

Впервые **типологизация** монастырей была предложена исследователями XIX века.

К примеру, Е.Е. Голубинский определил два принципа типологии:

- 1) *по способу основания*: ктиторные, посессионные и свободные;
- 2) *по форме организации и ведения хозяйства*: собственные, особножительные и неособножительные.

За основу типологии В.О. Ключевский брал *территориальный принцип*. Он разделял монастыри на городские и сельские [49, с. 78].

Для анализа монастырей, функционировавших на территории Беларуси с 1839 по 1917 год, целесообразно взять типологию, разработанную современными исследователями.

Следуя типологии монастырей, предложенной доктором исторических наук А.А. Горбацким и исследователем Т.В. Барсегян, монастыри белорусско-литовских епархий можно классифицировать следующим образом:

- *по составу иноков* – мужские и женские;
- *по уставу, регламентирующему устройство и уклад жизни обители*, – общежительные и необщежительные. По Циркулярному указу Св. Синода от 20 марта 1862 года монастыри в Российской империи делились на необщежительные и общежительные [12, с. 3]. В общежительных монастырях монахи все необходимое получали от монастырей, а свой труд по священнослужению и различным послушаниям отдавали в пользу обители. Никто из монахов, даже настоятель, не мог иметь собственности в общежительном монастыре. В необщежительных же монастырях монахи, имея общую трапезу, одежду и прочие необходимые вещи приобретали сами. Они получали на руки жалование и часть монастырских доходов.
- *по системе подчиненности, содержанию, управлению и размерам* – штатные, заштатные и приписные. Среди монастырей, функционирующих на территории Беларуси, доминировали штатные. Это было связано с тем, что инициатива создания и восстановления монастырей принадлежала государственной власти, а не была желанием населения;
- *по значимости функций* – региональные и местные центры;
- *по территориально-географическому признаку* – городские и сельские [9, с. 32–34; 11, с. 126–128];
- *по системе подчинения и статусу* – лавры, ставропигиальные, епархиальные. На территории Беларуси в рассматриваемый период все монастыри являлись епархиальными;
- *по типу монастырских поселений* – непосредственно сами монастыри, подмонастырские поселения, локальные монастырские поселения (пустоши, доходные дома, постоялые дворы, подворья) [1, с. 12–13].

В пределах белорусско-литовских епархий монастыри являлись основным типом монастырских поселений. Однако встречались исключительные случаи. Так, Неклюдовский Борисоглебский мужской общежительный монастырь был основан действительным статским советником Филиппом Лешко как пустынь в имении Неклюдово 1 сентября 1899 года [26, л. 69]. При Мстиславском Тупичевском Свято-Духовом Успенском женском монастыре в 1909 году был открыт скит в имении Казимирово [26, л. 165об.].

Подворья Спасо-Евфросиниевского монастыря функционировали в Витебске, Санкт-Петербурге, Царскосельском уезде, в них проживало 17 монашествующих. Подворья были организованы после того, как в 1895 году крестьянами Вологодской Слободы Московской волости Санкт-Петербургского уезда был пожертвован участок земли (82,5 кв. саж.), а в 1906 году от А.П. Крыловой перешел деревянный дом в городе Витебске. В 1914 году крестьянин Т. Куль отписал свое недвижимое имущество, находящееся в селе Веденском Царскосельского уезда, Санкт-Петербургской епархии [32, л. 41; 33, л. 1–2].

В качестве классификационного принципа для монастырей XIX–XX веков П.Н. Зверинский предлагал использовать принцип *функциональной специализации*. Специализация представлена по следующим типологическим направлениям: миссионерские, единоверческие, исправительные (монастыри-тюрьмы), «рабочие». Новым явлением монастырской жизни в истории Российской Православной Церкви (РПЦ) в начале XIX века было создание единоверческих монастырей. С помощью таких монастырей планировалось постепенно «перевести» старообрядцев в православие. Единоверческие монастыри подчинялись Св. Синоду РПЦ, а культовую и обрядовую практику сохраняли старообрядческую [8, с. 146–147; 10, с. 137]. К началу XX века в России насчитывалось более 16 единоверческих монастырей. На территории Беларуси функционировал один Макарьевский единоверческий монастырь Могилевской епархии. Однако его деятельность не смогла привлечь значительного количества старообрядцев.

Тип рабочего монастыря окончательно сложился к концу XIX века. Термин «рабочий монастырь» возникает вскоре после реформ 60-х годов XIX века, когда начинает исчезать ученое образованное монашество, а в монастыри приходят крестьяне. Монастыри приобрели черты сельскохозяйственных артелей.

По мнению российского исследователя К.А. Соловьева, на основе анализа изменившихся в конце XIX – начале XX века условий, следует разделять монастыри на *монофункциональные* (рабочие, училищные, больничные монастыри) и *полифункциональные* [62, с. 16]. Практически все белорусские монастыри в рассматриваемый период можно отнести к полифункциональным.

Относительно монастырей *Российской империи XIX века* сложилось устойчивое выделение четырех периодов подъема и спада монастырского строительства:

- первый период (1825–1855) – период быстрого роста числа монастырей, возрастание престижа иноческого служения;

- второй период (1860–1870) – замедление темпов роста монастырей;

- третий период (1880–1890-е) – увеличение числа обитателей, особенно женских;

- четвертый период (с конца 1890-х) – апатия в деле монастырского строительства [61, с. 285].

Относительно монастырей *Беларуси* следует уточнить и несколько изменить данную периодизацию:

- первый период (1839 – 60-е гг. XIX в.) – период репрофилирования, восстановления и организации деятельности православных монастырей после ликвидации унии и секуляризации монастырского недвижимого имущества;

- второй период (70-е – начало 80-х гг. XIX в.) – период закрытия заштатных мужских монастырей. Были закрыты Борунский, Мстиславский Николаевский, Бытенский, Грозовский и другие монастыри. Главными причинами закрытия стали малонаселенность данного типа обитателей и отсутствие средств на их содержание;

- третий период (конец 80-х гг. XIX в. – начало XX в.) – период реорганизации монастырей, преобразование мужских монастырей в женские. Свой статус поменяли Березвечский, Вербиловский, Тадулинский, Тупический, Чонский монастыри.

Первый период (1839 – 60-е гг. XIX в.), началом которого явилась отмена унии в 1839 году, характеризуется процессом закрытия и репрофилирования ряда базилианских монастырей в православные. Существовавшие до 1839 года базилианские монастыри были упразднены или реформированы.

На протяжении второго и третьего периодов (70-е гг. XIX – начало XX в.) наблюдается тенденция уменьшения численности православных монастырей на территории Беларуси. Если в первой половине XIX века в белорусско-литовских губерниях их было более 60, то в начале XX века осталось 37. Однако значительно возросла численность монашеского сообщества [18, л. 85–86]. В первый период численность мужских монастырей доминировала, к началу XX века число женских обитателей неуклонно возрастало. На территории белорусско-литовских епархий число женских общин увеличивалось в результате преобразования уже существующих мужских монастырей. Образования новых женских обитателей практически не наблюдалось.

Для периода второй трети XIX – начала XX века характерна государственная регламентация и принуждение православных монастырей к активизации социальной деятельности, которая определялась, прежде всего, политикой и интересами государства. Монастыри оказывали населению не только внутреннюю духовную помощь, но и внешнюю – социальную поддержку. Открытые традиционные формы социальной поддержки (милостыня, сбор денежных средств) во второй четверти XIX – начале XX века уступили по значимости закрытым формам, которые осуществлялись монастырями в деятельности по организации школ, приютов, больниц, библиотек, богаделен. Практически при всех штатных монастырях

белорусско-литовских епархий были организованы церковно-приходские школы и школы грамоты. На базе монастырей функционировали причетнические классы, дьячковские, епархиальные училища духовного ведомства. Монастыри участвовали в комплектовании библиотек семинарий и епархиальных музеев. Настоятели и благочинные монастырей жертвовали личные денежные средства на строительство и благоустройство церквей, церковно-приходских школ, лазаретов. Во второй половине XIX – начале XX века монастыри расширили границы оказания помощи населению, исключив фактор сословной принадлежности.

В развитии благотворительно-попечительской и культурно-просветительской деятельности обителей белорусско-литовских епархий необходимо выделить два этапа:

1-й этап – 40–70-е годы XIX века – возникновение благотворительно-попечительских заведений при монашеских обителях;

2-й этап – 80-е годы XIX – начало XX века – активизация деятельности монастырей как епархиальных центров просвещения и благотворительности; увеличение количества учебных заведений при монастырях и повышение в них качества образования.

Со второй половины XIX века социально-культурная деятельность стала основной в православных женских обителях и была гораздо обширнее, чем в мужских монастырях. Создание просветительно-благотворительных комплексов, состоявших, как правило, из школы, приюта, богадельни, больницы выступало характерной чертой женских монастырей. Монастыри взяли на себя роль социального стабилизатора, приняли призрение и обучение незащищенных слоев общества. По сути, государство и церковь задействовали скрытый ресурс, используя рост самосознания и социальной активности женщин в пореформенный период для развития сети социальных учреждений. Можно привести примеры открытия женских монастырей на территории Беларуси только с условием организации при них системы заведений для оказания помощи нуждающимся. Такими монастырями были Полоцкий Спасо-Евфросиниевский, Минский Преображенский, Березвечский [42, с. 6–9; 47, с. 540; 58, л. 4об].

В уездах белорусских губерний, где присутствовало сектантство, старообрядчество и иноверие, просветительская деятельность монастырей носила миссионерский характер. Миссионерская деятельность мужских православных монастырей выражалась в проведении богослужений и крестных ходов, организации братств, проповедовании христианского вероучения среди представителей других конфессий. Кроме того, мужские монастыри являлись резиденциями викарных епископов. В Могилевской епархии резиденцией викария являлся Могилевский Братский монастырь. Содержание викарный епископ получал как настоятель монастыря и епархиальный миссионер [21, с. 366–367]. В Полоцкой епархии в 1913 году был хиротонирован в сан епископа Двинского архимандрит Витебского Свято-Троицкого монастыря Пантелеимон (Рожновский). Местом пребывания викария был определен Полоцкий Богоявленский монастырь [67, с. 68; 19, с. 22]. Епископ вел активную проповедническую, миссионерскую деятельность среди православных верующих, старообрядцев и евреев [19, с. 22].

Следует привести пример монастырей, деятельность которых носила преимущественно миссионерский характер. Миссионерским центром единоверия, по замыслу епархиальных властей, должен был стать Макарьевский монастырь [3, с. 36–39; 26, л. 210об.; 8, с. 137; 10, с. 146–147]. С октября 1852 по март 1856 года по распоряжению Могилевской духовной консистории от 31 июля 1852 года архимандрит Макарьевского единоверческого монастыря, Гермоген, регулярно проводил богослужения в Гомельской Спасо-Ильинской церкви, переубеждал старообрядцев, советовал присоединиться к единоверию. За 8 месяцев богослужебной деятельности архимандрита число единоверцев-прихожан Ильинской церкви увеличилось до 30 семей [34, л. 1–7]. В Гродненской епархии основанием для перевода монастыря из Гродно в Красносток Сокольского уезда в 1900 году послужило то обстоятельство, что среди православного населения уезда проживало 85 тыс. католиков [7, с. 197; 57, л. 12об.]. Настоятельницей монастыря была назначена монахиня Леснянского монастыря Хомско-Варшавской епархии, Елена, имеющая опыт миссионерской деятельности среди католиков [57, л. 13об.–14]. Сестричества Минского Преображенского, Гродненского Рождество-Богородичского, Полоцкого Спасо-Евфросиниевского монастырей давали приют женщинам-нехристианкам, преимущественно иудейкам, которые готовились к таинству крещения и изучали молитвы [53, л. 16; 54, л. 34–34об.; 23, л. 1]. В Минском монастыре им предоставлялось помещение и содержание на два месяца, в случае задержки документов – на 5–7 месяцев. Одна из сестер монастыря обучала женщин молитвам, символу веры, знакомила с учением и богослужением православной церкви. С 1874 по 1899 год в обители обучалось около 200 представительниц других конфессий, которые приняли православие. При Гродненском Борисо-Глебском и Витебском Троицком мужских монастырях существовали аналогичные приюты для изъявивших желание креститься мужчин-нехристиан [29, л. 160; 57, л. 11].

Внутренняя миссия среди крещенного населения выражалась, прежде всего, в совершении богослужений, духовничестве, проповедничестве, совершении молебных пений и крестных ходов, устройстве внебогослужебных бесед для народа, бесплатной раздаче брошюр и листов религиозно-нравственного характера. Для организации внутреннего миссионерства на протяжении второй половины XIX – начала

XX века на территории белорусско-литовских епархий были созданы все виды церковных братств: училищные, приходские, уездные и епархиальные [5, с. 37]. Монашествующее сословие белорусско-литовских епархий обязано было принимать в становлении и организации деятельности данных религиозных объединений самое активное участие. При мужских монастырях Могилевской епархии, Могилевском Братском Богоявленском, Бельничском и Пустыньском, в конце XIX – начале XX века были открыты церковно-православные братства (табл. 2).

Таблица 2

Церковно-православные братства при православных монастырях

Братства	Год открытия	Направление деятельности
Богоявленское	1883	Выделяло средства для постройки церквей, содержание епархиальной библиотеки с бесплатной читальней и епархиального церковно-археологического музея, покупало билеты в дешевую столовую для раздачи нуждающимся. Ассигновывало средства на содержание бедных учеников местного мужского духовного училища и Буйничской второклассной женской церковно-приходской школы. Оказывало единовременную помощь и ежемесячное пособие беднейшим жителям Могилевской епархии, поддерживало местную сапожную кустарную артель. Братчики проводили в церквях епархии внебогослужебные религиозно-нравственные чтения и бесплатно распространяли среди населения книги, брошюры и листки религиозного содержания
Пустыньское	–	Деятельность была направлена на: «1) попечительство об открытии при монастыре училища для поселянских детей; 2) заботы о распространении христианского просвещения между евреями, желающими принять святое крещение, которым братство доставляло необходимое содержание; 3) изыскание средств к устранению вредного влияния еврейского населения на нравственный и материальный быт простого русского народа». Усилиями братства при монастыре было открыто училище (школа) в котором могли обучаться чтению, чистописанию, катехизису, священной истории, арифметике до 52 человек. Монастырь обеспечивал всех детей пищей, братство снабжало одеждой, обувью лучших учеников. Принявшие православие евреи обучались в училище и находились на полном монастырском содержании
Бельничское	1910	Члены братства должны помогать священнику в исправлении порочных членов прихода и ограждать их от пропаганды иноверцев и сектантов. Для бедных прихожан на Пасху и Рождество братчики осуществляли сбор продуктов среди односельчан
Свято-Ольгинская община сестер просвещения	1912	Общины организовывались в целях усиления воспитательного влияния учительниц церковно-приходских школ, объединения их педагогической деятельности и обеспечения их благополучия в нравственном и материальном отношениях, при женских монастырях, где имеются церковно-учительские школы, или при церковно-учительских школах, если таковые существуют отдельно от монастыря. В состав общины сестер просвещения входили: «а) учительницы церковных школ, признанные советом общины, по изъявлении ими желания принять звание сестры просвещения, достойные сего звания, б) воспитанницы церковно-учительских школ, удостоенные советом общины по окончании выпускных испытаний звания сестры просвещения по вниманию к их отличным успехам и поведению за время обучения в школе»

Богоявленское братство ставило перед собой задачу удовлетворить не только религиозные, но и экономические потребности населения [38, с. 164]. В число братчиков входили монашествующие епархиальных монастырей. Они обязаны были ежегодно отчислять членские взносы в размере от 2 до 5 руб. на поддержание благотворительной деятельности [27, л. 3, 22–23, 27, 41].

Бельничское и Пустыньское братства ставили своей целью подъем религиозно-нравственного и церковно-православного сознания среди населения епархии.

Единственным братством, функционирующем при православном женском монастыре на территории белорусско-литовских епархий, являлось Братство Царицы Небесной. Оно было открыто 4 апреля 1904 года при Красностоцком женском монастыре Гродненской епархии [39, с. 330]. Кроме того, в 1912 году, 16 сентября, благодаря усилиям игуменьи Елены (Ольги Алексеевны Коноваловой) при Красностоцком монастыре была создана первая в Российской империи община сестер просвещения, носившая имя равноапостольной княгини Ольги. Данная община была, по существу, новой православной дидактико-просветительской корпорацией [20, с. 216]. По правилам общины сестер просвещения, утвержденным Св. Синодом по определению от 19 октября 1911 года за № 8016, общины должны состоять из лиц женского пола, желающих посвятить себя обучению и воспитанию детей на христианских началах согласно учению Православной Церкви [64].

Настоятели монастырей являлись постоянными членами церковных братств. Слонимское православное братство, восстановленное 10 ноября 1866 года, возглавлял настоятель Жировичского монастыря, архимандрит Николай (Редутто) [41, с. 302]. Председателем Невельского отделения Свято-Владимировского братства был назначен настоятель Невельского монастыря, архимандрит Порфирий. Ему поручили заведование братской лавкой Невельского отделения [22, с. 25]. Членом совета Полоцкого церковного братства являлся архимандрит Леонтий, настоятель Полоцкого Богоявленского монастыря [45, с. 16]. Игуменья Иллариона, настоятельница Полоцкого Спасо-Евфросиниевского монастыря, являлась пожизненным членом Свято-Владимировского братства [44, с. 580, 541]. Советом Витебского епархиального Свято-Владимировского братства в 1891 году в должности попечительницы Мишутянской школы грамоты Пышниковского прихода, Витебского уезда была утверждена настоятельница Тадулинского женского монастыря игуменья Аристоклия [43, с. 16; 30, л. 1]. В 1909–1910 годах членами «Кирилло-Мефодиевского общества вспомоществования нуждающимся воспитанникам Витебской Духовной Семинарии» являлись: начальница Полоцкого Спасо-Евфросиниевского училища, монахиня Нина; настоятель Витебского Маркова монастыря, архимандрит Пантелеймон; настоятельница Тадулинского монастыря, Анфиса [63, с. 214]. Местные отделения училищных советов возглавляли настоятель Пинского Богоявленского монастыря, архимандрит Иннокентий, и настоятель Слуцкого Свято-Троицкого монастыря, архимандрит Феодот [65, с. 9–10].

С целью распространения среди простого народа книг и брошюр религиозно-нравственного содержания, учебников и пособий для церковных школ, миссионерских изданий, крестиков, икон, медалей и других предметов религиозного культа, рядом братств, в частности Свято-Владимирским и Полоцким, использовались монастырские хозяйственные помещения. В 1889/1890 годах Полоцкое братство открыло в городе Полоцке, в здании Полоцкого Богоявленского монастыря, постоянную братскую книжную лавку и при ней бесплатную библиотеку книг духовно-религиозного содержания для домашнего чтения. Лавка функционировала до конца первого десятилетия XX века [4, с. 46]. В 1908 году в Минском Свято-Духовом монастыре проходил первый съезд представителей православных братств Западной России. В съезде приняло участие около 150 депутатов. Они выработали постановления по объединению церковных и общественных деятелей белорусских губерний [48, с. 111].

Заключение. В рассматриваемый период все православные монастыри Беларуси являлись епархиальными и входили в состав пяти православных епархий: Полоцкой, Литовской, Могилевской, Минской и Гродненской. Количество монастырей не было постоянным, к 1917 году на территории белорусских губерний действовало 27 обителей. Изменение численности монастырей происходило вследствие закрытия, реорганизации, перемены статуса, преобразования из мужских в женские. По численности монашеских общин Могилевская епархия занимала лидирующую позицию, там действовало 13 монастырей.

Применение типологии православных монастырей показало, что на территории Беларуси функционировали монастыри мужские и женские, штатные, заштатные и приписные, необщежительные и общежительные. Исходя из принципа функциональной специализации, все православные монастыри являлись полифункциональными. В белорусско-литовских епархиях основной формой монашеского социального служения было создание собственных структур для реализации социальных программ.

Монастыри создавали комплексные социальные учреждения, открывали приюты, школы, богадельни, больницы. Можно утверждать, что такие характеристики православных монашеских обителей, как надежность и стабильность, позволяли им выступать в роли благотворительных, просветительских обществ, пользующихся абсолютным доверием со стороны государства и общества. Монастыри зяли на себя функцию социального стабилизатора, принимали признание и обучение незащищенных слоев общества. В условиях недостатка школ и социальных учреждений монастырские культурно-просветительские и благотворительно-попечительские учреждения имели исключительное значение, особенно в белорусско-литовских епархиях. Социально-культурная деятельность православных монастырей способствовала: 1) решению социальных проблем общества; организации социальной защиты несовершеннолетних, сирот, инвалидов, престарелых; 2) укреплению позиций православия в регионе, поддержанию и распространению вероучения.

ЛИТЕРАТУРА

1. Барсегян, Т.В. Типология монастырских поселений России / Т.В. Барсегян // Монастыри в жизни России: материалы науч. конф., посв. 600-летию преподобного Пафнутия Боровского и 550-летию основания им Рождества Богородицы Пафнутьев-Боровского монастыря (19–20 апр. 1994 г.); сост. В.И. Осипов. – Калуга; Боровск, 1997. – С. 11–16.
2. Березвичи и Красносток. – СПб.: Синод. тип., 1901. – 32 с.
3. Восович, С.М. Изменение территориально-административной структуры Русской Православной Церкви в Беларуси в 1861–1914 гг. / С.М. Восович // Весн. Мазыр. дзярж. пед. ун-та імя І.П. Шамякіна. – 2008. – № 2(19). – С. 36–39.

4. Восович, С.М. Культурно-просветительская деятельность православных братств Полоцкой епархии во второй половине XIX – начале XX века / С.М. Восович // Вестн. Брест. гос. техн. ун-та. – 2009. – № 6(60). – С. 44–48.
5. Восович, С.М. Православные братства Полоцкой епархии в 1861–1914 гг. / С.М. Восович // Вестн. Брест. гос. техн. ун-та. – 2009. – № 6(60). – С. 34–38.
6. Всеподданнейший отчет обер-прокурора Святейшего синода по ведомству православного исповедания ... за 1913 г. – 1915. – 142 с.
7. Всеподданнейший отчет обер-прокурора Святейшего синода по ведомству православного исповедания ... за 1900 г. – 1903. – 382 с.
8. Гарбацкі, А.А. Стараабрадніцтва на Беларусі ў канцы XVII – пачатку XX ст. / А.А. Гарбацкі. – Брэст: Выд-ва БрДУ, 1999. – 202 с.
9. Горбацкий, А.А. Православные монастыри Беларуси: история и современность. Чонский монастырь / А.А. Горбацкий. – Брест: БрГУ, 2011. – 100 с.
10. Горбацкий, А.А. Старообрядчество на белорусских землях / А.А. Горбацкий. – Брест: БрГУ, 2004. – 236 с.
11. Горбацкий, А.А. Типология монастырских поселений и православных монастырей (на русских и белорусских землях) / А.А. Горбацкий // Религиозные организации в правовом и социальном процессах: сб. материалов Первых респ. Афанасьевских чтений «Социальные процессы: Восточно-Европейский контекст» (15–16 янв. 2003 г.) – Брест: БрГУ им. А.С. Пушкина, 2003. – С. 121–128.
12. Григорович, Н. Обзор учреждения в России православных монастырей, со времени введения штатов по духовному ведомству (1764–1869) / Н. Григорович. – СПб.: Синод. тип., 1869. – VI, X, 230 с.
13. Грудзіна, А.П. Хрысціянскія святыні Шклова (гісторыя і сучаснасць) / А.П. Грудзіна // Гістарычнае і сацыякультурнае развіццё Магілёва / уклад.: І.А. Пушкін, В.В. Юдзін. – Магілёў: Могилев. обл. укрупн. тип., 2007. – С. 265–273.
14. Денисов, Л.И. Православные монастыри Российской империи: полный список всех 1105 ныне существующих в 75 губерниях и областях России (и 2 иностранных государствах) мужских и женских монастырей, архиерейских домов и женских общин / Л.И. Денисов. – М.: Тип. Ступина А.Д., 1908. – 984 с.
15. Жудро, Ф.А. Буйничский Свято-Духовский монастырь, Могилевской епархии / свящ. Ф. Жудро. – Могилев: Скоропечатня и литография Ш.А. Фридланда, 1904. – 88 с.
16. Извеков, Н.Д. Исторический очерк состояния Православной церкви в Литовской епархии за время с 1839–1889 гг. / Н.Д. Извеков. – М.: печ. А.И. Снегиревой, 1899. – 522 с.
17. Извлечение из отчета обер-прокурора Святейшего Синода за 1847 год. – СПб., 1848. – 97. – 107 с.
18. Канфесіі на Беларусі (к. XVIII – XX ст.) / В.В. Грыгор’ева [і інш.]. – Мінск: «Экаперспектыва», 1998. – 340 с.
19. Кривонос, Ф. Белорусская православная церковь в XX столетии / свящ. Феодор Кривонос. – Минск: Врата, 2008. – 255 с.
20. Лабынцев, Ю.А. Православные монастыри Гродненщины и народная книжность (конец XIX – начало XX в.) / Ю.А. Лабынцев, Л.Л. Шавинская // Гродненщина в историческом, экономическом и культурном развитии 1801–1921 гг. (к 210-летию образования Гродненской губернии): материалы междунар. науч.-практ. конф. / Гродн. обл. исполн. ком.; ГрГУ им. Я. Купалы; редкол.: Г.А. Хацкевич [и др.]. – Гродно: ГрГУ, 2012. – С. 213–217.
21. Могилевская епархия. – Т. 1, вып. 2, ч. 2: Иерархия 1797–1910 гг. / под общ. ред. протоирея Н. Зефинова. – 1910. – II, 382 с.
22. Назначение нового председателя отделения Св.-Владимировского Братства // Полоц. епарх. ведом. – 1909. – № 1 (отдел неофициальный). – С. 25.
23. Национальный исторический архив Беларуси (НИАБ). – Фонд 136. – Оп. 1. – Д. 35623. Дело о принятии православной веры иноверцев в 1879–1880 гг.
24. НИАБ. – Фонд 136. – Оп. 1. – Д. 36208. Дело о монашествующих и послушниках монастырей Минской епархии за 1889 г.
25. НИАБ. – Фонд 2301. – Оп. 1. – Д. 523. Отчет о состоянии Могилевской епархии за 1912 год.
26. НИАБ. – Фонд 2301. – Оп. 1. – Д. 716. Клировая ведомость монастырей гг. Могилева, Мстиславля и Орши и уездов Быховского, Гомельского, Могилевского, Мстиславского, Сеннинского и Чериковского за 1916 год.
27. НИАБ. – Фонд 2308. – Оп. 1. – Д. 356. Книга прихода пожертвований на нужды Могилевского Богоявленского братства за 1900 г.
28. НИАБ. – Фонд 2502. – Оп. 1. – Д. 445. Сведения о монастырях Витебской губернии 26 июня – 13 сентября 1889 года.
29. НИАБ. – Фонд 2548. – Оп. 1. – Д. 52. Книга записи исходящих документов за 1831–1850 гг. Ведомости об училище при монастыре за 1844 г. Ревизская сказка штатных служителей монастыря от 30 октября 1850 г.

30. НИАБ. – Фонд 2617. – Оп. 1. – Д. 871. Отношение Полоцкого епархиального училищного совета от 12 декабря 1891 года о назначении настоятельница монастыря игуменьи Аристоклии попечительницей Мишутянской школы Витебского уезда.
31. НИАБ. – Фонд 2694. – Оп. 1. – Д. 361. Дело о передаче в Рижское викариатство документов Иллуштанского и Якобштатского монастырей из благочиннического архива.
32. НИАБ. – Фонд 2694. – Оп. 1. – Д. 620. Дело о представлении настоятелями ведомостей о состоянии монастырей за 1904 год.
33. НИАБ. – Фонд 2694. – Оп. 1. – Д. 639. Входящие документы за 1910 год. Рапорт настоятельницы Полоцкого Спасо-Евфросиниевского монастыря от 13 января 1910 г. о состоянии монастыря (хозяйственной деятельности монахинь, восстановлении Борисо-Глебской церкви Полоцкого Борисо-Глебского монастыря) за 1908–1909 гг.
34. НИАБ. – Фонд 3023. – Оп. 1. – Д. 185. Дело о передаче настоятелем монастыря в введение священника Гомельской Спасо-Ильинской церкви всех старообрядческих церквей и молелен города и Новокрупецкой часовни в связи с переходом их в единоверие.
35. Новогрудская епархия – 690 / Свято-Успенский Жировичский ставропигиальный мужской монастырь п. Жировичи Слонимского района Гродненской области Белорусской Православной Церкви. – Жировичи, 2007. – 239 с.
36. О причислении церковью Белорусской епархии к Минской, а церковью Полоцкой епархии к епархии Литовской. 17 апреля 1840 г. // Полное собрание законов Российской империи (ПСЗРИ). – Собр. второе. – Т. XV. – Отд. 1. – № 13395. – С. 290.
37. Об учреждении Полоцкой епархии 3 класса, по приложенному штату. 30 апреля 1833 г. // ПСЗРИ. – Собр. второе. – Т. VIII. – Отд. 1. – № 6161. – С. 244–245.
38. Общее годичное собрание членов Могилевского Богоявленного братства // Могилев. епарх. ведом. – 1884. – № 8 (часть неофициальная). – С. 164–166.
39. Орловский, Е.Ф. Гродненская старина / Е.Ф. Орловский. – Ч. 1. – Гродно, 1910. – 341 с.
40. Орловский, Е.Ф. Судьбы православия в связи с историей Латинства и унии в Гродненской губернии в XIX веке (1794–1900 гг.) / Е.Ф. Орловский. // Гродн. епарх. ведом. – 1901. – № 17 (неофициальное отделение). – С. 133–136.
41. Орловский, Е.Ф. Судьбы православия в связи с историей Латинства и унии в Гродненской губернии в XIX веке (1794–1900 гг.) / Е.Ф. Орловский. // Гродн. епарх. ведом. – 1901. – № 38 (неофициальное отделение). – С. 302–304.
42. Освящение Минского Преображенско-Варваринского первоклассного женского монастыря и Слово, произнесенное Его Преосвященством, Преосвященнейшим Александром, Епископом Минским и Бобруйским, по освящении монастырского храма. – Минск: Губ. тип., 1874. – 9 с.
43. От Совета Витебского Епархиального Свято-Владимирского братства // Полоц. епарх. ведом. – 1892. – № 1 (отделение официальное). – С. 16.
44. Отчет о состоянии и деятельности Витебского Епархиального Св.-Владимирского Братства за 1908 г. // Полоц. епарх. ведом. – 1909. – № 48 (отдел официальный). – С. 541–580.
45. Отчет о состоянии церковно-приходских школ Полоцкой епархии за 1889–90 учебный год и о деятельности Совета Витебского епархиального братства святого равноапостольного князя Владимира. – Витебск, 1891. – 76 с.
46. Памятная книжка Витебской губернии на 1887 г. – Витебск: изд. Вит. Губер. Статист. комитета, 1887. – V, 171, 104 с.
47. Православные русские обители: полн. ил. описание всех православных русских монастырей в Российской империи и на Афоне / сост. П.П. Сойкин. – СПб.: изд-во П.П. Сойкина, 1910. – 712, VI с.
48. Правящие архиереи Минской епархии (1793–2003) / Белорус. правосл. церковь. – Минск: Свято-Петро-Павл. собор, 2003. – 190 с.
49. Радченко, О.И. О типах монастырей в Самарской губернии (середина XIX – нач. XX в.) / О.И. Радченко // Монастыри в жизни России: материалы науч. конф., посв. 600-летию преподобного Пафнутия Боровского и 550-летию основания им рожества Богородицы Пафнутьев-Боровского монастыря (19–20 апр. 1994 г.) / сост. В.И. Осипов. – Калуга; Боровск, 1997. – С. 78–83.
50. Российский государственный исторический архив // РГИА. – Фонд 796. – Оп. 440. – Д. 974. Статистические ведомости о монастырях Гродненской епархии 1903–1914 гг.
51. РГИА. – Фонд 796. – Оп. 440. – Д. 988. Статистические ведомости о монастырях Литовской епархии 1903–1914 гг.
52. РГИА. – Фонд 796. – Оп. 440. – Д. 989. Статистические ведомости о монастырях Минской епархии 1902–1915 гг.
53. РГИА. – Фонд 796. – Оп. 442. – Д. 377. Отчет о состоянии Литовской епархии за 1870 г.

54. РГИА. – Фонд 796. – Оп. 442. – Д. 1084. Отчет о состоянии Минской епархии за 1885 г.
55. РГИА. – Фонд 796. – Оп. 442. – Д. 1567. Отчет о состоянии Литовской епархии за 1896 г.
56. РГИА. – Фонд 796. – Оп. 442. – Д. 1568. Отчет о состоянии Могилевской епархии за 1895 г.
57. РГИА. – Фонд 796. – Оп. 442. – Д. 1830. Отчет о состоянии Гродненской епархии за 1900 г.
58. РГИА. – Фонд 797. – Оп. 70 (II отд., 3 стол.). – Д. 332. О восстановлении Березвечского монастыря, с обращением его в женский, близ местечка Глубокое Дисненского уезда, Виленской губ.
59. Сахаров, С.П. Православные церкви в Латгалии (историко-статистическое описание) / С.П. Сахаров. – Рига, 1939. – 176 с.
60. Силин, П.М. Пожайский Успенский первоклассный монастырь / П.М. Силин. – Б.м.: Губ. тип., 1890. – 18 с.
61. Слюнькова, И.Н. Храмы и монастыри Беларуси XIX века в составе Российской империи / И.Н. Слюнькова. – М.: Прогресс-Традиция, 2010. – 615 с.
62. Соловьев, К.А. Типология и новые формы развития православного монастыря в социокультурной среде русского города конца XIX – начала XX века: автореф. дис. ... канд. культурологии: 24.00.01 / К.А. Соловьев; Гос. акад. славян. культуры. – М., 2010. – 24 с.
63. Список членов Кирилло-Мефодиевского Общества за 1909–1910 гг. // Полоцкие епархиальные ведомости. – 1910. – № 24 (отдел официальный). – С. 213–216.
64. Суздальцева, Т. Свято-Ольгинская община сестер просвещения и женская диакония в России рубежа XIX–XX веков / Т. Суздальцева. Ч. 1. – Режим доступа: <http://www.pravoslavie.ru/arhiv/31255.htm>. – Дата доступа: 01.12.2013.
65. Товаров, А.В. Личный состав епархиального управления, епархиальных учреждений, духовно-учебных заведений, монастырей, духовенства и учащихся в церковно-приходских школах Минской епархии на 1904 год / А.В. Товаров. – Минск, 1904. – 138 с.
66. Филатова, Е.Н. Конфессиональная политика царского правительства в Беларуси, 1772–1860 / Е.Н. Филатова. – Минск: Белорус. наука, 2006. – 190 с.
67. Шейкин, Г.Н. Полоцкая епархия: историко-статистическое обозрение / Г.Н. Шейкин. – Минск: Свято-Петро-Павловский собор, белорусское православное Братство Трёх Виленских мучеников, 1997. – 96 с.
68. Шейбак, В.В. Традиции паломничества у белорусов в православные монастыри Могилевской губернии в конце XIX – начале XX в. / В.В. Шейбак // Кутейские чтения: материалы второй науч.-практ. конф.; редкол.: А.А. Коваленя [и др.]. – Минск: Белорус. наука, 2007. – С. 132–137.

Поступила 05.01.2015

THE STRUCTURE AND SOCIO-CULTURAL ACTIVITY OF ORTHODOX MONASTERIES IN THE TERRITORY OF BELARUS (1839–1917)

E. BORUN

The state of orthodox monastic communities and monastics in the territory of Belarusian-Lithuanian dioceses during the period from 1839 to 1917 is shown in the article. The typology which allows to consider features of organization and importance of orthodox monasteries on the territory of Belarus, their place and role in society has been applied. The role of orthodox monasteries in formation of the system of religious education in the region and in the development of the system of social help is revealed. The assessment of the missionary activity of monasteries and monastics, directed on strengthening of the position of Orthodoxy in the region, maintenance and distribution of dogma among the population is given.

УДК 94 (476) “1861-1914”

**НАБЫТАЯ ЗЯМЛЯ ЯК ФАКТАР МАЁМАСНАЙ ДЫФЕРЭНЦЫЯЦЫІ СЯЛЯНСТВА
Ў ПАСЛЯРЭФОРМЕННАЙ БЕЛАРУСІ
(НА ПРЫКЛАДЗЕ ВІЦЕБСКАЙ ГУБЕРНІ)***канд. гіст. навук С.М. ТОКЦЬ**(Гродзенскі дзяржаўны ўніверсітэт імя Янкі Купалы)*

Разглядаецца працэс развіцця прыватнага сялянскага землеўладання ў Віцебскай губерні. Набыццё зямлі ў прыватную ўласнасць выступала важным фактарам сацыяльна-маёмаснай дыферэнцыяцыі сялянства. У Віцебскай губерні гэты працэс развіваўся досыць дынамічна ў параўнанні з іншымі рэгіёнамі Беларусі. Прычым у беларускіх наветах губерні сялянскае прыватнае землеўладанне развівалася актыўней, чым у астатніх. Зямлю набывалі як заможныя гаспадары, так і сярэдніякі, і безземельныя сяляне. Зроблены высновы, што ў цэлым, аднак, адносна невялікая частка сялян змагла набыць зямлю ў прыватную ўласнасць.

Уводзіны. Маёмасная дыферэнцыяцыя сялянскіх гаспадарак у паслярэформенны (1861–1914) перыяд лічылася ў марксісцкай гістарыяграфіі ключавым, сутнасным працэсам сацыяльна-эканамічнага развіцця сялянства Беларусі ў перыяд капіталізму. Гэты працэс паводле марксісцкага падыходу непазбежна прыводзіў да фарміравання двух новых класаў – вясковай буржуазіі і пралетарыяту. У якасці аднаго з галоўных крытэрыяў для вызначэння паказчыка маёмаснай дыферэнцыяцыі вёскі даследчыкамі выкарыстоўвалася велічыня зямельнага надзелу. У беларускай гістарыяграфіі ўстанавіліся наступныя колькасныя параметры для вызначэння сацыяльна-маёмаснай структуры сялянскага насельніцтва: надзелы велічынёй да 15 дзесяцін – беднякі; 15–20 – сярэдніякі; звыш 20 дзесяцін – кулакі ці заможныя сяляне [1, с. 134]. Адным з галоўных тэарэтычных палажэнняў, якое падзялялі ўсе беларускія гісторыкі-аграры марксісцкай арыентацыі, выступаў тэзіс, што на працягу паслярэформеннага перыяду ўзрастала колькасць бядняцкіх і заможных сялянскіх двароў, а колькасць сярэдніх у гэтым час змяншалася. Істотны ўплыў на гэты працэс аказвала набыццё сялянамі зямлі ў прыватную ўласнасць. Напрыклад, Э. Хромава пісала ў сваім даследаванні Віцебскай губерні ў 1956 годзе: “Бедната ўсё больш закідала надзелы, кулацтва ж не абмяжоўвалася адной надзельнай зямлёй і будавала сваю гаспадарку пераважна на зямлі, купленай і арандаванай, якая ў іх намнога перавышала плошчу надзельнай зямлі” [2, с. 70]. Аднак гэтае сцверджанне так і не атрымала, на нашу думку, пераканаўчых доказаў у працах гісторыкаў. Мэтай дадзенай працы стала яго верыфікацыя на матэрыялах Віцебскай губерні.

Рэформа 1861 года адкрыла для сялян магчымасць набыцця зямлі – адну з галоўных каштоўнасцей у сістэме жыццёвых каардынат беларускага вяскоўца – у прыватную ўласнасць. Ужо ў першыя гады пасля рэформы некаторыя гаспадары скарысталі такую магчымасць. Захаваліся статыстычныя звесткі пра памеры прыватнай зямельнай уласнасці сялян Віцебскай губерні на 1876 год [3]. Паводле гэтых дадзеных, тут налічвалася 3372 прыватных землеўладальніка, якім належалі 1 975 560 дзесяцін зямлі. Сярод іх было 588 сялян (17,4 % ад агульнай колькасці прыватных землеўладальнікаў). Ім належалі 32 937 дзесяцін (усяго 1,7 % ад агульнай плошчы прыватнага землеўладання) [3, с. 393, 407]. Але ад агульнай колькасці надзельных сялянскіх гаспадарак сяляне-землеўладальнікі складалі толькі 0,6 %. Гэта значыць, што прыкладна адзін вясковы гаспадар з 170 змог на той час набыць зямлю ў Віцебскай губерні.

Паводле памераў прыватнага валодання сялян-землеўладальнікаў Віцебскай губерні можна падзяліць на наступныя групы: уладальнікі да 20 дзесяцін – 344 (агульная плошча 2427 дзес. 1472 саж.); ад 20 да 100 дзесяцін – 184 (7146 дзес. 1842 саж.); ад 100 да 250 – 36 (5291 дзес. 2127 саж.); ад 250 да 500 – 13 (4635 дзес. 1254 саж.); ад 500 да 1000 – 5 (3813 дзес. 522 саж.); ад 1000 да 5000 дзесяцін – 5 (9111 дзес. 2286 саж.) [3, с. 394]. Такім чынам, 243 гаспадары (41 % ад лічбы прыватных землеўладальнікаў сялянскага паходжання) мелі валоданні, большыя за 20 дзесяцін, якія ў савецкай гістарыяграфіі прынята было адносіць да заможных ці “кулацкіх”. Яны складалі каля 0,25 % ад усіх сялян губерні. Пяцёра сялян з гэтай групы прыватных землеўладальнікаў на той час паспелі стаць ужо сапраўднымі латыфундыстамі, уладальнікамі больш за тысячу дзесяцін зямлі.

У 1877 годзе паводле дзяржаўнай статыстыкі землеўладання ў пяці беларускіх губернях налічвалася 13395 прыватных землеўладальнікаў сялянскага паходжання, якім належала 264999 дзесяцін зямлі, ці ў сярэднім 19,8 дзесяцін на аднаго ўладальніка. Адносна надзельных двароў яны складалі каля 3 %, ці прыкладна адзін з 30 гаспадароў змог на той час купіць зямлю. Валоданні за 100 дзесяцін, якія мелі ўжо памешчыцкі характар, належалі 301 селяніну (4 % ад колькасці землеўладальнікаў сялянскага паходжання). У Віцебскай губерні паводле той жа статыстыкі налічвалася 1500 сялян-землеўладальнікаў, якія валодалі 50744 дзесяцінамі зямлі, у сярэднім 33,8 дзесяцін на аднаго ўладальніка [4]. Калі параўнаць статыстычныя дадзеныя 1877 года з дадзенымі “Памятнай кніжкі” Віцебскай губерні на 1878 год, то атрым-

ліваецца больш чым двухразовае разыходжанне ў колькасці ўладальнікаў. Дадзеныя “Памятнай кніжкі” можна лічыць больш дакладнымі, паколькі там быў прыведзены паіменны спіс сялян-землеўладальнікаў. Гэтыя разыходжанні можна патлумачыць недасканаласцю тагачаснай статыстыкі, што сведчыць пра тое, як асцярожна даследчык павінен рабіць высновы на такім статыстычным матэрыяле.

Набыццё сялянамі прыватнай зямлі ва ўласнасць на беларускіх землях ускладнялася шэрагам фармальных перашкод, выкліканых палітычнай сітуацыяй пасля паўстання 1863 года. Пакупнікі павінны былі запаўняць спецыяльныя анкеты, дзе ўказвалася іх сацыяльнае паходжанне. Мясцовая дзяржаўная адміністрацыя павінна была высветліць сацыяльнае паходжанне пакупніка, “не належыць ли к бывшей польской шляхте” ці не паходзіць “из упорствующих в исполнении обрядов православной веры”. Але сяляне ўпарта пераадоўвалі ўсе гэтыя фармальныя перашкоды і дамагаліся патрэбных дазволаў. Напрыклад, віцебскі губернатар за 1886 год выдаў 296 пасведчанняў на набыццё зямлі 482 сялянам [5, с. 34]. У 1887 годзе 1234 селяніна гэтай губерні атрымалі 357 пасведчанняў (60,3 % ад агульнай колькасці такіх пасведчанняў) на набыццё 25264 дзесяцін (13,8 % ад усёй прададзенай у губерні зямлі) [6, с. 81]. У сярэднім на аднаго гаспадара прыходзілася 19 дзесяцін. Паводле статыстыкі землеўладання за 1887 год у беларускіх губернях налічвалася 13163 сялян-землеўладальнікаў (27,3 % да колькасці ўсіх прыватных землеўладальнікаў), якім належалі 544702 дзесяцін зямлі. У Віцебскай губерні паводле гэтых дадзеных налічвалася 1040 прыватных землеўладальнікаў сялянскага паходжання, якім належала 88708 дзесяцін зямлі [7]. Але гэтыя дадзеныя ўяўляюцца відавочна заніжанымі.

З 1885 года дапамогу сялянам у набыцці зямлі пачаў аказваць утвораны тады Сялянскі банк. Дзякуючы гэтаму пашырылася кола патэнцыйных пакупнікоў. З кожным годам іх колькасць і плошча набытай імі зямлі ўзрастала. У Віцебскай губерні за два гады пасля адкрыцця банка з яго дапамогай набылі зямлю 155 гаспадароў, у сем’ях якіх налічвалася 668 душ [8, с. XXVI]. Яны купілі 1510 дзесяцін 876 сажняў зямлі (у сярэднім па 13 дзес. на двор). Агульны кошт здзелак складаў 57548,5 руб. (371,5 руб. на двор). Прычым 22142 руб. унеслі самі сяляне, а банкам былі выдадзеныя пазыкі на суму 32726 руб. на 34,5 года (пад 7,5 % гадавых) і на суму 2825 руб. на 24,5 года (пад 8,5 % гадавых). З ліку пакупнікоў 3 гаспадары былі безземельнымі (яны выплацілі 1823 руб. і ўзялі пазыкі на 1500 руб., каб набыць 94 дзес. 1948 саж. зямлі); 50 – мелі надзельнай і купленай зямлі да 1,5 дзесяцін на душу (даплацілі 5614,5 руб. і ўзялі пазыкі 10637 руб., набылі 448 дзес. 1444 саж.); 28 – ад 1,5 да 3 дзесяцін на душу (даплацілі 8513,5 руб. і ўзялі пазыкі 9959 руб., купілі 424 дзес. 1128 саж.); 74 – ад 3 да 6 дзесяцін (даплацілі 6101 руб. і ўзялі пазыкі 13455 руб., купілі 542 дзес. 1156 саж.) [8, с. XXX]. У сярэднім на адзін двор выходзіла 10 дзесяцін зямлі, 143 руб. выплаты і 230 руб. пазыкі, а на душу 2,4 дзесяціны, 33 руб. выплаты і 53 руб. пазыкі.

Аўтар нарыса пра дзейнасць банка ў Віцебскай губерні адзначаў: “Видно, что приобретается земля в весьма незначительном количестве на двор и на душу и служит лишь как бы дополнением к надельным землям” [8, с. XXX]. У пакупнікоў было 278 коней (1,8 на двор), 723 каровы (4,7 на двор), 963 авечкі (6,2 на двор) і 498 свіней (3,2 на двор). “Покупщики принадлежат к среднему по благосостоянию разряду” і “земли покупаются преимущественно смежными крестьянами, из чего можно заключить с полною вероятностью, что покупки эти вызываются единственною целью – улучшить свое благосостояние путем увеличения земельного владения” [8, с. XXXI]. Большасць прададзенай у Віцебскай губерні зямлі на той час яшчэ належала шляхце, купцам і мяшчанам, а сялянам – толькі каля 2 %. Той жа аўтар нарыса пра дзейнасць банка так апісаў характар сялянскіх зямельных здзелак: “(...) большинство приходится на одиночек. Факт этот может быть объясняем преимущественно индивидуальности или обособленности землевладения в сем крае и желанием покупателей выделить, отгородить себя от других во всех отношениях. Это довольно характерная черта не только Витебской губернии, но и всего Западного края России” [8, с. XXV].

З кожным годам колькасць кліентаў сялянскага банка ўзрастала, як узрасла сярод іх і лічба дробных пакупнікоў. У выніку ў пяці беларускіх губернях у 1905 годзе налічвалася ўжо 27142 індывідуальных землеўладальніка сялянскага паходжання (40,5 % да агульнай лічбы прыватных землеўладальнікаў), якім належалі 825512 дзесяцін зямлі (7,5 % ад агульнай плошчы прыватнай зямлі і 10,4 % ад плошчы сялянскай надзельнай зямлі). У сярэднім выходзіла 30,4 дзесяціны на аднаго індывідуальнага прыватнага ўладальніка сялянскага паходжання. У Віцебскай губерні налічвалася 4691 прыватнае сялянскае валоданне агульнай плошчай 178369 дзесяцін (38 дзес. на аднаго ўладальніка) [9]. Аднак больш важным паказчыкам уяўляецца той, што апроч індывідуальных уладальнікаў у 1905 годзе 243458 дзесяцін прыватнай зямлі ў беларускіх губернях належалі 1061 сялянскай вясковай грамадзе (у сярэднім 229,5 дзес. на адну грамаду) і 855272 дзесяцін – 6407 таварыствам пакупнікоў (у сярэднім 133,5 дзес. на таварыства). У Віцебскай губерні 2124 таварыствам належала 167220 дзесяцін зямлі (78,7 дзес. на адно таварыства) [9, с. 12–13]. Гэта сведчыла, што ў працэс набыцця зямлі ўсё больш актыўна ўключаліся сяляне сярэднякі і беднякі.

На тэрыторыі сучаснай Беларусі да 1905 года, паводле падлікаў В.П. Панюціча, сялянамі было набыта 1 311 386 дзесяцін зямлі, з якой 985 000 дзесяцін (75,1 %) знаходзілася ва ўласнасці сялянскіх таварыстваў. Надзельнай зямлі на той час налічвалася 6043260 дзесяцін. Удзельная вага купленай сялянамі зямлі адносна надзельнай складала 21,7 % [10, с. 265]. Адносна асобных губерняў гэты паказчык быў наступ-

ным: Магілёўская – 33,7 %; Мінская – 20,6 %; беларускія паветы Віцебскай губерні – 20,5 %; Гродзенскай – 14,8; Віленскай – 9,4 [10, с. 265].

Калі параўнаць статыстычныя дадзеныя 1905 года па Віцебскай губерні з вынікамі пагаспадарчага даследавання за 1907 год, праведзенага губернскай управай па справах земскай гаспадаркі [11], у якім разам улічваліся індывідуальныя валоданні і землі таварыстваў, атрымаем, што працэнт дробных уладальнікаў, якім належала да 10 дзесяцін зямлі, вырас у два разы, а працэнт тых, каму належала больш за 20 дзесяцін – зменшыўся болей чым у два разы (табл. 1). Апошні факт можна патлумачыць тым, што ў пагаспадарчым даследаванні больш дакладна ўлічваліся раздзелы сялянскіх гаспадарак паміж нашчадкамі.

Табліца 1

Дыферэнцыяцыя плошчы купленай сялянамі зямлі ў Віцебскай губерні паводле дадзеных 1905 і 1907 гадоў
(у % ад агульнай колькасці ўчасткаў і агульнай іх плошчы)

Гады	Да 10 дзес.		10–20 дзес.		20–50 дзес.		50–100 дзес.		100–500 дзес.		Больш 500 дзес.	
	I	II	I	II	I	II	I	II	I	II		
1905	35,2	4,6	24,3	9,7	24	20,3	9,0	16,7	6,8	32,5	0,7	16
1907	70,8	26,5	15,2	19,5	10,7	20,4	2,3	13,3	0,8	12	–	–

I – % ад агульнай колькасці сялян-уладальнікаў; II – % ад агульнай плошчы прыватанага сялянскага землеўладання.

Крыніца: [9; 11].

У Віцебскай губерні ў 1907 годзе з ліку даследаваных сялянскіх двароў надзельную зямлю мелі 155669 (91,1 %) [11, с. 12]. Сярод іх 19253 (12,4 %) двары яшчэ набылі 144818 дзесяцін зямлі (7,5 дзес. на двор).

Такім чынам, прыкладна адзін з васьмі надзельных двароў меў яшчэ купленую зямлю. Апроч таго, 5358 гаспадароў, якія не мелі надзельнай зямлі, купілі 140172 дзесяціны (26 дзес. на двор). Сярод іх былі і вельмі заможныя сяляне, якія аддалі сваю надзельную зямлю сваякам, ці прадалі яе, а таксама і беззямельныя з часоў рэформы вяскоўцы, якія змаглі зарабіць грошы і купіць зямлю ў прыватную ўласнасць. З усіх даследаваных двароў Віцебскай губерні купілі зямлю 14,4 %, ці прыкладна кожны з сямі двароў. Не мелі ні надзельнай, ні купленай зямлі 9829 двароў (5,8 %). Пакінулі зямлю ў Віцебскай губерні 4738 гаспадароў (3 %), ці прыкладна адзін з 33, а ў беларускіх паветах – 977 з 56017 (1,7 % ці адзін з 58). У чатырох беларускіх паветах (Віцебскі, Гарадоцкі, Лепельскі і Полацкі) надзельныя гаспадаркі (56017) складалі 91,5 % ад агульнай колькасці (61195) [11, с. 61]. Сярэдні надзел зямлі па Віцебскай губерні складаў 7,9 дзесяціны [11, с. 62]. Самы нізкі працэнт надзельных гаспадарак быў сярод тых, якія зусім не мелі пасеву, а таксама сярод маленькай лічбы тых, хто меў самы вялікі пасев за 50 дзесяцін. Самы высокі працэнт купленай зямлі назіраўся ў групах з самай вялікай плошчай пасеву. Даволі высокім ён выглядаў і ў тых гаспадароў, якія зусім не мелі пасеву. А найменш купленай зямлі (ад 11,2 да 15,3 % ад агульнай плошчы) мелі гаспадаркі з плошчай пасеву да 6 дзесяцін. У Віцебскім павеце на адну надзельную гаспадарку прыходзілася 6,4 дзесяціны, на гаспадаркі, якія не мелі надзельнай зямлі, – 19,7; у Гарадоцкім павеце – адпаведна 7,7 і 24,3 дзесяціны; у Лепельскім – 4,9 і 21,0 дзесяціны; у Полацкім – 7,2 і 26,1 дзесяціны [11, с. 71].

Табліца 2

Набытая зямля сялян Віцебскай губерні ў залежнасці ад велічыні пасеву

Плошча пасеву (у дзес.)	Гаспадары, якія мелі купленую зямлю	% ад агульнай колькасці гаспадароў	Плошча набытай зямлі (у дзес.)	% купленай зямлі адносна надзельнай	Плошча купленай зямлі на 1 гаспадарку (у дзес.)
Без севу	629	3,7	10938	24,0	17,3
Да 1	722	7,2	2134	11,4	2,9
1...2	3283	12,6	12373	11,2	3,7
2...4	7844	12,7	50535	12,3	6,4
4...6	5244	16,1	48065	15,3	9,1
6...8	2818	22,2	35961	23,2	12,7
8...10	1561	28,4	28701	36,9	18,3
10...15	1615	37,2	43779	61,0	25,8
15...20	513	56,3	22302	146,2	43,4
20...50	362	70	27357	408,2	75,5
50 і болей	20	62,5	2845	702,2	142,2

Крыніца: [11, с. 72].

Паводле крытэрыя працоўнай жывёлы даследавання гаспадаркі Віцебскай губерні размяркоўваліся наступным чынам: бясконныя гаспадаркі – 20,3 %; 1 конь – 53,3 %; 2 кані – 21,2 %; 3–5 коней – 5,0 %;

больш 5 коней – 0,2 % ад усіх гаспадароў [11, с. 161]. Аўтары пагаспадарчага даследавання Віцебскай губерні прыйшлі да высновы, што “лишь 1/14 часть всех хозяйств обладает тем количеством рабочего скота, которое может быть признано достаточным не только для обычного полеводства, но и для улучшения приемов обработки земли” [11, с. 156]. Паводле гэтага даследавання ў беларускіх паветах губерні беднякі складалі 45,1 % сялянскіх гаспадарак; сярэднікі – 35,4; заможныя сяляне – 4,9 % [11, с. 53]. Да першай групы былі аднесены ўладальнікі зямельных надзелаў плошчай да 4 дзесяцін, да другой – ад 4 да 10, і да трэцяй – уладальнікі звыш 10 дзесяцін. Савецкія даследчыкі, якія аналізавалі гэтую крыніцу, звязілі катэгорыю сярэднякоў уладальнікамі ўчасткаў ад 4 да 8 дзесяцін [12]. Зроблена гэта было для таго, каб зменшыць удзельную вагу сярэднякоў і пацвердзіць тым самым працэс маёмаснай дыферэнцыяцыі і класавай палярызацыі сялянства.

Рост прыватнага сялянскага землеўладання паскорыўся напярэдадні Першай сусветнай вайны. Паводле памятнай кніжкі Віцебскай губерні на 1912 год сялянам у індывідуальным парадку належала 178369 дзесяцін зямлі (8,4 % ад агульнай плошчы прыватнага землеўладання) [13]. У параўнанні з 1876 годам памеры асабістага сялянскага землеўладання ў гэтай губерні выраслі ў 5,4 раза. Калі ж дадаць набытыя землі сялянскіх грамад (13868 дзес.) і таварыстваў пакупнікоў (167226 дзес.), атрымліваецца ў суме 359281 дзесяцін (16,8 % ад агульнай плошчы прыватнага землеўладання). За гэтымі лічбамі стаялі цяжкая праца і велізарныя намаганні людзей, якія імнуліся рэалізаваць традыцыйную мару беларускага селяніна пра сваю зямлю і волю – галоўныя каштоўнасці ў свядомасці беларускага сялянства.

Набыццё зямлі ў прыватную ўласнасць часта ішло поруч з працэсамі хутарызацыі. Сялянскае надзельнае землеўладанне вельмі пакутавала ад церазпалосіцы, калі асобныя надзелы часам былі разбітыя на дзясяткі асобных кавалкаў (палос ці “рысак”). Гэта вельмі моцна стрымлівала тэхналагічнае развіццё вясковых гаспадарак. Самі сяляне добра разумелі дадзеную праблему. Члены Віцебскага камітэта па праблемах сельскай гаспадаркі адзначалі на сваім пасяджэнні ў 1902 годзе: “(...) в настоящее время замечается сильное стремление крестьян Витебского уезда перейти из чрезполосного пользования своей надельной землей на участковое или фермерское. К такому переходу принуждает крестьян крайне невыгодная сторона чрезполосья, а именно: растянность и отдаленность “шнуров” (...), невозможность правильной технической обработки почвы, невозможность отдельному домохозяину завести более разнообразное земельное хозяйство на своем наделе, например, ввести многопольную систему с травосеянием, невозможность поэтому содержать скот более производительно, чем это возможно при рутинном деревенском трехполье, невозможность введения других отраслей сельского хозяйства, как то садоводства и пчеловодства в более обширных размерах” [14, с. 152]. Хаця дакладчык гэтага камітэта М. Чарноцкі адначасова пісаў і пра тое, што хутарская гаспадарка для большасці мясцовых сялян недасягальная “уже по одному тому, что весьма многие из них владеют не более как 2–3 десятинами земли, на которых ведение хуторного хозяйства немислимо, и что самый переход на хуторное хозяйство сопряжен с переносом и обновлением сельскохозяйственных и жилых строений, требующих значительных денежных затрат, а денег то у крестьян и нет” [14, с. 176]. Мінусамі ў пераходзе да фермерскай гаспадаркі з’яўляліся недахоп і дарагавізна выпасу, частая адсутнасць агульнага вадапою для жывёлы, неабходнасць ставіць агароджы. Асабліва адчувальнымі былі гэтыя недахопы для ўладальнікаў маленькіх зямельных надзелаў. Удзельнікі Віцебскага камітэта па справах сельскай гаспадаркі адзначылі той факт, што “фермы возникли только там, где крестьяне к надельной земле прикупили помещичью” [14, с. 179]. Дакладчык гэтага камітэта В. Баршчэўскі адзначыў, што “88 деревень из 116 Веляшковской волости уничтожили деревни и разделили надельную и прикупленную к нею землю на участки (самый малый – величиною в 6 десятин), перенесли на эти участки постройки и начали на них фермерское хозяйство (...) известен факт, что крестьяне покупают от Крестьянского банка землю с целью разбить ее и свою надельную землю на фермы” [14, с. 177].

Пасля прыняцця ў часе рэалізацыі “сталыпінскай” рэформы закона ад 9 лістапада 1906 года сяляне атрымалі права на вясковых сходах прымаць пастановы аб неабходнасці пераходу да новай сістэмы землекарыстання, а дзяржаўныя камісіі па землеўпарадкаванні абавязваліся аказваць ім садзеянне ў гэтым. Але для пераходу на хутары (“калоніі”) ці “абрубкі” патрэбна было ажыццяўленне вельмі складаных і дарагіх каморніцкіх работ, а ад саміх вяскоўцаў гэта вымагала велізарных фізічных высілкаў і грашовых сродкаў, асабліва калі было звязана с пераносам сядзіб на новае месца. Нават у Віцебскай губерні, дзе сяляне ў параўнанні з іншымі беларускімі губернямі найбольш прыхільна ставіліся да хутарызацыі, у 1907 годзе ва ўсіх паветах яшчэ панавала церазпалосіца. Толькі ў трох паветах паказчык хутарскіх гаспадарак перавышаў 10 %. Напрыклад, у Віцебскім павеце хутарскіх гаспадарак было 12,6 %, а абрубных – 0,4 %. У іншых “беларускіх” паветах губерні сітуацыя выглядала яшчэ горш: у Гарадоцкім налічвалася ўсяго 0,4 % хутарскіх гаспадарак (абрубоў там зусім не было), у Лепельскім налічвалася 0,4 % абрубных гаспадарак, а хутароў не было зусім, у Полацкім павеце налічвалася 2,1 % хутароў [11]. Але ўсяго за некалькі гадоў адносна паказчык хутарскіх гаспадарак вельмі істотна вырас. Паводле перапісу хатняй жывёлы ў сялян Віцебскай губерні за чэрвень 1915 года тут налічвалася 167184 гаспадары, якія валодалі зямлёй, а ў іх ліку было 39356 хутаран (23,5 %). У чатырох беларускіх паветах налічвалася 61664 гаспа-

дары і 14054 хутараніна (22,8 %) [15]. У выніку, паводле падлікаў Л.П. Ліпінскага, за 1907–1916 гады ў пяці беларускіх губернях выйшлі на хутары 114 тыс. двароў (10 % ад агульнай іх колькасці), якім належала 18,7 % надзельнай сялянскай зямлі. У Віцебскай губерні перасяліліся на хутары 23,3 % сялянскіх двароў, у Магілёўскай – 12,3 %, Віленскай – 7,2, Гродзенскай – 5,8, Мінскай – 4,6 % [16, с. 76]. Прычым працэс хутарызацыі паступова набіраў ход – 2/3 выхадаў на хутары адбылося ў 1911–1914 гадах.

Заклучэнне. Працэс маёмаснай дыферэнцыяцыі сялянства з’яўляўся адным з важнейшых сацыяльных працэсаў у парэформеннай беларускай вёсцы. Адным з галоўных яго паказчыкаў выступала набыццё сялянамі зямлі ў прыватную ўласнасць. Аналіз дазеных па Віцебскай губерні сведчыць, што зямлю актыўна набывалі як заможныя сяляне, так і беднякі. Атрыманьня дадзеных не дазваляюць сцвярджаць, што разам з ростам працэнтнай вагі заможных сялян і беззямельнага пралетарыяту змяншалася сярэдняя праслойка сялянства. Нельга таму і гаварыць пра фарміраванне ў паслярэформеннай беларускай вёсцы двух новых антаганістычных класаў – кулакоў і беззямельнага сялянства.

ЛІТАРАТУРА

1. Бейлькин, Х.Ю. Капиталистическая трансформация сельского хозяйства Беларуси в начале XX века (1901–1914 гг.) / Х.Ю. Бейлькин. – Гомель: ЦИИР, 2006. – 296 с.
2. Хромава, Э. Аб сацыяльнай дыферэнцыяцыі сялянства Беларусі ў пачатку XX ст. (па матэрыялах Віцебскай губерні) / Э. Хромава // Вес. Акад. навук БССР. Сер. грамад. навук. – 1956. – № 4. – С. 65–74.
3. Памятная книжка Витебской губернии на 1878 г. / сост. А.М. Сементковским. – Витебск: Губерн. тип., 1878. – [4], 416 с.
4. Статистика землевладения 1905 г. – СПб.: Типо-литогр. М.Я. Минкова, 1906. – Вып. XXVII: Витебская губерния. – 57 с.
5. Обзор Витебской губернии за 1886 г. – Витебск: Губерн. тип., 1887. – 34 с., [24] л. табл.
6. Обзор Витебской губернии за 1887 г. – Витебск: Губерн. тип., 1888. – 86 с., [25] л. табл.
7. Главнейшие данные поземельной статистики по обследованию 1887 г. – СПб.: Изд. Центр. стат. комитета внутр. дел, 1893–1898. – Вып. V: Витебская губерния, 1898. – 19 с.
8. Памятная книжка Витебской губернии на 1889 г. – Витебск: Губерн. тип., 1890. – 208, XXIV, 371, 149, XLI с.
9. Статистика землевладения 1905 г. – СПб.: Типо-литогр. М.Я. Минкова, 1906. – Вып. XXVII: Витебская губерния. – 57 с.
10. Гісторыя сялянства Беларусі са старажытных часоў да нашых дзён: у 3 т. / рэдкал.: М.С. Шашкевіч [і інш.]. – Мінск: Беларус. навука, 1997–2002. – Т. 2: Гісторыя сялянства Беларусі ад рэформы 1861 г. да сакавіка 1917 г. / З.Е. Абезгауз [і інш.]; пад рэд. В.П. Панюціча. – 2002. – 552 с.
11. Хозяйственное положение и промыслы сельского населения Витебской губернии: опыт исследования. – Витебск: Губерн. тип., 1910. – XII, 225, 123 с.
12. Шабуня, К.И. Аграрный вопрос и крестьянское движение в Белоруссии в революции 1905–1907 гг. / К.И. Шабуня. – Минск: Изд-во М-ва высш., сред. спец. и проф. образования БССР, 1962. – 435 с.
13. Памятная книжка Витебской губернии на 1912 г. Изд. Витебск. губерн. стат. комитета. – Витебск: Губерн. типогр., 1912. – IX, 153, 332.
14. Витебская губерния. – СПб.: Тип. В. Киршбаума, 1903. – 534 с.
15. Ветеринарное управление Министерства внутренних дел. – Петроград: Тип. М-ва внутр. дел, 1916. – [2], VI, 95 с.
16. Липинский, Л.П. Столыпинская аграрная реформа в Белоруссии / Л.П. Липинский. – Минск, Изд-во БГУ, 1978. – 223 с.

Паступіў 05.01.2015

LAND AS A FACTOR OF PROPERTY STRATIFICATION OF THE PEASANTRY IN THE POST-REFORM BELARUS (BASED ON THE VITEBSK PROVINCE)

S. TOKTS

The article discusses the development of the private peasant landownership in Vitebsk province. Acquisition of land in private ownership was an important factor in the social stratification of the peasantry. In Vitebsk province this process developed quite fast compared with other regions of Belarus. Peasant private land ownership has been particularly active developing in Belarusian areas of Vitebsk province. Purchased land not only rich peasants, but also landless. But overall, a relatively small proportion of peasants was able to purchase land in private ownership.

УДК 94(476)«18/19»

МАТРИМОНИАЛЬНЫЕ СВЯЗИ И ДЕМОГРАФИЧЕСКОЕ ПОВЕДЕНИЕ ЧИНОВНИКОВ БЕЛОРУССКИХ ГУБЕРНИЙ (1864–1914)

А.Д. КУЗЬМИН

(Могилёвский государственный университет им. А.А. Кулешова)

Рассматриваются правовые нормы формирования чиновничьей семьи во второй половине XIX – начале XX века. Принципиальным отличием для государственных служащих была необходимость в получении разрешения начальства на вступление в брак. Выявлен возраст, в котором чиновники предпочитали создавать семьи. Определены факторы, влиявшие на выбор брачного партнёра. Представлены данные о количестве детей в семьях государственных служащих белорусских губерний. На конкретных примерах показаны причины и способы расторжения брака. Сделан вывод о существовании в среде чиновников особой модели брачного поведения.

Введение. Обращение современной отечественной исторической науки к проблемам социокультурного развития белорусского общества становится всё более актуальным. Чиновничество являлось неотъемлемой частью социальной структуры общества рассматриваемого периода. Чиновник был значительной фигурой в провинции, являлся официальным проводником государственной политики. Успешная работа государственных учреждений во многом зависела от психологии и образа жизни людей, в них служащих, сословной принадлежности чиновников, уровня их профессиональной компетентности, семейного и имущественного положения.

Анализ социально-экономических и социокультурных аспектов семейной жизни государственных служащих белорусских губерний второй половины XIX – начала XX века ещё не стал предметом специального изучения в отечественной и зарубежной историографии, хотя некоторые элементы в той или иной степени рассматривались исследователями [1; 2].

Основная часть. Процесс формирования семьи в Российской империи регламентировался как светскими, так и церковными законами, последние играли приоритетную роль при создании, расторжении брачного союза и в области внутрисемейных отношений.

Брачное право регламентировало условия и препятствия заключения брака независимо от социальной принадлежности брачующихся. К общепринятым условиям заключения брака относились: взаимное согласие лиц, вступавших в брак; достижение брачного возраста, который для мужчин составлял 18 лет, а для женщин – 16, и не превышение его 80 годами; единобрачие; физическая способность к брачному сожитию; отсутствие душевной болезни, запрещённых степеней родства. Запрещалось вступление в четвёртый брак. Запрещались браки между христианами и нехристианами. После эмансипации 1861 года закон не требовал согласия родителей на вступление в брак их детей, что юридически давало им больше свободы при выборе брачного партнёра. В основу этих норм закладывались принципы нравственности и физической полноценности подданных Российской империи [3, с. 1–20].

Одну из особенностей чиновничьего быта, обусловленную их социальным и материальным статусом, подчеркнул Б.Н. Миронов. Он писал: «Что касается чиновников, то они, согласно свидетельствам современников, весьма неохотно связывали себя семейными узами, многие из них оставались холостяками, и если вступали в брак, то в зрелые годы, и вследствие этого у них было меньше детей, чем в семьях других сословий». По словам автора, нижние чины связывали свою женитьбу с понижением благосостояния, следовательно, невозможностью поддерживать тот образ жизни, который соответствовал их положению в обществе [4, с. 179].

Выявление возраста, в котором чиновники белорусских губерний предпочитали создавать семьи, было сделано с той целью, чтобы выяснить, зависело ли семейное положение чиновника от его служебного статуса и материальной обеспеченности. Исследование проведено путём анализа послужных формулярных списков чиновников за 1864–1876 годы [5–8]. На основе имеющихся данных нами была составлена таблица 1. Результаты анализа, отражённые в таблице, позволяют говорить о том, что большинство исследуемой группы чиновников, точнее 59,1 % (или 156 человек из 263), были женаты, 4 % являлись вдовцами. Среди чиновников младше 25 лет преобладали холостяки. Это единственная группа, в которой чиновников, не успевших создать семью в силу своего возраста, что совершенно естественно, доминирует над женатыми. Первая возрастная категория (26–30 лет), в которой доля женатых значительно превысила долю холостых. В группе, объединившей чиновников в возрасте от 31 до 35 лет, соотношение между холостыми и состоящими в браке меняется коренным образом. Здесь, напротив, 70,1 % являются женатыми. Таким образом, чиновники в указанный период именно в данном возрасте активно обзаводились семьями. Начиная с 36 лет постепенно увеличивается доля вдовцов.

Таблица 1

Зависимость вступления в брак от возраста чиновника

Возрастные группы	Итого по группам	Холостые		Женатые		Вдовы	
		абс.	%	абс.	%	абс.	%
до 20 лет	16	16	100	–	–	–	–
21–25	31	24	77,4	7	22,6	–	–
26–30	48	22	45,8	25	52,1	1	2,1
31–35	54	14	25,9	38	70,1	2	3,7
36–40	44	9	20,5	33	75	2	4,5
41–45	29	8	27,6	19	65,5	2	6,9
46–50	22	2	9,1	18	81,8	2	9,1
51–55	11	2	18,2	8	72,7	1	9,1
55–60	8	–	–	8	100	–	–
61 и старше	–	–	–	–	–	–	–
Итого	263	97	36,9	156	59,1	10	4

Согласно брачному праву Российской империи вступление в брак ограничивалось рядом условий. Для чиновничества наиболее принципиальным являлось получение согласия на брак от начальства, под руководством которого чиновник служил: «Запрещается лицам, состоящим в службе как военной, так и гражданской, вступать в брак без дозволения их начальств, удостоверенного письменным свидетельством» [3, с. 2]. Эта норма возникла в процессе формирования бюрократического аппарата и имела цель контролировать государственных служащих как носителей государственной власти. На протяжении 1863–1868 годов работавшим в белорусских губерниях чиновникам запрещалось вступать в брак с местными уроженками без личного разрешения губернатора. Так, в 1864 году Витебское уездное казначейство ходатайствовало перед председателем Казённой палаты о дозволении бухгалтеру данного казначейства, коллежскому регистратору Андрею Карпинскому католического вероисповедания, получавшему в год содержания 480 руб., вступить в первый законный брак с дворянкой-католичкой Стефанией Мальчевской. Приданое невесты включало в себя 60 десятин земли в Борисовском уезде и 200 руб., назначенных её дядей, помещиком Полоцкого уезда. Председатель Казённой палаты, видя, что будущие супруги имеют средства для обеспечения своего существования, дал разрешение на вступление в брак и 28 октября 1864 года представил соответствующий рапорт на имя Витебского губернатора, который 2 ноября уведомил председателя Казённой палаты, что со своей стороны также не встречает препятствий, и выдал письменное свидетельство о разрешении чиновнику вступить в брак [9].

Основным социальным условием создания чиновником собственной семьи была устойчивость его общественного и материального положения. Значительная часть молодых служащих не имела достаточных средств для обеспечения семьи. Анализ материального положения 40 чиновников-холостяков в возрасте до 25 лет показал, что единственным источником их существования было содержание по службе. У канцелярских служащих оно не было фиксированным и зависело от усмотрения начальства. Его размер колебался от 99 до 144 руб. в год. Таких денег не могло хватить на жизнь даже одинокому человеку. Брак откладывался до того времени, когда молодой чиновник крепко «вставал на ноги», получал постоянное место со стабильным фиксированным доходом, начинал продвигаться по лестнице чинов, обрастал связями. Таким образом, несмотря на установленное законом разрешение жениться с 18 лет, ранние браки в чиновничьей среде были не популярны.

Брачный выбор чиновника зависел от круга социального общения. На его формировании сказывались социальное происхождение служащего, его возраст, вероисповедание, образование, место службы. Самый большой процент невест в 60, 70, 80-е годы XIX века давала дворянско-чиновничья среда (57%), 21,7% невест происходили из мещанского сословия. Браки с мещанками свидетельствуют, что чиновничество по своему образу жизни, интересам, кругу общения было близко к мещанству. На дочерях священнослужителей (6,3%) обычно женились чиновники, вышедшие из той же среды. Наименьшей популярностью (2,3%) пользовались девицы из крестьянского сословия (рис. 1).

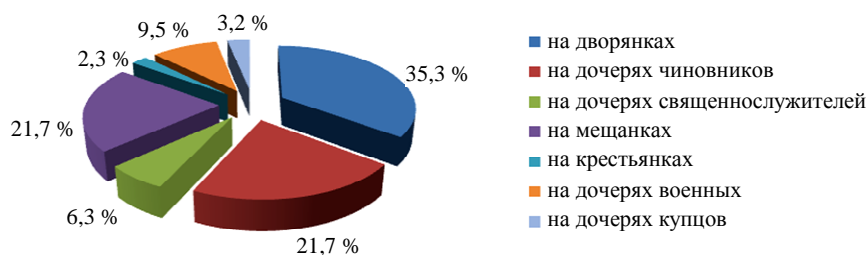

Рис. 1. Брачный выбор чиновников в 60–80-е годы XIX века

Чиновники дворянского происхождения предпочитали вступать в брак с представительницами своего сословия либо с дочерьми чиновников высших классов. В редких случаях их избранницами становились дочери мещан, купцов, священнослужителей, военных (рис. 2).

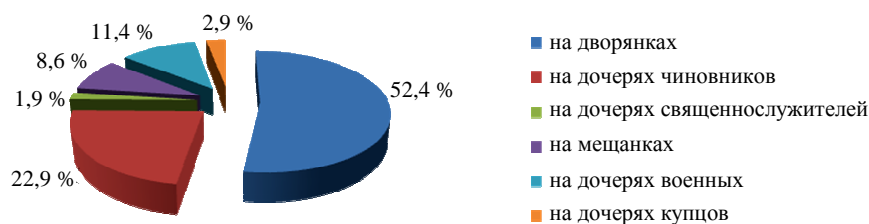

Рис. 2. Брачный выбор чиновников из дворянского сословия в 60–80-е годы XIX века

Анализ матримониальных связей чиновников, выходцев из духовенства, проливает свет на проблему их вживания в новый социальный статус, адаптации к новым условиям жизни (рис. 3).

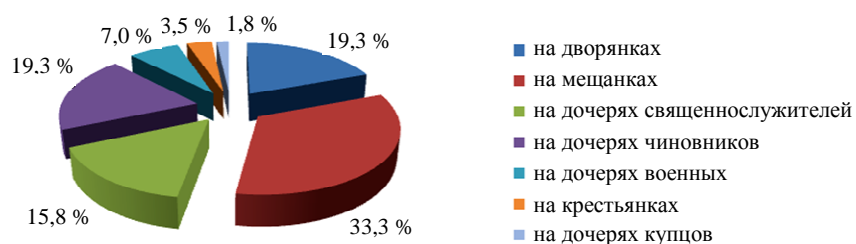

Рис. 3. Брачный выбор чиновников из духовенства в 60–80-е годы XIX века

Сыновья священнослужителей, ставшие государственными служащими, руководствовались в своём поведении правилами, диктуемыми положением государственных служащих, что подтверждается установлением родства посредством их браков с дочерьми мещан, дворян и чиновников. Браки сына священника, полицейского надзирателя города Люцина В.П. Лузгина с дочерью надворного советника [10, л. 52], а также дьяконского сына, Горецкого уездного исправника И.М. Беляева с дочерью действительного статского советника – типичные примеры матримониальных связей чиновников названного происхождения [11]. Следует отметить, что выходцы из данного сословия составляли примерно 36,7 % всех холостых чиновников, лишь незначительно уступая в этом плане служащим дворянского происхождения (37,4 %).

В начале XX века брачные предпочтения государственных служащих претерпели некоторые изменения (рис. 4). В первую очередь это было связано с изменившейся социальной структурой чиновничества белорусских губерний. Дворянство потеряло свою прежнюю роль основного поставщика кадров. Резко выросло представительство мещан, потомственных чиновников и крестьян на государственной службе. Они составили 59,3 % служащих местного государственного аппарата. Наибольшей популярностью в качестве невест у выходцев из этих сословий пользовались мещанки (52 %). Встречаются случаи заключения браков крестьян с дворянками, дочерьми священников и чиновников низших классов. Всё это говорит о том, что чиновники, происходившие из данного сословия, к выбору невесты подходили с практической стороны и рассматривали брак в качестве важного канала социальной мобильности. Служащие дворянского происхождения по-прежнему предпочитали вступать в брак с дворянками и дочерьми чиновников [5–8; 12].

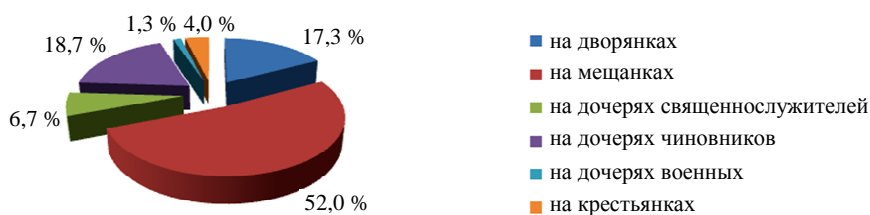

Рис. 4. Брачный выбор чиновников в начале XX века

К числу условий для заключения брака относилось также требование соответствия вероисповедания брачующихся лиц. Действовавшее законодательство второй половины XIX – начала XX века запрещало браки между православными и раскольниками, а также между православными, католиками и греко-униатами,

с одной стороны, и нехристианами – с другой. Также запрещались браки между протестантами и язычниками. При совершении браков православных с иноверцами «Свод законов гражданских» требовал соблюдения ряда условий: 1) чтобы неправославные давали подписку, что не будут ни поносить своих супругов за принадлежность к православию, ни склонять их к принятию своей веры и что рожденные в браке дети будут крещены и воспитаны в правилах православного исповедания (подписка должна была браться священником перед совершением брака); 2) чтобы при совершении брака были соблюдены все правила, установленные для браков между православными; 3) чтобы браки совершались в православной церкви по православному обряду [3, с. 13–14].

Обычно в чиновничьих семьях белорусских губерний муж и жена принадлежали к одному вероисповеданию. Однако встречаются случаи и межконфессиональных браков. По данным формулярных списков за 1864–1876 годы из 156 семей, выявленных в среде губернского и уездного чиновничества, смешанные пары составляли 16,7 %. В основном это браки православных с представительницами католического и лютеранского вероисповедания. Большая часть чиновников, состоящая в смешанных браках (53,8 %), принадлежала к дворянскому сословию. Чиновники, происходившие из среды священнослужителей, с целью повышения своего социального статуса и окончательного выхода из своей сословной группы нередко вступали в брак с дворянками-католичками. Так, сын священника, окончивший духовную семинарию, секретарь Речицкой городской думы в чине X класса, Игнатий Залесский был женат на помещицкой дочери католического вероисповедания.

На образ жизни чиновников влияло не только семейное положение, но и наличие детей. Для исследования данного вопроса были привлечены формулярные списки чиновников белорусских губерний за 60–90-е годы XIX века. Данная группа, таким образом, включала тех, кто уже состоял на государственной службе определённое время, и тех, кто только начинал в указанное время свою бюрократическую деятельность. Последние тем самым являлись представителями местной бюрократии начала XX века. Из 485 чиновников детей имели 237 (48,9 %) женатых и вдовых. Следовательно, бездетных чиновников насчитывалось 248 человек (51,1 %), из них 167 (34,4 %) холостых и 81 (16,7 %) женатых и вдовых (рис. 5).

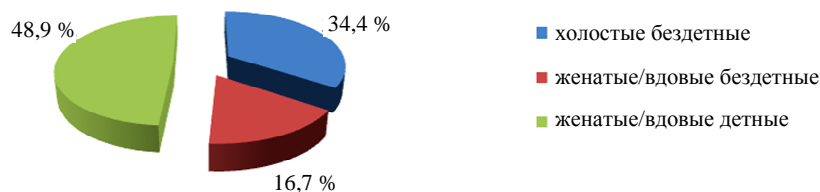

Рис. 5. Соотношение детных и бездетных чиновников в 60–90-е годы XIX века

В таблице 2 представлены данные относительно количества детей в семьях государственных служащих белорусских губерний.

Таблица 2

Количество детей в семьях чиновников белорусских губерний в 60–90-е годы XIX века

Количество семей	Количество детей					Итого
	1–2	3	4	5	6 и больше	
абс.	111	43	34	24	25	237
%	46,8	18,1	14,3	10,1	10,5	100

В семьях чиновников независимо от их социального происхождения было, как правило, один или два ребёнка. В рассматриваемый период их доля достигла 46,8 % от общего числа детных семей. Наличие 3–4 детей было характерно для 32,4 %. Что касается семей с 5-ю и более детьми, то в изучаемый период они составляли 20,6 %. Многодетность (5 и более детей) была популярна среди чиновников, происходивших из дворянской среды. Это объясняется относительным благосостоянием дворянских семей, лучшим уходом за детьми и, соответственно, снижением детской смертности. Чиновники, в прошлом принадлежавшие к духовному сословию, по полученным нами результатам имели, как правило, не более трёх детей или вовсе оставались бездетными. Можно предположить, что у лиц, которые выросли в среде духовного сословия, но стали членами другого социального слоя – чиновничества, изменился тип демографического поведения.

Появление ребёнка не всегда было желанным событием. Высокая доля бездетных чиновников (51,1 %) и семей с 1–2 детьми (46,8 %) свидетельствует о стремлении чиновников ограничить деторождение, так как жалования, единственного источника доходов для большинства служащих, не всегда хватало на содержание многодетной семьи.

Для комплексного изучения модели демографического поведения чиновничества второй половины XIX – начала XX века необходимо рассмотреть причины и способы прекращения браков.

Согласно церковному и гражданскому праву естественной причиной прекращения брачного состояния являлась только смерть одного из супругов.

По данным формулярных списков за 1864–1876 годы доля вдовых чиновников составляла около 4 % от общего числа чиновников и канцелярских служащих белорусских губерний. Однако выявить реальный уровень вдовства в чиновничьей среде достаточно проблематично, поскольку формулярные списки содержат сведения о служащих чиновниках и не учитывают чиновников в отставке. Поэтому можно предположить, что в действительности доля вдовых была значительно выше. Чиновник мог стать вдовцом в довольно раннем возрасте. Случалось, чиновничья жена умирала при первых родах, т.е. примерно через год после свадьбы. Если учесть, что на протяжении изучаемого периода брачный возраст варьировался от 21 до 30 лет, то чиновник мог овдоветь к 26–30 годам. В более старших возрастных группах доля вдовцов увеличивалась. В 60–70-х годах XIX века среди чиновников 41–45 лет вдовых насчитывалось около 7 %, 51–55 лет – 9,1 % (см. табл. 1). Потеря супруга сопровождалась не только тяжёлыми переживаниями, но и множеством трудностей. Во-первых, проблематичным было ведение хозяйства без женщины и воспитание детей без матери, во-вторых, к вдовцам недоброжелательно относилась общественность. Под влиянием семейно-бытовых трудностей и общественного мнения вдовцы стремились к вступлению в новый брак.

Закон допускал возможность расторжения брака. Брак признавался недействительным по строго определённым основаниям: при нарушении условий вступления в брак, по причине доказанного прелюбодеяния, неспособности к брачному сожителству, смерть или безвестное отсутствие супруга в течение пяти лет, вступление одного из супругов в монашество, лишение одного из супругов гражданских прав. Для лютеран дополнительными основаниями развода были сумасшествие, заразная болезнь, развратная жизнь. У католиков брак считался принципиально нерасторжимым. У мужчин-мусульман препятствий к разводу не существовало, развод же для женщин был невозможен. Но даже эти основания были ограничены церковью настолько, насколько это было возможно. При изучении материалов Минской, Могилёвской и Полоцкой духовных консисторий были обнаружены единичные случаи обращения чиновников либо их жён за разводом.

В 1867 году Борисовский уездный исправник И.Н. Писарев обратился к епархиальному начальству с просьбой о расторжении брака с женою Марией Александровной из Куликовых из-за прелюбодеяния последней. Заявитель писал в своём прошении: «17 апреля 1857 г. вступил в законный брак с дочерью коллежского асессора девицею М.А. Куликовой, и прожив с ней 10 лет, имею от неё двух дочерей 9-ти и 4-х лет, которые ныне состоят при мне. 4 мая 1867 г. моя жена, вступив в преступную связь с поручиком К.Э. Кирхоглани, без всякого с моей стороны повода, чему могут служить доказательством прилагаемые письма жены, оставила мой дом и уехала в местечко Койданово Минского уезда, где публично жила с ним. В настоящее время её местонахождение мне не известно. Будучи оскорблён в достоинстве супруга и имея в виду, что незаконно прижитые женою моей с поручиком дети будут неправильно носить мою фамилию и могут в ущерб законным дочерям моим предъявлять права свои на оставшееся после моей смерти наследство, всеподданнейше прошу расторгнуть брак мой с М.А. Куликовой, запретив ей носить мою фамилию и разрешить мне как невинному в этом прелюбодеянии вступить в новый брак». Однако Минская духовная консистория не удовлетворила это прошение, так как И.Н. Писарев не сообщил точное место жительства жены [13].

Согласно законодательству главными доказательствами прелюбодеяния обвиняемого супруга являлись показания двух или трёх свидетелей и «прижитие» внебрачных детей. Чистосердечное признание виновника в счёт не принималось.

В 1914–1915 годах Могилёвская духовная консистория рассматривала бракоразводное дело на основании доказанного прелюбодеяния. 3 июля 1914 года истец Ф.И. Беккаревич подала прошение в консисторию с просьбой о расторжении брака с её мужем, чиновником Могилёвского отделения Крестьянского поземельного банка, губернским секретарём И.В. Беккаревичем. К данному прошению были приложены: 1) метрика о браке, 2) копия самого прошения, 3) квитанция Могилёвского казначейства об уплате 1 руб. 80 коп. исковых пошлин, 4) 2 руб. 25 коп. гербового сбора. Из представленной истицею метрической выписки о браке было видно, что супруги Беккаревич 27 и 20 лет, православные и первобрачные, повенчаны причтом Могилёвского кафедрального собора 28 октября 1912 года.

В виду несостоявшегося между супругами примирения, по постановлению епархиального начальства они были вызваны в Присутствие консистории на судоговорение 5 сентября 1914 года, на котором дали свои показания. Истица, что примириться и жить с мужем не желает, обвиняет его в прелюбодеянии с посторонними женщинами, но указать с кем именно не может. В доказательство измены мужа просит допросить свидетелей: чиновника Могилёвского губернского правления В.С. Россовского, фельдшера губернской земской больницы В.И. Сепежинского и отчима её Ф.И. Покладу. Ответчик заявил, что примириться и жить с женой не желает, виновным себя в прелюбодеянии с посторонними женщинами признаёт, но указать с кем именно не хочет.

Указанные истицею свидетели В.С. Россовский и Ф.И. Поклад показали, что в июне месяце 1914 года они вместе с Иосифом Беккаревичем находились в ресторане «Роскошь» в отдельной комнате. Через

некоторое время к ним в номер зашла какая-то женщина, кто её пригласил, они не помнят. Женщина эта, по их мнению, была проституткой. Побыв в номере, где они с ней выпивали и закусывали, свидетели отлучились в биллиардную комнату. По возвращении обратно в номер они застали Беккаревича совершавшим акт полового совокупления с находившейся в номере женщиной. Дверь комнаты была закрыта, но не заперта на ключ.

Фельдшер В.И. Сепежинский показал под присягой, что супруги Беккаревич после брака жили не долго, а потом из-за разладов разошлись. Он неоднократно слышал от посторонних лиц, что ответчик нарушает супружескую верность, и хотя сам не был очевидцем акта прелюбодеяния, уверен, что Беккаревич несомненно нарушал и нарушает супружескую верность.

Решением епархиального начальства от 21–26 января 1915 года за № 18 постановлено: «брак Филониллы Иосифовны с мужем чиновником И.В. Беккаревичем, заключенный 28 октября 1912 г., по нарушению последним святости оного прелюбодеянием, согласно просьбе истца, расторгнуть и разрешить Филонилле вступить в новый брак, а И. Беккаревича, как лицо виновное, подвергнуть 7-летней епитимьи, по выполнении которой разрешить и ему вступить в новое супружество». Данное решение было утверждено 18 августа 1915 года Святейшим Правительствующим Синодом и вступило в законную силу [14].

Таким образом, двое свидетелей стали очевидцами акта прелюбодеяния. Кстати, третьим свидетелем супружеской измены должен был выступить служащий в конторе Могилёвской губернской больницы Тимофей Васильев. Однако его призвали на фронт, и вместо него истцу пришлось пригласить фельдшера В.И. Сепежинского, который непосредственным свидетелем измены не являлся. Вместе с тем обстоятельства дела наводят на мысль о заранее спланированной пикантной ситуации. Во-первых, число друзей было именно тем, которое требовалось законом для доказательства очевидности прелюбодеяния. Во-вторых, супруги сами хотели расторгнуть свой брак, о чём говорят их отказ от примирения и признание Иосифом Беккаревичем своей вины. Вся процедура по расторжению брака заняла, как мы видим, более года.

В 1909 году Могилёвской духовной консисторией рассматривалось дело о разводе канцелярского служащего Могилёво-Черниговского управления земледелия и государственных имуществ Е.Ф. Пастушенко с мещанкой В.Г. Швем. В своём прошении Е.Ф. Пастушенко писал: «ввиду того, что жена моя оставила совместное жительство со мной под влиянием своей матери, склонявшей меня принять католичество и, кроме того, по собственному признанию жены, она ещё до вступления в брак предавалась в течение четырёх с половиной лет девическому пороку, результатом чего явилось болезненное раздражение у неё половой сферы, я в настоящее время не нахожу возможным продолжать с ней совместную жизнь. Покорнейше прошу, Ваше Преосвященство, не признаете ли Вы возможным ввиду нежелания моего перейти в католичество, расторгнуть брак» [15]. Конечно же, Духовная консистория отклонила просьбу Пастушенко из-за отсутствия законных причин к расторжению брака.

Во второй половине XIX века бракоразводная процедура сопрягалась с множеством нюансов, делавших развод недостижимой целью. Развод был относительно дорогостоящим процессом для людей со скромным достатком. Официальные документы требовали уплаты исковых пошлин в размере 4 руб. 83 коп. Это было довольно солидной суммой, и не каждый потенциальный истец, недовольный своими супружескими отношениями, мог позволить себе подобные затраты.

Однако кроме формального развода, который было очень сложно получить, существовали «самовольные разводы», которые церковью не санкционировались. Дать им количественную оценку невозможно, поскольку они не регистрировались, но можно предположить, что их число значительно превышало число разводов. Неформальный развод представлял собой раздельное проживание супругов, однако по закону мужа продолжали нести бремя ответственности за свою семью, в первую очередь материальную.

В 1869 году помещица Теофилия Мейштович обратилась к архиепископу Минскому Александру с жалобой на мужа коллежского асессора Адольфа Мейштовича, который вёл аморальный образ жизни с минской мещанкой Марией. Доведённая до отчаяния женщина писала: «Муж мой, А. Мейштович, прожив со мной 30 лет и дождавшись внуков, забыв про меня и детей своих, предался блудной жизни с выкrestкой Марией, мещанкою города Минска православного исповедания, с которой раньше проживал в городе, а потом, лишив меня средств к жизни и оставив на произвол судьбы, съехал вместе с ней в имение Улесе Борисовского уезда. О расторжении блудной жизни моего мужа с упомянутой мещанкой я обращалась в Минскую римско-католическую духовную консисторию, однако местный ксёндз, действуя в угоду моему мужу, сообщил, что Мария является ключницей, и поэтому консистория оставила моё прошение без удовлетворения». Минская духовная консистория приказала священнику Березинской Свято-Духовской церкви выяснить, находится ли в данном имении выкrestка Мария, исполняет ли она обязанности по правилам христианской церкви и не подозревается ли она в дурном поведении. Священник 4 мая 1869 года сообщил в консисторию, что явных улик о блудной жизни мещанки Марии нет [16]. Вопрос о самовольном раздельном проживании супругов оставался открытым.

Заключение. Процесс формирования чиновничьей семьи во второй половине XIX – начале XX века регламентировался светским и церковным правом. Условия заключения и расторжения брака попадали

под церковную юрисдикцию и отличались крайним консерватизмом. Убежденность церкви в неразрывности брачных уз препятствовала распаду даже самых неблагополучных семей. Принципиальным отличием для чиновничества была необходимость в получении разрешения начальства на вступление в брак. В рассматриваемый период происходило повышение брачного возраста чиновников, увеличение общей доли холостяков и окончательно безбрачных, сглаживание сословных и конфессиональных различий при выборе брачного партнёра. Распространение бездетных семей и семей с 1–2 детьми свидетельствует о начавшемся процессе регулирования деторождения и ослаблении религиозных норм в семейной жизни. Всё это говорит об отходе от традиционной модели демографического поведения и отличии чиновничества от других слоёв населения.

ЛИТЕРАТУРА

1. Сидоренко, Б.И. Могилёвский губернатор Александр Станиславович Дембовецкий и его время / Б.И. Сидоренко. – Могилёв: АмелияПринт, 2012. – 252 с.
2. Бусько, С.И. Структура и кадровый состав губернских жандармских управлений на территории Беларуси (конец XIX – начало XX в.) / С.И. Бусько. – Працы гістарычнага факультэта БДУ: навук. зб. Вып. 5 / рэдкал.: У.К. Коршук (адк. рэд.) [і інш.]. – Мінск: БДУ, 2010. – С. 9–18.
3. Свод Законов Российской империи, повелением Государя Императора Николая Первого составленный: в 15 т. – СПб.: Тип. Второго Отделения Собственной Е.И.В. Канцелярии, 1857. – Т. 3, ч. 1: Уставы о службе гражданской. – 604 с.
4. Миронов, Б.Н. Социальная история России периода империи (XVIII – начало XX в.). Генезис личности, демократической семьи, гражданского общества и правового государства: в 2 т. / Б.Н. Миронов. – СПб.: Дмитрий Буланин, 1999. – Т. 1. – 547 с.
5. Формулярные списки о службе чиновников Могилёвской губернии // Национальный исторический архив Беларуси (НИАБ). – Фонд 2001. – Оп. 1. – Д. 940, 966, 1006, 1034, 1035, 1048, 1050, 1063, 2144.
6. Формулярные списки о службе чиновников Минской губернии // НИАБ. – Фонд 299. – Оп. 7. – Д. 226, 227, 235, 236, 238, 242, 254, 255, 265, 281–283, 293–296, 302–307, 312–315, 403, 404, 416, 419.
7. Формулярные списки о службе чиновников Витебской губернии // НИАБ. – Фонд 1416. – Оп. 2. – Д. 13096, 13099, 15042, 15248, 15255, 15511, 15512, 22784, 23057, 24960, 25219.
8. Формулярные списки о службе чиновников Гродненской губернии // НИАБ (Гродно). – Фонд 2. – Оп. 37. – Д. 2305, 2306, 2308.
9. О дозволениях разным служащим вступать в брак // НИАБ. – Фонд 1430. – Оп. 1. – Д. 31772.
10. Формулярные списки о службе чиновников Витебского губернского правления // НИАБ. – Фонд 1416. – Оп. 2. – Д. 16406.
11. Формулярные списки и ведомости о служащих в Могилёвской губернии по ведомству МВД, представленных для рассмотрения к награде // НИАБ. – Фонд 2001. – Оп. 1. – Д. 1369.
12. Формулярные списки членов и чиновников Могилёвского губернского правления за 1914 г. // НИАБ. – Фонд 2003. – Оп. 1. – Д. 675.
13. Дело по прошению Борисовского уездного исправника И. Писарева о разводе в связи с аморальным образом жизни жены // НИАБ. – Фонд 136. – Оп. 1. – Д. 31871.
14. Дело о разводе бухгалтера Могилёвского отделения Крестьянского поземельного банка И.В. Беккаревича с женой, урождённой И.Ф. Батуриной // НИАБ. – Фонд 2301. – Оп. 1. – Д. 682.
15. Дело о разводе канцелярского служащего Могилёво-Черниговского управления земледелия и государственных имуществ Е.Ф. Пастушенко с мещанкой В.Г. Швем // НИАБ. – Фонд 2301. – Оп. 1. – Д. 214.
16. Дело о ведении аморального образа жизни коллежским ассессором А. Мейштовичем с минской мещанкой Марией // НИАБ. – Фонд 136. – Оп. 1. – Д. 32836.

Поступила 30.06.2014

**MATRIMONIAL BONDS AND DEMOGRAPHIC BEHAVIOR OF CIVIL OFFICERS
IN BELARUSIAN PROVINCES (1864–1914)**

A. KUZMIN

The article is dedicated to legal norms of forming of civil officer's family at the 2nd half of 19th – the beginning of 20th centuries. Fundamental difference for civil officers is necessity to receive the permission to get married from their chiefs. The age preferable for civil officers to create a family has been revealed. The factors influencing on a marriage partner choice have been identified. The data regarding the number of children born in civil officer families of Belarusian provinces has been provided. The reasons and ways of marriage breakup have been described by giving specific examples. It is concluded that there is a particular model of marriage behavior in civil officer's life.

УДК 272(476)

**ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ БЛАГОТВОРИТЕЛЬНЫХ КАТОЛИЧЕСКИХ ОБЩЕСТВ
В МОГИЛЁВСКОЙ АРХИЕПАРХИИ В НАЧАЛЕ XX ВЕКА****А.В. ПАВШОК***(Гродненский государственный университет им. Янки Купалы)*

Раскрываются вопросы, связанные с деятельностью католических благотворительных обществ в белорусских губерниях в начале XX века. Благотворительность рассматривается как одна из форм миссионерской деятельности Римско-католической Церкви, способствовавшая укреплению её позиций среди различных слоёв населения. Характеризуется политика царского самодержавия в отношении благотворительности католической Церкви. Анализируются уставы и формы деятельности обществ, их роль и значение в социальной жизни населения. Данная проблема исследуется на источниковой базе из Национальных исторических архивов Гродно и Минска, Российского государственного исторического архива в Санкт-Петербурге. Многие документы впервые вводятся в научный оборот.

В начале XX века белорусские земли входили в состав Могилёвской римско-католической архиепархии. Костёлы, располагавшиеся в Витебской, Минской, Могилёвской губерниях, принадлежали непосредственно ведомству Могилёвской архиепархии, а костёлы Виленской и Гродненской губерний – Виленской епархии [1, с. 2].

Изучение деятельности благотворительных католических обществ в Могилёвской архиепархии в начале XX века не получило широкого освещения в белорусской современной историографии. Отсутствуют и специальные исследования по данной проблеме. Отдельные фрагменты освещаются в работе В. Яновской [2]. Однако автор упоминает о деятельности лишь нескольких католических благотворительных обществ во второй половине XIX века.

Исходя из степени изученности темы, а также её важности для проведения научных исследований по конфессиональной проблематике автор ставит целью раскрыть роль и значение благотворительных обществ в социальной сфере жизни населения.

Церковь является одним из социальных институтов, который действует в государстве и осуществляет присущие ему функции. Вне зависимости от многих факторов – экономического, политического и идеологического порядка – она всегда выполняла функции утешения, искупления, гаранта морально-этических норм, которые были выработаны и приняты самим обществом в конкретную историческую эпоху. Церковные институты оказывали и оказывают влияние на формирование общественно-мировосприятия и идеологии.

Одной из составляющих любой конфессии выступает благотворительная деятельность. Традиции благотворительности являются органической частью общественного бытия и оказывают определённое влияние на социальные процессы в обществе. Такая же цель достигалась духовенством и католической общественностью путём организации специальных благотворительных обществ, товариществ, учреждений, которые играли заметную роль в прошлые эпохи. В обыденном сознании каждого человека это находило выражение в сборе денежных средств, одежды, обуви, организации питания, приютов для малоимущих, одиноких, престарелых людей, сирот, инвалидов и др. [3, с. 102].

Основная часть. Начало существования католических благотворительных обществ, равно как и других общественных объединений в Российской империи, связывают с выходом Указа императрицы Екатерины II от 7 ноября 1775 года «Об учреждениях для управления губерниями». Согласно Указу предусматривалось создание в составе губерний учреждений особого приказа общественного призрения, который должен был заниматься образованием, лечением, благотворительностью. Указ давал право открывать благотворительные заведения частным лицам и обществам [4, ст. 14392].

Особо много благотворительных обществ учреждалось после опубликования 17 октября 1905 года царского манифеста «О провозглашении демократических свобод», обещавшего свободы слова, собрания и союзов. Закон «Об обществах и союзах» от 4 марта 1906 года устанавливал порядок регистрации и утверждения уставов общественных организаций. Эти обязанности возлагались на местные органы власти. Обществом, по смыслу настоящего узаконения, считалось «соединение нескольких лиц, которые не имели задачу получения для себя прибыли, а избрали предметом своей совокупной деятельности определённую цель» [5, ст. 27479].

Устав всех римско-католических обществ, действовавших на территории Беларуси, создавался по «Примерному уставу о бедных», утверждённому Министерством внутренних дел от 10 июня 1907 года [6].

Лица, желавшие учредить общество, обязаны были предоставить письменное заявление на имя губернатора. В заявлении указывалось название общества, его цели, место и способы деятельности, фамилия, имя, отчество и местожительство учредителей, порядок вступления и выбытия членов, состав и получение средств на благотворительные цели, размер членских взносов, порядок их уплаты и прочие. Учредители также обязаны были предоставить проект устава общества, подлежащий обязательной регистрации. Основной целью общества являлось улучшение материального и нравственного состояния нуждающихся лиц римско-католического вероисповедания, находящихся в пределах прихода без различия пола, возраста, званий и состояния.

Для реализации указанных выше целей обществу предоставлялось право открывать общественные столовые, чайные, ночлежные дома, убежища, приюты, общежития, дома трудолюбия, больницы, амбулатории. За малейшие отступления от устава общество могло быть закрыто по распоряжению губернатора [6, с. 3].

Благотворительное общество могло состоять из неограниченного числа лиц обоего пола всех званий и состояния. Членами общества не могли быть состоящие на действительной военной службе низшие воинские чины и юнкера, подвергшиеся ограничению прав по суду, административно-ссылные, несовершеннолетние, а также учащиеся в нижних и средних учебных заведениях [6, с. 2]. Все члены общества делились на почётных, действительных и соревнвателей (или сотрудников). Почётными членами общества могли стать лица, сделавшие значительные пожертвования в пользу общества или оказавшие ему иные существенные услуги и избранные в это звание общим собранием членов общества. Действительными членами общества состояли лица, уплатившие ежегодно в кассу общества взносы в размере 5 рублей, таких в обществе насчитывалось большинство.

Независимо от уплаты денежных взносов, звание действительного члена могло быть присвоено по постановлению общего собрания членов лицам, содействовавшим безвозмездным своим трудом реализации целей общества. Например, медикам, бесплатно оказывающим помощь больным, учителям, безвозмездно обучающим детей, находящихся на попечении общества; лицам, изъявившим желание взять на содержание или на воспитание кого-либо из бедных, покровительствуемых обществом. Членами-соревнателями (или сотрудниками) являлись лица, вносящие ежегодно 2 рубля в кассу общества, помогающие действительным членам в выполнении обязанностей по обществу. Сотрудники приглашались почётными и действительными членами и утверждались в своём звании правлением общества, согласно установленным общим собранием правилам. Необходимо отметить, что сотрудники не пользовались на собраниях общества правом решающего голоса и не могли быть избираемые в должности по обществу. Но им можно было поручать под наблюдением действительных членов исполнение таких обязанностей, как обследование положения нуждающихся и т.п.

Первоначальный состав общества состоял из учредителей, которые получали звание почётных, действительных членов согласно принятым ими на себя обязательствам. Все члены общества, не оплатившие до ближайшего общего собрания причитающихся с них годовых взносов, не имели права участвовать в этом собрании. Члены же, не оплатившие взносов в течение года или не исполнявшие в течение этого же срока принятых на себя обязанностей по обществу, считались выбывшими из его состава, однако с сохранением права вновь вступить на общем основании [6, с. 3].

Как свидетельствуют архивные документы, члены благотворительных обществ сами должны были проявлять образец дисциплинированности и благодетели. Если своими действиями и поступками кто-то нарушал интересы общества, его могли исключить по постановлению общего собрания.

Важным условием существования обществ было финансирование. Основными источниками доходов, как отмечается в архивных документах, являлись членские взносы, доходы от капиталов и имущества общества; пожертвования членов общества и посторонних лиц, а также различных учреждений как деньгами, так и вещами, а также отказов по духовным завещаниям; доходы от устраиваемых обществом, с соблюдением правил, установленных в соответствии с действующим законодательством и особыми административными распоряжениями, драматических представлений, литературных чтений, публичных лекций, концертов и т.п.; сбор по подписным листам и книжкам, издаваемым членами общества [6, с. 4].

Необходимо отметить, что за использованием средств осуществлялся контроль. Так, по всем поступающим в общество и жертвуемым суммам и вещам велась точная запись и отчётность в их расходовании. Все поступающие в общество суммы по своему назначению подразделялись на капиталы – неприкосновенный и расходный.

Помощь общества, как отмечалось в уставах, могла выражаться: «... снабжении одеждой, пищею и приютом неимущих, если они не могут приобретать их собственными трудами, равно выдачею им в крайних случаях денежных пособий; содействием в поиске нуждающимся занятий или службы, к приобретению ими для работы материалов и инструментов и к выгодному сбыту изделий бедных тружеников;

снабжением бедных больных медицинскими пособиями под наблюдением врача на дому, а также помещение таких больных за счёт общества в больницы и содействие в погребении умерших; определением престарелых и немощных людей в богадельни, дома призрения и т.п., а малолетних – в сиротские дома, приюты, убежища, ремесленные и учебные заведения; облегчением и доставлением способов для призрения и воспитания сирот и детей, неимущих или неизвестных родителей; доставление неимущим людям средств возвратиться на родину» [6, с. 2].

Благотворительному обществу предоставлялось право создавать согласно постановлению общего собрания его членов запасной и специальный капиталы. Образующий в таком случае специальный капитал складывался из пожертвований, делаемых со строго определенной целью, и отчислений из общих доходов общества, если это признавалось общим собранием.

Неприкосновенный капитал состоял из пожертвований и других взносов, произведённый при условии их неприкосновенности, а также от процентов, отчисляемых со всех доходов общества. Размер этих отчислений определялся общим собранием. Порядок образования и расходования запасного капитала также определялся общим собранием [6, с. 3].

Расходный капитал образовывался из всех прочих сумм, а также от процентов с неприкосновенного и запасного (если таковой будет) капиталов. Все капиталы общества, по мере накопления, обращались в государственные или гарантированные правительством процентные бумаги и хранились в учреждениях Государственного банка, в сберегательных кассах и казначействах, производящих банковские операции. Туда же вносились на текущий счёт и расходный капитал общества, который мог храниться и в книгах сберегательной кассы. На руках у казначея могли находиться лишь незначительные суммы, необходимые на ближайшие текущие расходы. Размер этих сумм и их расходование производились с разрешения общего собрания всех членов общества [6, с. 6].

В начале XX века римско-католические благотворительные общества действовали практически во всех белорусских губерниях.

К примеру, в Минской губернии – при Слуцком костёле св. Антона, Пинском костёле Пресвятой Девы Марии, Бобруйском костёле Пресвятой Девы Марии.

Так, Слуцкое римско-католическое благотворительное общество было основано летом 1907 года. Устав его был рассмотрен 4 августа 1907 года на заседании Минского губернского по делам об обществах Присутствия и внесен в реестр обществ и союзов Минской губернии под № 25 [7, с. 1]. В 1910 году доход общества составил 1926,41 руб., а расход – 1056,40 руб. Денежной помощью этого общества воспользовались 30 лиц, медицинской – 10, вещами и продуктами – 14, содействовали обучению – 14 человек [8, с. 48]. В 1913 году денежной помощью воспользовались 34 человека, медицинской – 6, вещами и продуктами – 13, содействовали обучению – 11, найдена работа 2 лицам [9, с. 55].

Пинское римско-католическое благотворительное общество было основано 10 июня 1897 года с разрешения министра внутренних дел России И.Л. Горемыкина [10, с. 1]. На 1 января 1914 года в нём насчитывалось 4540,36 руб. остаточных средств. Денежной помощью этого общества воспользовались в 1913 году 118 лиц, медицинской – 16 [9, с. 59].

Председателем Бобруйского римско-католического общества являлся декан, ксёндз В. Пацевич, заместителем председателя – С. Келлчевский, казначеем И. Ковалевский, секретарём П. Антонович [11, с. 55]. К 1 января 1914 года общество располагало средствами в сумме 3152,09 руб. Денежной помощью этого общества в 1913 году воспользовались 98 лиц, вещами и продуктами – 16 [9, с. 65].

В Минске действовало «Общество дам милосердия Св. Викентия из Паули». В нём состояли лица римско-католического вероисповедания исключительно женского пола. Целью общества являлось «исполнение всякого рода дел милосердия, преимущественно оказание нравственной помощи бедным и больным, главным образом, посредством личного посещения нуждающихся». Их деятельность ограничивалась лишь пределами города Минска. Члены общества разделялись на почётных и действительных. Управление делами общества возлагалось на Совет общества и на общее собрание его членов. Возглавлял общество Совет, который находился в Минске. Он состоял из председательницы, двух вице-председательниц, секретарши, кассирши и 6 членов, всего 11 человек. Общество оказывало помощь во всех несчастных случаях и обстоятельствах, снабжая одеждою, пищей и приютом неимущих. В некоторых случаях выдавались денежные пособия, приобретались материалы для работы и инструменты для мелких ремесленников, снабжались бедные больные лекарствами. Общество брало на учёт престарелых и немощных и по мере возможности определяло их в богадельни, дома призрения и т.п. [12, с. 222].

В начале XX века по-прежнему активно действовало Минское католическое благотворительное общество. Оно было основано ещё в марте 1811 года с разрешения министра внутренних дел России О.П. Козодавлева. Инициатива создания исходила от минского католического епископа Я. Дедерко, «задавшегося целью основать в городе Минске дом призрения и госпиталь». Он же и возглавил обще-

ство. В его составе в 1910 году числилось 10 почётных членов, 8 благотворителей и 142 действительных члена. Наиболее существенную благотворительную помощь оказали А. Ходасевич, который внёс 30 000 руб. на содержание в приюте мастерских, графиня Е. Чапская, внёсшая 6000 руб. на учреждение в больнице палаты для грудных детей. Для увековечения памяти всех лиц, которые внесли пожертвования в фонд общества, их именами были названы в больнице 2 комнаты и 16 коек [13, с. 25].

В начале XX века в структуре общества произошли изменения. Главным руководящим органом стал Совет, который состоял из 17 человек во главе с графом Г. Чапским. На заседания Совета приглашались состоящие при обществе православный и католические священнослужители. Совет в исполнении своих обязанностей руководствовался инструкцией, составленной и одобренной обществом в 1886 году [14, с. 45]. При обществе действовала больница, в которой в разное время находилось до 200 человек, приют для мальчиков и девочек, рассчитанный на 40 койко-мест, бесплатная столовая, которая обеспечивала бедных в зимнее время, дешёвая кухня, где также раздавались бесплатные обеды, чайная. Общество выдавало до 40000 бесплатных обедов в год [14, с. 25]. Кроме того, при Минском Кальварийском филиальном костёле существовала богадельня на 20 человек. Больные содержались на средства, отпущенные городской управой в размере 300 руб., на добровольные пожертвования прихожан и на проценты от сумм, находящихся в римско-католической коллегии [9, с. 45]. При Раковском костёле Пресвятой Девы Марии и Святого Духа действовала богадельня на 6 человек. Она содержалась на добровольные пожертвования [16, с. 46].

В Виленской губернии активно действовали римско-католические благотворительные общества при Дисненском и Лидском филиальных костёлах. Дисненское благотворительное общество было учреждено определением Виленского губернского по делам об обществах и союзах Присутствия от 15 февраля 1907 года. Его устав был внесён Виленским губернатором Д. Любимовым в реестр за 1907 год под № 16 [17, с. 1].

Регистрация Лидского благотворительного общества была разрешена определением Виленского губернского по делам об обществах и союзах присутствия от 21 декабря 1907 года. Устав его был внесён Виленским губернатором Д. Любимовым в реестр за 1907 год под № 83 [18, с. 1]. Председателем общества был ксёндз И. Шкоп, его заместителем – В. Скавинская, секретарём – ксёндз В. Кузьмицкий, казначеем – З. Добровольский, членами правления – Ч. Мейлунь, Е. Путято, Л. Висьмонт. Для проверки правильности расходования средств при обществе существовала ревизионная комиссия. Председателем её был ксёндз Ф. Ратынский, членами – ксёндзы Б. Красодонский и И. Вяжель. Всего в составе благотворительного общества числилось 100 человек, в том числе 2 почётных члена (Ф.А. Пуйдак, Я.А. Юрша), 29 действительных членов (внёсших по 20 руб. – 1; по 10 руб. – 2; по 6 руб. – 1; по 5 руб. – 25) и 69 членов соревнователей (внёсших по 3 руб. – 8; по 2,50 руб. – 1; по 2 руб. – 13; по 1,50 руб. – 3; по 1 руб. – 44) [18, с. 3]. Основная деятельность общества была направлена на сбор денежных средств и оказание благотворительной помощи наиболее нуждающимся католикам, на содержание сирот из Лиды в богоугодном заведении «Сердце Иисуса» в Вильно. За счёт средств общества несколько человек обучались в ремесленных и учебных заведениях. Для похорон нищим приобретались гробы, выделялись ежемесячные пособия [18, с. 4].

Деятельность общества активизировалось в начале Первой мировой войны. Министром внутренних дел России Н.А. Маклаковым было разрешено обществу проведение кружечного сбора в Лидском костёле 4 ноября 1914 года. В результате было собрано 66 руб. 97 коп. На 31 декабря 1914 года денежный остаток общества составлял 1192,49 руб. [18, с. 3].

В Витебской губернии существовали римско-католические благотворительные общества при Витебском костёле Св. Антона Падуанского, Двинском костёле Непорочного Зачатия Пресвятой Девы Марии, Режицком костёле Сердца Иисуса.

Председателем Витебского римско-католического благотворительного общества являлся витебский декан, ксёндз Б. Андрушкевич, заместителем – А. Рожновский, казначеем – Ю. Смигельская, секретарём – М. Недзвецкий, членами – В. Бомас, А. Буйницкий, А. Гениум, ксёндзы И. Рудис и В. Хруцкий. При обществе находился приют, председателем которого был М. Недзвецкий, члены А. Гениум, ксёндз И. Рудис, Е. Рожновская, С. Хруцкая [19, с. 65].

Двинское благотворительное общество было основано 19 августа 1905 года. Его устав зарегистрирован согласно постановлению Губернского по делам присутствия 28 февраля 1906 года. Обществом руководил Комитет во главе с ксёндром Х. Пржемоцким, секретарём был И. Хлюдзинский, казначеем – В. Чешейко-Сохацкий. Членами общества числились доктор К. Ноишевский, В. Шавдин, ксёндзы В. Балюль и В. Гаудзе. Всего в составе благотворительного общества насчитывалось 150 человек. Печатного органа общество не имело [20, с. 515]. К 1907 году в нём уже состояло 337 членов (в 1909 году – 417), в том числе 288 действительных (в 1909 году – 401) и 49 членов соревнователей (в 1909 году – 12). Почётными членами являлись двинский декан, ксёндз И. Секлюцкий, Л. Якубович, графиня Я. Плятер-Зибберг. При обществе с 14 января 1908 года действовал приют и платная библиотека-читальня [21, с. 3].

Режицкое благотворительное общество (40 членов) было основано 31 августа 1907 года. Доходность общества составляли членские взносы и проводимые с этой целью концерты, вечера, лекции. В общей сложности собиралось до 700 руб. в год. Капиталов и долгов общество не имело [22, с. 612].

В Витебской губернии по Закону «Об обществах и союзах» от 4 марта 1906 года были зарегистрированы 13 июля 1906 года Полоцкое, 25 августа 1906 года Загацкое, 5 января 1907 года Селищское римско-католические благотворительные общества [22, с. 614]. К сожалению, в архивных документах не удалось пока обнаружить больше материалов, которые освещали бы деятельность этих обществ.

Заключение. Деятельность католических благотворительных обществ в белорусских губерниях в начале XX века играла определённую роль в социальной жизни общества. Оказываемая ими помощь нуждающимся католикам являлась свидетельством проявления христианской морали, добродетели, милосердия, что свидетельствовало также и о целенаправленной миссионерской деятельности Римско-католической Церкви.

Однако благотворительность не получила широкого распространения по ряду причин:

- во-первых, царское правительство стремилось законодательным путём ограничить сферу влияния Римско-католической Церкви. Это отразилось и в контроле за деятельностью обществ;
- во-вторых, в состав обществ входили лишь имущие граждане, обладающие определёнными доходами и имеющие в силу этого возможность заниматься благотворительностью. Как свидетельствуют архивные документы, таких людей было не очень много.

Несмотря на то, что общества были немногочисленными и обладали незначительным количеством денежных средств, они, тем не менее, оказывали определённую поддержку многим обездоленным людям, давали приют и попечение увечным, больным, старикам, беспомощным, стремились предотвратить остающихся без присмотра детей от развращающего влияния улицы и направить их на путь трудолюбивой и честной жизни. Людей, одержимых физическими недугами, общества хотели оградить от среды, для которой они были бременем, вернуть им в некоторой степени работоспособность, по крайней мере смягчить страдания. Повсеместная посильная помощь попавшим в беду становилась одной из целей благотворительности Церкви. Та работа, которую проводили общества, даёт основание утверждать, что она несколько улучшала материальное положение наиболее социально незащищённых слоёв населения.

Материалы данного исследования могут быть использованы для изучения истории Римско-католической Церкви в Беларуси, обобщающих работ по отечественной истории; в преподавании курсов и спецкурсов по истории Беларуси и христианских конфессий.

ЛИТЕРАТУРА

1. Свод законов Российской империи. – СПб.: Рус. книж. тов-во. – Кн. 3, т. 11. – 120 с.
2. Яноўская, В.В. Хрысціянская царква ў Беларусі 1863–1914 гг. / В.В. Яноўская. – Мінск: БДУ, 2002. – 199 с.
3. Ярмусик, Э.С. Католический костёл в Белоруссии в годы Второй мировой войны (1939–1945) / Э.С. Ярмусик. – Гродно: ГрГУ, 2002. – 240 с.
4. Полное собрание законов Российской империи. – СПб.: Тип. Отд. Его Импер. Высоч. канц., 1830. – Собр. 1-е. – Т. 20. – 1246 с.
5. Полное собрание законов Российской империи. – СПб.: Тип. Отд. Его Импер. Высоч. канц., 1885–1916. – Собр. 3-е. – Т. 26. – 1241 с.
6. Примерный устав о бедных // Национальный исторический архив Беларуси (НИАБ). – Фонд 299. – Оп. 2. – Д. 13248.
7. Устав Слуцкого римско-католического благотворительного общества. – Слуцк: Тип. Н. Рубинштейна, 1907. – 12 с.
8. Обзор Минской губернии за 1910 год. Издание Минского губернского статистического комитета. – Минск: Губерн. тип., 1911. – 185 с.
9. Обзор Минской губернии за 1913 год. Издание Минского губернского статистического комитета. – Минск: Губерн. тип., 1914. – 190 с.
10. Устав Пинского римско-католического благотворительного общества. – Пинск: Тип. Р. Вильковича, 1902. – 20 с.
11. Обзор Минской губернии за 1916 год. Издание Минского губернского статистического комитета. – Минск: Губерн. тип., 1917. – 192 с.
12. О римско-католических обществах, приютах и богадельнях // Российский государственный исторический архив (РГИА). – Фонд 821. – Оп. 128. – Д. 1295.

13. Минское благотворительное общество (1881–1911). – Минск: Илья Каплан, 1911. – 30 с.
14. Сведения о числе сметных сумм, выделенных на постройку Римско-католических богослужебных заведений в Минской губернии // НИАБ. – Фонд 295. – Оп. 1. – Д. 8556.
15. Обзор Минской губернии за 1914 год. Издание Минского губернского статистического комитета. – Минск: Губернская тип., 1915. – 187 с.
16. Сведения о Римско-католических и терциарских братствах в Минской губернии // НИАБ. – Фонд 295. – Оп. 1. – Д. 7596.
17. Устав Дисненского римско-католического благотворительного общества. – Вильно: Тип. И. Завадского, 1907. – 28 с.
18. Отчёт правления Лидского римско-католического благотворительного общества за 1914 г. – Вильно, Тип. А. Рутковского, 1915. – 20 с.
19. Обзор Витебской губернии за 1914 год. Издание Витебского губернского статистического комитета. – Витебск: Губернская тип., 1915. – 185 с.
20. О доставлении сведений о политических партиях и союзах // РГИА. – Фонд 1284. – Оп. 187. – Д. 157.
21. Отчёт правления Двинского Общества пособия бедным римско-католического исповедания за 1907 г. – Двинск: Тип. «Двинского листка», 1908. – 17 с.
22. Благотворительные римско-католические общества в Витебской губернии // РГИА. – Фонд 1284. – Оп. 187. – Д. 17.

Поступила 02.07.2014

THE ACTIVITIES OF CHARITABLE SOCIETIES IN THE CATHOLIC ARCHDIOCESE OF MOGILEV IN THE EARLY TWENTIETH CENTURY

A. PAVSHOK

The article describes the issues related to the activities of Catholic Charities in Belarusian provinces in the early twentieth century. Charity was a form of missionary activity of the Roman Catholic Church, has strengthened its position among the various segments of the population. Characterized the policy of the tsarist autocracy against the charity of the Catholic Church. Analyzed statutes and forms of activity societies, their role and importance in the social life of the population. This problem is investigated on the basis of the sources of the National Historical Archives of Grodno and Minsk, the Russian State Historical Archive in St. Petersburg. Many of the documents are first introduced in the scientific revolution.

УДК 94(476):323.285

**АЗЕФ ЕЎНА ФІШАЛЕВІЧ
(З ГІСТОРЫІ БАРАЦЬБЫ З ТЭРАРЫЗМАМ)**

*д-р гіст. навук, праф. І.А. БАСЮК
(Гродзенскі дзяржаўны ўніверсітэт імя Янкі Купалы)*

Даследаванне прысвечана рэвалюцыйнай дзейнасці ўраджэнца Беларусі, Азефу Еўна Фішалевічу, кіраўніку Баявой арганізацыі партыі сацыялістаў-рэвалюцыянераў. Аналізуецца тактыка тэрору, якая праводзілася сацыялістамі-рэвалюцыянерамі, палітычныя наступствы гэтай тактыкі, прычыны яе крызісу. Метадам тэрору сацыялісты-рэвалюцыянеры спрабавалі выклікаць адказныя рэпрэсіўныя меры царскага ўрада, магчыма і паўстанне. Частка сацыялістаў-рэвалюцыянераў лічылі, што метадам тэрору магчыма запалохаць цара і прымусіць яго пайсці на палітычныя рэформы. Асноўная ўвага нададзена асобе Азефа, кіраўніку тэрарыстаў, які адначасова быў сакрэтным агентам царскай паліцыі, яго жыцццю і палітычнай кар’еры. Адлюстраваны некаторыя дадзеныя аб складзе Баявой арганізацыі сацыялістаў-рэвалюцыянераў, аб колькасці ахвяр яе тэрору.

Сёння няма неабходнасці падкрэсліваць актуальнасць барацьбы з тэрарызмам, бо зараз тэрарызм увасобіўся ў такую грамадскую язву, ад якой пакутаюць амаль усе дзяржавы свету, і пакуль няма рэцэпта такога лякарства, якое пазбавіла б чалавецтва ад гэтай навалы. Тэрарызм не толькі не ўтаймоваецца, але, як ракавая пухліна, распаўсюджваецца па Планеце, набываючы ўсё больш бесчалавечныя формы: з барацьбы супраць палітычных ворагаў тэрарызм вар’яцкі перакінуўся на сваіх суграмадзян. 11 верасня 2001 года самалёты, захопленыя тэрарыстамі, атакавалі вежы Сусветнага гандлёвага цэнтра ў Нью-Йорку і будынак Пентагона ў Вашынгтоне – загінулі больш 3 тысяч чалавек. У верасні 2004 года адбыўся жудасны Бесланскі тэракт, калі група тэрарыстаў захапіла заложнікаў – вучняў і іх бацькоў сярэдняй школы № 1 Беслана (Паўночная Асецыя). У выніку тэракта загінулі больш 300 чалавек, сотні вучняў і іх бацькоў былі паранены [1]. Не абыйшла навала тэрарызму і нашу радзіму – Беларусь. У 2011 годзе адбыўся выбух у мінскай метро, ад якога пацярпелі ні ў чым не вінаватыя людзі.

Тэрарызм узнік не сёння і не ўчора, тэрмін тэрор (лац. terror – страх, жах) увайшоў ва ўжыванне ў канцы XVIII стагоддзя для абазначэння рэпрэсіўнай палітыкі, якая праводзілася якабінцамі ў часы Вялікай Французскай рэвалюцыі. Затым тэрмін “тэрарызм” набыў універсальнае значэнне для абазначэння прымусу з палітычнымі ці іншымі мэтамі.

У Расійскай імперыі тэрарызм як метады палітычнай барацьбы супраць самадзяржаў’я пачаў выкарыстоўвацца рэвалюцыйным рухам з 1860-х гадоў і прайшоў у сваім развіцці два “пікі” (пад’ёмы): першы “пік” прыйшоўся на 1878–1882 гады і быў звязаны з нарадавольцамі; другі – на 1901–1911 гады, ён быў звязаны з рэвалюцыйнай барацьбой партыі сацыялістаў-рэвалюцыянераў (эсэраў).

Азеф Еўна Фішалевіч

У нашым даследаванні мы разгледзім тэрарызм 1901–1911 гадоў, бо менавіта гэты перыяд звязаны з кіраўніком эсэраўскіх тэрарыстаў-баявікоў, ураджэнцам Беларусі Азефам Еўна Фішалевічам.

У расійскай гістарыяграфіі маецца значная колькасць літаратуры і крыніц аб жыцці і дзейнасці Еўна Фішалевіча. Адзначым працы Л.Г. Прайсмана, М.А. Алданава, Л.В. Бурцава, Б. Нікалаеўскага, успаміны жандарскіх генералаў А.В. Герасімава, А.І. Спірыдовіча. Асабліва каштоўнымі для нашага даследавання ўяўляюцца ўспаміны жандарскага генерала А.І. Спірыдовіча [2], які добра ведаў Азефа. Спірыдовіч у сваіх мемуарах дзеліцца з чытачамі сваімі назіраннямі, трапнымі характарыстыкамі паводзін Азефа, аналізуе яго светапогляд, адносіны да рэвалюцыі, тэрору, да супрацоўніцтва з паліцыяй, разважае аб прычынах узлётаў і правалаў яго рэвалюцыйнай і паліцэйскай кар’еры.

Мы неаднаразова будзем спасылацца на яго ўспаміны, хаця і з доляй крытыкі, бо з’явы і падзеі тагачаснай Расіі Спірыдовіч ацэньваў праз прызму светаўспрымання жандарскага афіцэра, які сумленна і аддана служыў расійскаму імператару.

Значная частка матэрыялаў аб Азефе змешчана ў сцівах інтэрнэта, некаторыя з іх таксама выкарыстаны пры падрыхтоўцы дадзенай працы.

На Беларусі жыццё і дзейнасць Еўна Азефа па шэрагу прычын выпалі з поля зроку айчынных гісторыкаў, ён нават не ўпамінаецца ў фундаментальнай працы – 6-томнай Энцыклапедыі гісторыі Бела-

русі. У 18-томнай Беларускай Энцыклапедыі змешчаны невялічкі артыкул аб Азефе, у якім прыведзены толькі некаторыя агульныя аб ім звесткі. У артыкуле дапушчана недакладнасць: адзначана, быццам Азеф нарадзіўся ў горадзе Гродна, што не адпавядае сапраўднасці (т. 1, с. 162).

Такім чынам, прыведзены кароткі агляд літаратуры і крыніц сведчыць, што гістарычная постаць Азефа слаба даследавана ў айчыннай літаратуры.

Мэта нашага даследавання – у нейкай меры запоўніць узнікшы прабел айчыннай гістарыяграфіі аб Баявой арганізацыі партыі сацыялістаў-рэвалюцыянераў і яе лідэра Еўна Азефа, паказаць яго беларускія старонкі жыцця. Навізна працы, на наш погляд, – зрабіць спробу адлюстравать дваістасць натуры Азефа як рэвалюцыянера, кіраўніка Баявой арганізацыі партыі сацыялістаў-рэвалюцыянераў, так і яго супрацоўніцтва з царскай паліцыяй у якасці сакрэтнага агента.

Прааналізуем светапогляд Азефа, вытокі яго дваістай натуры, уплыў на фарміраванне яго духоўнасці цяжкіх жыццёвых абставін дзяцінства і юнацтва, блізкіх яму людзей, непамернай скрытнасці і прагнасці да грошай і раскошы.

На наш погляд, каб зразумець супярэчлівую постаць Азефа, патрэбна звярнуцца да яго дзіцячых і юнацкіх гадоў, бо менавіта ў гэты перыяд сфарміраваліся асновы яго поглядаў і прынцыпы жыццёвай логікі, якія ў больш сталым узросце і сталі вызначальнымі крытэрыямі яго духоўных і матэрыяльных арыенціраў, рухавіком яго жыццёвых імкненняў. Калі акінуць поглядам дзяцінства і юнацтва Азефа, то найбольш уразлівай адметнасцю гэтага перыяду была зняважлівая яго асоба беднасць, недахоп самага неабходнага, ён жыў, па выразу тых часоў, на “медныя грошы”.

Еўна Фішалевіч Азеф нарадзіўся 11 ліпеня 1869 года на Беларусі, у мястэчку Лыскава Гродзенскай губерні ў сям’і беднага яўрэя-краўца. Сям’я была вялікай – сямёра дзяцей (тры сыны і чатыры дачкі), Еўна быў другім дзіцём. Сям’яных дзяцей на сціплы заробак краўца ў невялічкім беларускім мястэчку пракорміць, адзець, абуць, вывучыць, ці як у тых часы казалі “вывесці ў людзі”, было вельмі складана. У Азефаў узнікла ідэя пераехаць з мястэчка ў горад, заняцца камерцыяй, гэтым паправіць матэрыяльнае становішча сям’і і даць дзецям хаць б сярэдняю адукацыю. Выбар выпаў на горад Растоў, які знаходзіўся на тэрыторыі яўрэйскай аселасці.

У Растове бацька Еўна, Фішаль Азеф, вырашыў заняцца гандлем, які, на яго погляд, мог хутка паправіць матэрыяльнае становішча сям’і. Але надзеі Фішала не спраўдзіліся, гандаль не прынёс матэрыяльнага дастатку, сям’я цяпела крайнія нястачы, гэта выклікала раздражальнасць і бясконцыя сваркі бацькоў. Па сведчанні малодшага брата Еўна, Уладзіміра, у сям’і сваркі нават перарасталі ў бойкі, ад якіх “мама збегла з дому” [3, с. 1]. З-за цяжкіх адносін у сям’і Еўна прымушаны быў таксама сыйсці з бацькоўскай хаты і некаторы час туліцца на прыватнай кватэры [3, с. 1].

Але нягледзячы на матэрыяльныя цяжкасці, Еўна ўсё ж змог, па адных звестках, навучацца ў гімназіі, па другіх – у рэальным вучылішчы. З навучаннем ў Еўна спярша не заладзілася: з вучылішча ён быў выключаны за нейкі праступак, але не разгубіўся, праз тры гады здаў экстрэнам экзамены за курс рэальнага вучылішча і, такім чынам, атрымаў сярэдняю адукацыю [3, с. 1].

У вучылішчы Еўна не карыстаўся павагай, яго лічылі “скрытаю душою” і “фіскалам”, адзначалі яго грубасць [3, с. 2]. Пасля выключэння з вучылішча Еўна перабіваўся выпадковымі заробкамі: быў рэпарцёрам мясцовай газеты “Данская пчала”, служыў пісарам у канторах, даваў прыватныя ўрокі. Перспектыву на лепшае жыццё не прадбачвалася і гэта прыгнятала маладога Еўна.

Яшчэ ў вучылішчы Еўна звязаўся з гуртком нарадавольцаў, займаўся распаўсюджваннем лістовак. Паліцыя напала на след гуртка, пачаліся арышты. Еўна выявіў за сабою слежку і зразумеў, што ў Расіі, акрамя турмы, яму чакаць няма чаго. Месцам прытулку Азеф выбраў Германію; але для эміграцыі патрэбны былі сродкі. Прадпрымальны Азеф па даручэнні нейкага купца прадаў яго тавар – масла на 800 рублёў, выручаныя грошы прысвоіў, фактычна – украў [3, с. 3]. На скрадзеныя грошы эмігрыраваў; вясной 1892 года аказаўся ў Карлсруэ (Германія), дзе паступіў вучыцца ў мясцовы палітэхнічны інстытут. У Германіі ён зблізіўся з рэвалюцыйна настроенай моладзю, неўзабаве стаў членам мясцовага сацыял-дэмакратычнага гуртка.

Сродкаў у маладога Азефа катастрофічна не хапала, ён быў прымушаны шукаць новыя крыніцы для папаўнення ўласнага бюджэту. Найбольш прывабнай крыніцай Еўна палічыў патаемнае супрацоўніцтва з паліцыяй па формуле: ён паліцыі – звесткі аб рэвалюцыйных гуртках расійскіх паданых за граніцай, паліцыя – дастойнае жалаванне за інфармацыю. З гэтай мэтай 4 красавіка 1893 года, праз год пасля прыбыцця ў Германію, Еўна даслаў у Дэпартамент паліцыі пісьмо аб рэвалюцыйна настроеных расійскіх студэнтах за граніцай, аб іх спробах стварыць рэвалюцыйную арганізацыю. Пісьмо заканчвалася прапановай сакрэтнага супрацоўніцтва з паліцыяй. “Калі звесткі, якія я магу вам даць, – пісаў Азеф, – знойдзеце карыснымі, тады прашу мяне аб гэтым уведаміць заказным пісьмом” [3, с. 3].

Звернем увагу на важную акалічнасць: звычайна агентамі паліцыі становіліся тыя асобы, перад якімі паліцыя ставіла выбар – або за рэвалюцыйную дзейнасць турма, або патаемнае супрацоўніцтва. Еўна Фішалевіч па ўласнай ініцыятыве прапанаваў супрацоўніцтва з паліцыяй, галоўны матыў такога паступка – не барацьба з рэвалюцыяй, а ўласная нажыва.

Паліцыя адгукнулася на прапанову Азефа, пачалася перапіска аб характары інфармацыі, аб умовах і памерах аплаты. Пры гэтым ён паставіў умову – абсалютная скрытнасць і патаемнасць супрацоўніцтва, “каб маё імя было толькі вядома асобе, якая вядзе са мною перапіску” [3, с. 3].

15 ліпеня 1893 года Азеф атрымаў ад паліцыі 100 рублёў у якасці жалавання, гэтым пацвярджалася – Азеф залічаны на службу тайным супрацоўнікам Расійскага Дэпартамента паліцыі [3, с. 4].

Па рэкамендацыі паліцыі Азеф спярша прылічваў сябе да марксістаў, пасля, па волі паліцыі, аб’явіў сябе “леваком” – ярым прыхільнікам тэарэтычных метадаў рэвалюцыйнай барацьбы; сярод рэвалюцыянераў усяляк праслаўляў тэрор, спрабаваў абгрунтаваць, быццам толькі выключна тэрорам магчыма ўсяго дабіцца і вырашыць любыя рэвалюцыйныя задачы, быццам толькі бомба – дастойная зброя сапраўднага рэвалюцыянера.

Паведамленні яго ў паліцыю аб рэвалюцыянерах, іх планах і настроях, вызначаліся дакладнасцю, лаканічнасцю і канкрэтнасцю. “Патрэбна асобую ўвагу звярнуць Вам на г. Карповіча, – даносіў у паліцыю Азеф, – ...асобую ўвагу патрэбна звярнуць на Зензінава... Люксембург – рэдактар польскай сацыялістычнай газеты” [4, с. 110].

Азеф завёў знаёмствы сярод рэвалюцыйных колаў Германіі і Швейцарыі, пры гэтым пазбягаў публічных выступленняў на сходках, імкнуўся прытрымлівацца іншай лініі – быццам ён не тэрэтык, а толькі практык, яго справа – не гучная рэвалюцыйная фраза, а канкрэтныя рэвалюцыйныя дзеянні. Блізкія да Еўна людзі, у прыватнасці яго жонка Люба, пацвярджала, што яе муж не прамоўца, на людзях “не мог і двух слоў звязаць як трэба” [3, с. 4].

З Любай Мінкінай ён пазнаёміўся у красавіку 1895 года, бацька якой меў краму ў Магілёве. Яна вучылася на філасофскім факультэце Бернскага ўніверсітэта, па водгукам, была мілай дзяўчынаю, і ... перакананай, і смелай рэвалюцыянеркай. У асабістым жыцці Еўна Фішалевіча адбылася важная перамена – маладыя ўступілі ў шлюб. Але хутка адкрылася, што характары ў іх розныя. Паколькі Люба вучылася ў Берне, з Еўна сустракалася толькі на кароткі час у Германіі ці ў Швейцарыі, аднак і гэтыя кароткія сустрэчы не прыносілі ім радасці, бо адразу пачыналіся скандалы. “Але варта нам хаця б тыдзень пражыць разам, – успамінала Люба Азеф, – як у нас пачыналіся сваркі, бо натуры ў нас былі зусім розныя” [3, с. 6].

Сапраўды, характар у Еўна Фішалевіча быў, як кажуць, не цукар, калі не сказаць большага. Еўна перад знаёмымі і сябрамі паводзіў сябе не шчыра, хацеў усім даказаць, быццам ён чалавек бедны, ва ўсім церпіць нястачу; разам з тым ён быў помслівым, скрытным, злапамятным. Калі ён пачаў атрымоўваць ад паліцыі значныя сродкі, перад ім паўстала праблема: як растлумачыць блізкім, адкуль у яго, чалавека беднага, такія грошы? Хітры Еўна і тут адшукаў выхад: ён на відзе ў знаёмых шмат дасылаў у розныя яўрэйскія дабрачынныя арганізацыі слязлівыя лісты аб матэрыяльнай дапамозе, і быццам адтуль атрымоўваў значныя сродкі. Калі гэты прыём састарэў, Еўна прыдумаў іншую крыніцу свайго прыбытку: быццам выявіўся нейкі міфічны багачей Цімафей, які пералічваў на яго рахунак значныя сродкі [3, с. 5]. Азефу ўдалася ўводзіць у зман блізкіх, нават жонку, якая аж да выкрыцця яе мужа як паліцэйскага агента нават не падазрвала аб яго дваістым жыцці, аб сапраўдных крыніцах іх сямейнага прыбытку.

З Карлсруэ Азеф пераехаў у Дармштат, дзе ў 1899 годзе атрымаў дыплом інжынера-электрыка ў мясцовым палітэхнічным інстытуце. Навучанне ў інстытуце Еўна Фішалевіч сумяшчаў з актыўнай рэвалюцыйнай дзейнасцю; у рэвалюцыйных гуртках ён паступова набыў папулярнасць. Задаволены Азефам быў і Дэпартамент паліцыі, які за звесткі аб рэвалюцыянерах падвоіў яму жалаванне і пачаў дадаткова выплачваць значныя суммы ўзнагародных. Пашанцавала Еўна і з працай: ён уладкаваўся інжынерам-электрыкам у нямецкую фірму на высокааплатную пасаду.

Здавалася, беднасць пераадолена, прыйшоў матэрыяльны дастатак, у Азефа адкрылася магчымасць парваць з паліцыяй, каб спакойна жыць і працаваць за граніцай. У тыя часы агенту парваць адносіны з паліцыяй было вельмі проста – калі агент не прадстаўляў патрэбнай інфармацыі, паліцыя спярша скарачала яму жалаванне, а затым развіталася з ім. Але Азеф пайшоў іншым шляхам – ён прыняў прапанову Дэпартамента паліцыі пераехаць у Расію, дзе яму было абяцана высокааплатнае месца ў нямецкай фірме і істотная прыбаўка жалавання ад паліцыі. У лістападзе 1899 года Азеф пераехаў у Маскву і з гэтага часу пачаўся новы этап яго канфідэцыйнага супрацоўніцтва з царскай паліцыяй, які меў шэраг адметных асаблівасцей.

Пасля вяртання ў Расію Азеф быў прыкамандзіраваны да маскоўскага ахоўнага аддзялення, якое ў той час узначальваў вядомы жандарскі дзеяч Сяргей Васільевіч Зубатаў. Еўна Фішалевіч шмат чаму навучыўся і пераняў у Зубатава. Навучанню садзейнічала і выдатная памяць Азефа: ён ніколі не запісваў і не блытаў адрасы явак, тэлефоны, прозвішчы рэвалюцыянераў, выдатна арыентаваўся сярод гарадскіх вуліц і завулкаў.

У 1899 годзе ў Еўна Фішалевіча адбылася яшчэ адна важная падзея – ён зблізіўся з гурткамі сацыялістаў-рэвалюцыянераў, заваяваў там аўтарытэт, што адразу было высока ацэнена Дэпартаментам паліцыі. У 1900 годзе яму было павялічана жалаванне да 150 рублёў, а ў 1901 годзе – да 500 рублёў у ме-

сяц [5, с. 3], па таму часу значныя сумы, калі параўнаць іх з месячнымі акладамі царскіх афіцэраў ці нават генералаў. У Ваеннай энцыклапедыі (Пб., т. IX, 1912, с. 147) прыводзяцца наступныя дадзеныя аб заробках ваенных у 1899 годзе: месячны аклад утрымання малодшага афіцэра арміі (падпаручніка) складаў 55 рублёў; ротнага камандзіра (капітана) – 105, камандзіра батальёна (падпалкоўніка) – 145 рублёў, камандзіра палка (палкоўніка) – 325, начальніка дывізіі (генерал-лейтэнанта) – 500 рублёў. Радавому Азефу, як бачым, паліцыя выплачвала сумы, якія раўняліся месячнаму акладу царскага начальніка дывізіі – генерал-лейтэнанта.

Атрымоўваў Азеф жалаванне і ад партыі эсэраў, яно было сціплым – прыкладна 125 рублёў у месяц [5, с. 3, 4]. Але гэта – афіцыйнае жалаванне. Справа ў тым, што ўся інфармацыя аб Баявой арганізацыі, зыходзячы з патаемнага характару яе дзейнасці (тэрарызм), у партыі эсэраў была абсалютна закрытай. Ніякіх справаздач аб фінансавых расходах Азеф як кіраўнік баявікоў нікому не прадстаўляў, нават членам ЦК. Пры гэтым у эсэраў было правіла: колькі просіць Баявая арганізацыя, толькі сродкаў і даваць. Каб уявіць памеры фінансаў баявікоў, спашлёмся на іх расходы, якія з вясны па зіму 1906 года складалі фантастычную суму – да 1000 рублёў у дзень [5, с. 15]. Улічваючы непамерную прагу Азефа да грошай і яго поўную бескантрольнасць, можна толькі здагадацца, якімі сумами ён валодаў у тыя часы.

На людзях, па старой звычцы, Азеф імкнуўся паказаць сябе сціплым і эканомным. Расказвалі аб такім выпадку: на вакзале сябры прасілі Азефа наняць насільшчыка, але Еўна Фішалевіч наадрэз адмовіўся: маўляў, нельга без крайняй патрэбы “рассточаць партыйныя деньги” і ўпарта цягнуў на сабе цяжкую паклажу. Некаторыя члены ЦК партыі эсэраў верылі ў сціпласць Азефа і гаварылі аб ім: “сядзіць на хлебе і сялядках” [5, с. 4]. Але Азеф, як толькі заставаўся адзін, – адразу перайначваўся: ён падарожнічаў у самых дарагіх вагонах кур’ерскіх паяздоў, наведваў самых шыкоўных рэстараны, траціў фантастычныя сумы, у некалькі тысяч рублёў, на падарункі сваім палюбоўніцам.

У 1902 годзе на базе гурткоў была заснавана партыя сацыялістаў-рэвалюцыянераў (эсэраў). У праграму партыі ўваходзілі патрабаванні сацыялізацыі зямлі (яе нацыяналізацыя), усталяванне дэмакратычнай рэспублікі, прызнанне дзяржавай грамадзянскіх правоў асобы і яе свабоды. Эсэры заявілі, што тэрор – частка іх афіцыйнай палітыкі, якая скіравана на тое, каб справакаваць урад на рэпрэсіўныя меры, тым самым выклікаць шырокае народнае незадавальненне, а магчыма і паўстанне. Частка эсэраў лічылі, што тэрор застрашыць царскі ўрад і прымусіць цара на радыкальныя палітычныя рэформы [6, с. 187–188].

Для ажыццяўлення тэрору была ўтворана Баявая арганізацыя, якая дзейнічала ў Расіі ў 1902–1911 гадах; уваходзіла ў партыю эсэраў на правах аўтаномнай адзінкі, была строга засакрэчанай, нешматкоўкаснай – за ўсе гады яе існавання праз яе прайшло ўсяго каля 78 чалавек [7, с. 1]. Баявую арганізацыю ў розныя гады ўзначальвалі Рыгор Гершуні, Еўна Азеф і Барыс Савінкаў.

У 1903 годзе, пасля арышта Гершуні, фактычная ўлада ў Баявой арганізацыі перайшла да Азефа, аб чым ведала толькі вельмі вузкае кола членаў ЦК партыі эсэраў. Для канспірацыі Азеф карыстаўся партыйнымі псеўданімамі – “Іван Мікалаевіч”, “Валянцін Кузьміч”, “Тоўсты”; пры нягласных кантактах з паліцыяй – псеўданімам “Раскін” [8, с. 2].

Узначаліўшы Баявую арганізацыю, Азеф правёў яе рэфармаванне: увёў новыя формы і метады яе тэрарыстычнай дзейнасці. Ён адмовіўся ад выкарыстання пры тэрактах агнястрэльнай зброі, галоўны ўпор быў зроблены на выбуховыя прыстасаванні (бомбы). Для гэтага ў Швецарыі былі абсталяваны некалькі патаемных лабараторый, якія займаліся вырабам дынаміту. Баявікі былі падзелены на групы, кожная мела свае канкрэтныя задачы: частка баявікоў адказвала за дынаміт і бомбы, іншыя сачылі за кожным крокам той асобы, на якую планаваліся тэрарыстычныя замахі, асобную групу складалі баявікі-выканаўцы тэрактаў. Азеф увёў у арганізацыю строгую дысцыпліну, жорсткую адказнасць за выкананне загадаў (прысудаў) партыі. Ён увёў жорсткую сістэму канспірацыі, у тым ліку і асабіста для сябе, гэта дазваляла яму працаваць на два франты – на паліцыю і эсэраў. Азеф, як правіла, планавалі адразу некалькі тэрарыстычных актаў. Планы некаторых тэрактаў ён раскрываў паліцыі, чым умацоўваў веру, быццам ён «незаменимый и весьма ценный агент»; некаторыя тэракты ён ажыццяўляў у тайне ад паліцыі, каб заслужыць давер партыі эсэраў, быццам Баявая арганізацыя ў надзейных руках, яна паспяхова у тэрарызме.

Для ажыццяўлення тэрарыстычных актаў Азеф старанна падбіраў патрэбныя кадры. У Баявую арганізацыю прымаліся людзі толькі пасля ўсебаковай праверкі іх маральных і дзелавых якасцей, якія мелі, як правіла, сярэдняю адукацыю, былі перакананымі рэвалюцыянерамі, гатовымі ў імя высокіх рэвалюцыйных ідэалаў самааддана ахвяраваць нават уласнае жыццё. Прывядзем аналіз склада Баявой арганізацыі эсэраў за 1903–1906 гады. У арганізацыю ўваходзілі 64 баявікі – 51 мужчына і 13 жанчын. Цікавы сацыяльны састаў баявікоў: 13 – з дваран, 5 – выхадцы з сямей святароў, 10 – з купецкіх сем’яў, 27 – былі мяшчанамі і толькі 6 баявікоў былі з сялян. Высокім быў і іх адукацыйны ўзровень: вышэйшую адукацыю мелі 6 баявікоў, 28 – былыя студэнты вышэйшых навучальных устаноў, 24 мелі сярэдняю адукацыю і толькі 6 баявікоў закончылі пачатковую школу. Сярод баявікоў было 19 яўрэяў, рускія і некалькі палякаў. Касцяк Баявой арганізацыі складалі маладыя людзі ва ўзросце 20–30 гадоў [7, с. 6].

Як сведчаць прыведзеныя дадзеныя, Азеф сумеў залучыць у Баявую арганізацыю маладых, энергічных людзей розных саслоўяў, як мужчын, так і жанчын; больш паловы баявікоў мелі вышэйшую ці сярэднюю адукацыю.

Перад Азефам як новым кіраўніком Баявой арганізацыі паўстала нялёгкая задача – не толькі адрадзіць былы аўтарытэт баявікоў, але і падняць свой уласны імідж як у партыі эсэраў, так і ў паліцыі. Для гэтага патрэбна была гучная рэвалюцыйна справа, знакавы тэракт, які ўскалыхнуў бы (“вздыбил бы”) Расію.

Выбар Азефа ўпаў на дзяржаўнага дзеяча Расійскай імперыі Вячаслава Канстанцінавіча Плеве, які з 1902 года займаў пасаду міністра ўнутраных спраў і шэфа корпуса жандараў, праводзіў палітыку разлажэння рэвалюцыйнага руху знутры, пашырэння ўлады губернатараў, ён быў прыхільнік пагубнай для Расіі руска-японскай вайны. Менавіта яму многія прыпісвалі крылатую фразу, быццам “маленькая перамагаючая вайна ўтрымае Расію ад рэвалюцыі”. Рэпрэсіўнай палітыкай Плеве былі незадаволены многія ў Расійскай імперыі, таму яго забойства, на думку Азефа, абяцала быць гучнай і знакавай падзеяй.

У групу для замаху на Плеве Азеф уключыў лепшых баявікоў, сярод якіх былі Барыс Савінкаў, Аляксей Пакацілаў, Іван Каляеў, Ягор Сазонаў і іншыя. Падрыхтоўка групы вялася ў Парыжы, куды Азеф перанёс штаб Баявой арганізацыі. Вясной 1904 года эсэры-баявікі па падрабленых дакументах, па аднаму, прыехалі ў Расію, дзе сустрэліся з нечаканай перашкодай – у іх паявіўся канкурэнт. Гэта была група нейкай Серафімы Крытчоглу, якая таксама рыхтавала замах на жыццё Плеве. Азеф паспрабаваў адгаварыць Серафіму ад тэракта, але тая наадрэз адказала яму. Тады Азеф выдаў яе групу паліцыі, былі арыштаваны 60 папчэнікаў Серафімы. Такім чынам, паліцыя, не ведаючы таго, сама *расчысціла* дарогу тэрарыстам-эсэрам для замаху на жыццё свайго ж начальніка – міністра ўнутраных спраў Расіі.

Каб усыпіць пільнасць паліцыі і адцягнуць яе ўвагу ад аховы Плеве, Азеф дэзінфармаваў яе. Спяраша ён інфармаваў паліцыю, быццам эсэры плануюць замах не на Плеве, а на дырэктара Дэпартаменту Лапухіна; затым – быццам плануецца забойства Іркуцкага генерал-губернатара [2, с. 156].

Заблытаўшы паліцыю і адцягнуўшы яе ўвагу ад аховы Плеве, Азеф прыняў самыя энергічныя меры для арганізацыі супраць яго тэракта. Кіраўніком групы ён прызначыў Барыса Савінкава. Каб выключыць усякую няўдачу, былі прызначаны чатыры бамбісты, якія, калі не спрацуе першая бомба, павінны па чарзе кідаць бомбы ў Плеве. Сам Азеф з’ехаў у Варшаву, адтуль накіраваў у Дэпартамент паліцыі нейкую тэлеграму, каб забяспечыць сабе алібі.

Эсэру-тэрарысту Ягору Сазонаву 28 ліпеня 1904 года ўдалося кінуць бомбу ў карэту Плеве, міністр памёр на месцы здарэння. Забойства міністра было аплачана высокаю цаною. Аляксей Пакацілаў загінуў у сакавіку 1904 года з-за выпадковай дэтанацыі самаробнай бомбы. Сікорскі і Сазонаў былі затрыманы на месцы злачынства і былі асуджаны – Сікорскі да 20 гадоў катаргі, а Сазонаў – да вечнай (безтэрміновай) катаргі. У 1910 годзе Ягор Сазонаў пакончыў з сабою ў катаржнай турме. Іван Каляеў здолеў уцячы ў Швейцарыю.

Але найбольшыя барышы за забойства Плеве як ад эсэраў, так і ад паліцыі атрымаў асабіста Азеф. Па сведчанні Спірыдовіча, Азеф за граніцай быў “сустрэты як трыумфатар”, нават сама “бабуля рускай рэвалюцыі”, рэвалюцыянерка-народніца Кацярына Канстанцінаўна Брэшка-Брашкоўская “пакланілася яму па-рускі да зямлі” [2, с. 158]. Эсэры адзначылі забойства Плеве такой папойкай, якая, па сведчанні Спірыдовіча, “не абышлася без умяшання паліцыі” [2, с. 158].

Атрымаў Азеф выгоды і ад паліцыі: яму было падвоена жалаванне з 500 да 1000 рублёў у месяц; столькі ж, калі не больш, паліцыя выплачвала яму пад відам рознага роду даплат: сутачных, прэміяльных, узнагародных і г.д. Толькі ўзнагародных у 1904–1905 гадах Азеф атрымліваў па некалькі тысяч рублёў [5, с. 4].

Такім чынам, заахвочваемы з двух бакоў – эсэрамі і паліцыяй – Азеф служыў на два франты: крыху на рэвалюцыю, крыху на імперыю, а фактычна – на свой асабіста аўтарытэт і ...ўласную кішэню.

Даследчыкамі падлічана: Азеф арганізаваў больш 30 тэрарыстычных актаў, у якіх загінулі міністр ўнутраных спраў Плеве, былы генерал-губернатар Масквы і камандуючы войскамі Маскоўскай ваеннай акругі вялікі князь Сяргей Аляксандравіч, Пецябургскі граданачальнік Лаўніц, галоўны ваенны пракурор В.П. Паўлаў. Адначасова Азеф працаваў і на карысць паліцыі – ён выдаў паліцыі першы склад ЦК партыі сацыялістаў-рэвалюцыянераў, шмат эсэраў-баявікоў, па яго даносу ў 1901 годзе быў выкрыты “Паўночны саюз рэвалюцыянераў”, арыштаваны дзеячы партыі А. Аргуноў, Е. Коласаў, разбурана падпольная тыпаграфія і інш. [2, с. 230].

Цэнтральнай задачай “Баявой арганізацыі” і сваёй асабістай Азеф лічыў тэракт у адносінах імператара Мікалая II. Дакументы сведчаць што Азеф распрацоўваў розныя планы забойства цара, некаторыя з іх больш нагадвалі фантазіі, чым рэальныя справы. Так, у Азефа ўзнікла ідэя з дапамогай аэраплана нанясці бомбавы ўдар па Зімоваму палацу – рэзідэнцыі Мікалая II. Пабудавец такі аэраплан узяўся інжынер Сяргей Бухало, які жыў у Мюнхене. Па разлікам Бухало, яго аэраплан мог ляцець з хуткасцю да 140 кіламетраў у гадзіну і перавозіць лётчыка і бомбу вялізнай выбуховай сілы. На пабудову аэраплана патрабавался значная сума – 20 тысяч рублёў. Але ажыццявіць гэты праект не ўдалося, бо пасля выкрыцця Азефа як правакатара эсэры адмовіліся фінансаваць такі затратны і рызыкоўны план.

Апошняя правакатарская справай Азефа была выдача ім паліцыі ў лютым 1908 года Лятучага Баявога атрада сацыялістаў-рэвалюцыянераў, гэта паслужыла пісьменніку Леаніду Андрэеву сюжэтам для яго вядомага апавядання “Рассказ о семи повешанных”.

Крывавая тактыка эсэраў выклікала ў грамадстве непаразуменне. Патрабавалася растлумачыць, чаму партыя эсэраў праводзіць палітыку тэрору і ў чым яе рэвалюцыйны сэнс. З гэтай мэтай 15 ліпеня 1904 года эсэры на французскай мове апублікавалі адозву “Да ўсіх грамадзян цывілізаванага свету”, у ёй гаварылася, што эсэры, як і іх папярэднікі з “Народнай волі”, “во всеуслышание порицаем... террор как тактическую систему в свободных странах”. Але ў Расіі, “где деспотизм исключает всякую открытую политическую борьбу, – адзначалася ў дакуменце, – мы вынуждены противопоставить насилию тирании силу революционного права” [7, с. 9].

Сітуацыя ў Расіі шмат у чым змянілася з выхадам Маніфеста 17 кастрычніка 1905 года, якім былі абвешчаны “непахісныя асновы грамадзянскай свабоды”, у тым ліку недатыкальнасць асобы, свабода сумлення, слова, сходаў і саюзаў, пашырэнне выбарчага права ў Дзяржаўную думу. Абвешчэнне грамадзянскіх свабод патрабавала змянення тактыкі: пасля Маніфеста Цэнтральным Камітэтам эсэраў была прыпынена тэрарыстычная дзейнасць партыі і фактычна ліквідавана яе Баявая арганізацыя, але не надоўга.

У канцы снежня 1905 – пачатку студзеня 1906 года ў Фінляндыі адбыўся чарговы з’езд партыі эсэраў, які абраў новы склад ЦК, у які ўвайшоў і Азеф. Новы ЦК вырашыў *аднавіць тэрор* на той падставе, бо царскі ўрад для захавання старых парадкаў і для задушэння рэвалюцыі ўжывае ўзброеную сілу. На аснове гэтага рашэння Азеф і Савінкаў на тэрыторыі Фінляндыі пачалі адраджаць Баявую арганізацыю, сюды і пачалі з’езджацца былыя баявікі, якія зноў атрымалі фінансаванне, зброю, выбуховыя рэчы. ЦК партыі эсэраў прыняў рашэнне аб правядзенні новых тэрактаў, на гэты раз супраць міністра ўнутраных спраў Пятра Дурново і маскоўскага генерал-губернатара Фёдора Дубасова. Планаваліся замахі на жыццё адмірала Чухніна, які задушыў паўстанне на крэйсеры “Ачакаў”, і генерала Міна, які загадаў страляць у снежні 1905 года па паўстанцам у Маскве.

Але ажыццявіць планы не ўдавалася, тэракты правальваліся адзін за другім. Была кінута бомба ў экіпаж Дубасова, але загінуў эсэр-бамбіст, а Дубасаў быў толькі паранены [7, с. 17]. Не ўдалося Баявой арганізацыі ажыццявіць замахі на жыццё адмірала Чухніна і генерала Міна, на кіраўніка палітычнага вышука Расіі Рачкоўскага. Праваліліся замахі на пецяярбургскага граданачальніка Трэпава, вялікага князя Уладзіміра Аляксандравіча, які загадаў салдатам страляць падчас вядомай “Крывавай нядзелі” 1905 года. У Кіеве не атрымалася спроба замаху на губернатара Клейгельска. У той жа час паліцыя сумела нанесці шэраг адчувальных удараў па эсэраўскім баявікам: 16–17 сакавіка 1905 года былі арыштаваны 17 членаў Баявой арганізацыі; 30 чэрвеня 1905 года быў затрыманы бліжэйшы паплечнік Барыса Савінкава Хаім Гершковіч, а 20 жніўня ён быў павешаны [7, с. 12]. З красавіка па жнівень 1906 года паліцыяй былі арыштаваны яшчэ каля дзевяці членаў Баявой арганізацыі [7, с. 20].

Правалы і няўдачы Баявой арганізацыі сталі прадметам вострай яе крытыкі. Азеф і Савінкаў паставілі на ЦК пытанне аб даверу. Давер ім быў аказаны, але ЦК патрабаваў для адраджэння аўтарытэта партыі арганізаваць замах на пецяярбургскага граданачальніка Лаўніца і прэм’ер-міністра Расійскай імперыі Сталыпіна. Але ад замаху на Сталыпіна прышлося адмовіцца, бо паліцыяй былі прыняты сур’ёзныя дадатковыя меры па яго ахове.

Няўдачы эсэраў-тэрарыстаў, іх арышты паліцыяй прывялі да таго, што амаль на год былі прыпынены справы цэнтральнага тэрору [7, с. 13]; у партыі эсэраў пачаліся разборкі: хто *вінаваты* ў правалах Баявой арганізацыі?

Сярод эсэраў блукалі чуткі, быццам няўдачы Баявой арганізацыі звязаны з дзейнасцю *патаемнага* правакатара, які выдае паліцыі сакрэтныя планы баявікоў. Падазрэнні ў правакатарстве ўпалі на Азефа, справа дайшла нават да яго публічнага абвінавачвання. Спашлёмся на такі факт. У Жэневе эсэры сустрэлі новы, 1905 год. Моладзь спявала рэвалюцыйныя песні, з імі бавіў час і Азеф. Затым пачалі гуляць “у пошту” – разносілі “пісьмы”, у якіх у жартоўнай форме выказваліся розныя навагоднія пажаданні. Атрымаў такое “пісьмо” і Азеф, які раскрыў яго і па традыцыі прачытаў услух – у “пісьме” Азефа называлі “подлецом, негодяем и предателем” [5, с. 6]. Патрэбна аддаць належнае вытрымцы і знаходлівасці Азефа – яму ўдалося абвінавачванні перавесці на... навагодні жарт. Але і ў ЦК партыі эсэраў паступалі пісьмы, у якіх Азеф абвінавачваўся ў патаемным супрацоўніцтве з паліцыяй.

Паўстае пытанне: чаму кіраўніцтва партыі эсэраў не прымала неабходных мер у адносінах Азефа? Каб зразумець паводзіны партыйнага кіраўніцтва, патрэбна нагадаць тую гістарычную абстаноўку, у якой давалася дзейнічаць эсэрам, – гэта пастаянныя правакацыі паліцыі, частыя правалы, бясконцыя арышты, недавер сярод саміх эсэраў. Чуткі аб правакатарстве Азефа – кіраўніка баявікоў – балюча ўспрымаліся кіраўніцтвам партыі, бо гэта абражала не толькі аўтарытэт ЦК, але і ўсёй партыі. “Распаўсюджванне чутак, якія ганьбілі главу баявой арганізацыі Азефа, – пісаў у сваіх успамінах Барыс Савінкаў, – абражалі гонар партыі... Абарона гэтага гонару з’яўляецца маім партыйным доўгам” [9, с. 198].

Сходную пазіцыю займалі і іншыя кіраўнікі эсэраў. Міхаіл Гоц неяк спытаў Г. Плеханава, як быць, бо маюцца звесткі аб правакатарстве Азефа. Плеханаў абьявава адказаў: “Аба мне і Лаўрове гаварылі тое самае” [5, с. 6]. Азеф як арганізатар паспяховых тэрактаў супраць Плеве, вялікага князя Сяргея Аляксандравіча быў на той час у вачах эсэраў героем, амаль не святыняй партыі. А што датычыцца чутак, у абстаноўцы паліцэйскіх правакацый аб кім не распускаліся зняважальныя чуткі? Паказальна і такая сітуацыя. Нават пасля 17-га пасяджэння партыйнага суда над Азефам (усяго было 18 пасяджэнняў), Вера Фігнер сказала Бурцаву, галоўнаму выкрывацелю Азефа: “Вы жахлівы чалавек, вы зняславілі героя, вам застаецца толькі застрэліцца” [5, с. 7].

Працэс выкрыцця Азефа як правакатара мы можам прасачыць па ўспамінах Барыса Савінкава. Савінкаў адзначаў, што Бурцаў, галоўны рэдактар часопіса “Былое”, раскажаў яму, быццам ў 1906 годзе да яго ў рэдакцыю завітаў нейкі чалавек, які прадставіўся чыноўнікам для асобых даручэнняў пры варшаўскім ахоўным аддзяленні. Чыноўнік раскажаў, што з паліцыяй супрацоўнічае нейкі член партыі эсэраў, які вядомы яму пад псеўданімам “*Raskin*”. Прааналізаваўшы гутарку з чыноўнікам, Бурцаў прыйшоў да высновы, што здраднік – Азеф. Але каб канчаткова пераканацца ў гэтым, Бурцаў сустрэўся з былым начальнікам дэпартаменту царскай паліцыі Лапухіным, і той пацвердзіў, што Азеф *сапраўды* супрацоўнічаў з паліцыяй [9, с. 390–397].

Матэрыялы на Азефа Бурцаў перадаў ЦК партыі эсэраў; партыйны суд над Азефам пачаўся ў Парыжы ў кастрычніку 1908 года і цягнуўся да студзеня 1909 года. Спярша кіраўнікі партыі Чарноў, Натансон і Савінкаў не паверылі Бурцаву і ўсяляк адстойвалі Азефа. Але Азеф, не на жарт напалоханы судом, дапусціў памылку: 11 лістапада 1908 года ён тайна прыехаў у Расію, сустрэўся з Лапухіным і літаральна ўмольваў яго адказацца ад сваіх паказанняў. Але алібі Азеф не займеў, бо Лапухін наадрэз адказаў яму. Як адзначае ў сваіх мемуарах Барыс Савінкаў, гэты факт стаў вядомы кіраўніцтву партыі эсэраў і партыйнаму суду, якім адкрыліся непраўдзівасць, фальшыўнасць паказанняў Азефа і яго віна ў супрацоўніцтве з паліцыяй [9, с. 397–408].

За выкрыццё Азефа пацярпеў і А.А. Лапухін, які ў 1902–1905 гадах займаў пасаду дырэктара Дэпартаменту паліцыі Расіі. Некаторых даследчыкаў і сёння здзіўляе пытанне: як ён мог парушыць службовую тайну і выдаць эсэрам сакрэтнага агента Азефа? У літаратуры ёсць розныя тлумачэнні гэтай падзеі.

На наш погляд, у дадзенай сітуацыі Лапухін у большай меры кіраваўся ўласнымі амбіцыямі, чым інтарэсамі імперыі. Вядома, што ў Расіі меў месца скрыты скептыцызм у адносінах паміж пракуратурай і паліцыяй. Лапухін прыйшоў у паліцыю менавіта з пракуратуры, таму для яго на новым месцы службы “усё было не так”, таму ён з пылам прыняўся за... удасканальванне паліцэйскай сістэмы імперыі. Ва ўмовах самадзяржаўя яго рэформы, вядома, не прайшлі, а іх ініцыятар быў звалены з паліцэйскай службы. Лапухін затаіў крыўду, якая адчувалася са старонак яго кнігі “Из итогов служебного опыта (настоящее и будущее русской полиции)”, якую ён апублікаваў пасля звальнення з паліцыі. На нашу думку, менавіта затаённая крыўда, што ён аказаўся пакінутым і незразумелым царскімі ўладамі ў яго лепшых імкненнях, падбухтоўвала яго публічна заявіць аб сабе, няхай і праз *скандал* – праз выкрыццё агента Азефа. Зразумела, гэта было грубым парушэннем дзяржаўных сакрэтаў імперыі. Справа дайшла да Мікалая II, які загадаў судзіць Лапухіна крымінальным судом. Але ў крымінальным законе Расійскай імперыі не мелася артыкула, які прадугледжваў бы пакаранне за выкрыццё правакатара. Каб выканаць манаршую волю “Особым присутствием Сената”, Лапухін быў асуджаны на 5 гадоў катаргі “за прыналежнасць да партыі эсэраў і ў садзейнічанні ёй” [2, с. 247]. Нават і сёння цяжка ўявіць сабе, каб дырэктар Дэпартаменту паліцыі прыналежаў... да тэарэтычнай партыі сацыялістаў-рэвалюцыянераў. Праўда, катарга была яму заменена ссылкой у Сібір, а пазней, калі адкрылася здрадніцтва Азефа і імперыі, і эсэрам, па царскаму ўказу ад 4 снежня 1912 года Лапухін быў памілаваны і адноўлены ў правах [2, с. 247].

Але вернемся да справы Азефа. Перад ЦК партыі эсэраў паўстала пытанне: як паступіць з правакатарам? З дакументаў вядома, што 5 студзеня 1909 года кіраўнікі партыі Чарноў і Савінкаў прыехалі на кватэру Азефа ў Парыжы і прапанавалі яму адкрыта раскажаць аб супрацоўніцтве з паліцыяй, пасля чаго па прыкладу правакатара-народавольца Сяргея Дзегаява спакойна з’ехаць, скажам, у Злучаныя Штаты Амерыкі. Але Азеф усё адмаўляў і праўды кіраўніцтву партыі не адкрыў. Яму было прапанавана падумаць на працягу 12 гадзін, але Азеф па-своему зразумеў прапанову кіраўніцтва партыі і за гэты час бяследна знік з Парыжа [7, с. 22].

Выкрыццё Азефа-правакатара нанесла цяжкі ўдар па партыі эсэраў. Тое, што паліцэйскі агент Азеф на працягу столькіх гадоў кіраваў самым сакрэтным падраздзяленнем эсэраў – Баявой арганізацыяй, літаральна страсянула партыю, некаторыя эсэры пакінулі яе, некаторыя ў роспачы пакончылі з сабой. Было ўтрачана ўзаемаразуменне паміж радавымі членамі і кіраўніцтвам партыі, у партыі і ў расійскім грамадстве раслі антытэарэтычныя настроі. Паказальны такі факт: нават у дакладзе партыйнай следчай камісіі па справе Азефа прагучала асуджэнне тэрору Баявой арганізацыі [7, с. 24].

У такіх умовах Баявая арганізацыя існаваць больш не магла. Гэта разумеў і яе кіраўнік Барыс Савінкаў, які 13 снежня 1910 года запісаў: “я два гады працаваў, але з маёй працы не выйшло нічога, горш,

нашмат горш, чым нічога” [7, с. 24]. У пачатку 1911 года Савінкаў сабраў рэшткі членаў Баявой арганізацыі, якія галасаваннем прынялі рашэнне – арганізацыю распусціць [7, с. 24].

Так завяршылася гісторыя Баявой арганізацыі партыі эсэраў, якая шмат праліла крыві і загубіла чалавечых жыццяў. Даследчыкамі падлічана: за 1909–1911 гады эсэраўскімі баявікамі былі здзейснены 263 тэрарыстычных акты, іх ахвярамі сталі 2 міністры, 33 генерал-губернатары, губернатары і віцэ-губернатары, 16 граданачальнікаў, начальнікаў акруговых аддзяленняў, паліцмейстраў, пракурораў і іх памочнікаў, начальнікаў вышуковых аддзяленняў, 7 генералаў і адміралаў, 15 палкоўнікаў, 8 прысяжных павераных, 26 агентаў паліцыі і іншых. Усяго за 1901–1911 гады, па падліках даследчыкаў, ад тэрарыстаў пацярпелі каля 17 тысяч чалавек [10]. Бывалі выпадкі, калі эсэры-баявікі памылкова забівалі зусім не тых людзей, на якіх яны планавалі замахі. Так, у 1906 годзе эсэры ставілі мэтай забіць пецярбургскага генерал-губернатара Трэпава, а памылкова забілі генерала Казлова. У Пензе замест жандарскага генерала Празароўскага забілі пяхотнага генерала Лісоўскага, у Кіеве замест жандарскага генерала Навіцкага забілі нейкага адстаўнога армейскага генерала, у Швейцарыі замест міністра Дурново адправілі на той свет нямецкага купца Мюллера [2, с. 95–96].

Тэрор адымаў у партыі шмат сіл і матэрыяльных сродкаў, успрыймаўся неадназначна, гэта выклікала размежаванне ў партыі. Частка эсэраў, прыхільнікаў тэрору, аб’ядналіся ў партыю “эсэраў-максімалістаў”, якая правяла шэраг гучных тэрактаў, у іх ліку і падрыў дачы Сталыпіна на Аптэкарскім востраве, у якім загінулі 27 чалавек [7, с. 24]. Частка членаў партыі, не згодная з палітыкай тэрору, утварылі партыю “народных сацыялістаў” (энесаў), якая выключыла тэрарызм з сваёй праграмы, але захавала ўсе іншыя праграмныя патрабаванні сацыялістаў-рэвалюцыянераў [7, с. 24].

Пасля выкрыцця Азеф наладзіў удзеі за граніцу, адзначым, пры патуранні кіраўніцтва партыі эсэраў. На гэты бок справы звярнуў увагу і жандарскі генерал А.І. Спірыдовіч, які пісаў у сваіх мемуарах: “Нягледзячы на даказанасць здрадніцтва Азефа, нягледзячы на ўсю статыстыку павешаных і сасланых з-за яго здрадніцтва, верхаводы партыі сацыялістаў-рэвалюцыянераў усё-такі далі магчымасць Азефу безнаказана знікнуць” [2, с. 152]. Азеф з’ехаў у Берлін і зажыў там заможным чалавекам па пашпарце, выдадзенаму Міністэрствам замежных спраў Расіі на імя нейкага Аляксандра Неймайера.

Яго жонка Люба, як толькі даведалася аб правакатарстве Азефа, адразу парвала з ім усялякія сувязі. Азеф жаніўся другі раз, яго жонкай стала былая палюбоўніца, спявачка-немка, з якой ён пражыў да канца жыцця [5, с. 13]. У Берліне Азефы займелі рэпутацыю хлебасольных гаспадароў. Азеф імкнуўся жыць у сваё поўнае задавальненне, ён адпачываў на шыкоўных курортах, наведваў дарагія забаўляльныя ўстановы, модныя летнія пляжы. Паважаў азартныя гульні, неяк ён прайграў 75 тысяч залатых франкаў [5, с. 15].

Але пакой быў нядоўгім. З цягам часу бяспечны Азеф-Неймайер перакінуўся ў недаверлівага, пахлавівага чалавека, які ўсяго асцерагаўся і ўсяго баяўся. Каб замясці свае сляды, ён часта мяняў гасцініцы, пашпарты. Чорнай навалай для Азефа стала Першая сусветная вайна, падчас якой ён ушчэнт разаруўся, бо ўсе яго сродкі былі ўкладзены ў расійскія каштоўныя паперы. Каб неяк звязці канцы з канцамі, Еўна Фішалевіч адкрыў у Берліне гарсэтную майстэрню. У чэрвені 1915 года нямецкая паліцыя яго арыштавала як былога сакрэтнага рускага агента. Азеф утрымліваўся ў нямецкай турме да снежня 1917 года. Турэмнае знявольванне цяжка адбілася на здароўі Еўна, ён моцна захварэў (ускладніліся хваробы нырака і сэрца) і 24 красавіка 1918 года памёр ва ўзросце 49 гадоў.

У Берліне, дзе быў пахаваны Азеф, на яго магіле не было ніякага помніка, толькі дошка з нумарам месца “446”. Даследчык біяграфіі Азефа Б. Нікалаўскі вясной 1925 года спытаў яго жонку-немку, чаму на магіле яе мужа няма помніка. “Ведаеце, тут так шмат рускіх, часта ходзяць і сюды, – заклапачона адказала жонка Азефа, – могуць быць непрыемнасці... Лепш не трэба” [11, с. 3]. Безымянная магілка Азефа праз нейкі час забылася і да нашых дзён не захавалася [8, с. 3].

Якія вывады і ўрокі выцякаюць з жыцця і дзейнасці Азефа? У чым яго адметнасць?

Вядомы нам жандарскі генерал А.І. Спірыдовіч, які асабіста ведаў Азефа, даў яму такую абагульняючую характарыстыку: “Азеф мог круціцца ў адзін і той жа час сярод далёка не дурных прадстаўнікоў двух процілеглых лагераў – урада і сацыялістаў-рэвалюцыянераў, заслужыць рэдкі давер як аднаго, так і другога боку. І пазней, калі ён ужо быў выкрыты ў яго двайной гульні, яго з запалам абараняў з трыбуны Дзяржаўнай думы як сумленнага супрацоўніка сам Сталыпін, і ў той жа час за яго рэвалюцыйнае сумленне біліся з пенай на губах такія дзеячы партыі сацыялістаў-рэвалюцыянераў, як Гершуні, Чарноў, Савінкаў і іншыя” [2, с. 151–152].

Праз шмат гадоў пасля выкрыцця Азефа як правакатара вядомы публіцыст Марк Аляксандравіч Алданаў так выказаўся аб стане духоўнасці Азефа: “Сапраўднага ўнутранага свету ў Азефа, магчыма, не было і зусім. Было нешта даволі бясформеннае, якое ўключала ў сябе любоў да рызык, любоў да грошай, любоў да роляў...” [5, с. 23]. Сапраўды, Азеф сумленна не служыў нікому – ні паліцыі, ні эсэрам, ён кіраваўся іншай жыццёвай логікай – непамернай ганарлівасцю і бязмежнай прагай да грошай. Фенамен гістарычнай постаці Азефа, няхай і адмоўны, у пачатку XX стагоддзя выклікаў настолькі бурны і супярэчлівы грамадскі рэзананс, што ў літаратурны ўжытак быў нават уведзены спецыяльны тэрмін “азефаўшчына”,

які ў “Тлумачальным слоўніку рускай мовы” пад рэдакцыяй Д.М. Ушакова (т. 1, 1935) тлумачыцца як “буйная палітычная правакацыя”.

Азефаўшчына безумоўна адмоўны вопыт, але і такі вопыт у нейкай меры можа быць карысным, бо нездарма кажучь: лепш вучыцца на чужых памылках, чым на ўласных, і не паўтараць іх, асабліва ў такой адказнай справе, як барацьба з тэрарызмам.

Матэрыялы дадзенай працы могуць быць карыснымі для студэнтаў-юрыстаў, якія вывучаюць курс гісторыі палітычнай і прававой думкі Беларусі, а таксама для гісторыкаў і юрыстаў, якія даследуюць палітычную гісторыю Расіі і Беларусі пачатку XX стагоддзя.

ЛІТАРАТУРА

1. Терроризм // Большая энциклопедия Кирилла и Мефодия (с изм. и доп., 2009) [Электронный ресурс]. – Диск DVD.
2. Спиридович, А.И. Записки жандарма / А.И. Спиридович. – М.: Худож. лит., 1991. – 268 с. – (Репр. воспр. изд. 1930 г.).
3. Прайсман, Л.Г. Террористы и революционеры, охранники и провокаторы / Л.Г. Прайсман [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.kouzdra.ru/page/texts/priceman/index.html>. – Дата доступа: 20.02.2012.
4. Письма Азефа (1893–1917) / сост. Д.Б. Павлов, З.И. Перегудова. – М.: Терра, 1994. – 287 с.
5. Алдонов, М.А. Азеф / М.А. Алдонов [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.hrono.ru/libris/lib a/aldonov asef.html>. – Дата доступа: 18.02.2012.
6. Басюк, І.А. Гісторыя палітычнай і прававой думкі Беларусі / І.А. Басюк. – Гродна: ГрДУ, 2011.
7. Боевая организация партии социалистов-революционеров [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://ru.wikipedia.org/wiki>. – Дата доступа: 22.02.2012.
8. Азеф, Евно Фишалевиц [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://ru.wikipedia.org/wiki>. – Дата доступа: 17.12.2011.
9. Савинков, Б. Воспоминания террориста / Б. Савинков. – М.: АСТ: Зебра Е, 2009. – 445 с.
10. Терроризм в России // Большая энциклопедия Кирилла и Мефодия. – (С изм. и доп., 2009) [Электронный ресурс]. – Диск DVD.
11. Евгений Филиппович Азеф (Евно Фишалевиц): биография [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://to name.ru/biography/evno-azef.htm>. – Дата доступа: 17.12.2011.

Паступіў 09.12.2014

HISTORY OF POLITICAL AND LEGAL THOUGHT OF BELARUS AZEF EVNO FISNELEVICH (HISTORY OF FIGHT AGAINST TERRORISM)

I. BASIUK

Article is devoted to revolutionary activity of the native of Belarus Azef Evna Fishelevich, the head of the Fighting organisation of party of socialists-revolutionaries. The tactics of terror used by socialists-revolutionaries, political consequences of this tactics, the reason of its crisis is analyzed. With the help of the method of terror socialists-revolutionaries tried to cause reciprocal repressive measures of the imperial government and a revolt. One part of socialists-revolutionaries considered that terrorist method could help to intimidate the tsar and force him to initiate political reforms. The main attention in article is given to a person of Azef, the head of terrorists and simultaneously the confidential agent of imperial police, and also his life and political career. Some data about structure of the Fighting organisation of socialists-revolutionaries and quantity of victims of its terror is reflected.

УДК 947(470):002.2(571.1/.5)

**НЕЛЕГАЛЬНАЯ ПЕЧАТЬ ОБ УЧАСТИИ СИБИРСКИХ ЭСЕРОВ
В ПРОФЕССИОНАЛЬНОМ ДВИЖЕНИИ***канд. ист. наук, доц. Н.П. КУРУСКАНОВА**(Краснодарское отделение Российского общества интеллектуальной истории, Россия)*

Впервые на основе анализа нелегальных печатных изданий сибирских эсеров (листовок, газет, брошюр) рассмотрено их участие в профессиональном движении, развернувшимся в регионе в начале XX века. Выявлена тактика эсеров по отношению к легальным и нелегальным профессиональным союзам, дана характеристика политико-профессиональным союзам, созданным эсерами. Показано воздействие эсеров на ряд профсоюзов рабочих, служащих и интеллигенции, функционировавших в Сибири в годы Первой российской революции и межреволюционный период. Раскрыты факты конкуренции и сотрудничества эсеров с социал-демократами в сфере профдвижения. Отмечена слабая позиция эсеров в большинстве пролетарских профсоюзов края, где преобладало влияние социал-демократов. Сделан вывод о том, что нелегальная печать эсеров способствовала объединению трудящихся Сибири в профсоюзы, их борьбе за свои профессиональные интересы, улучшение социального и правового статуса.

Участие сибирских эсеров в профсоюзном движении в дофевральский период, а также освещение в нелегальной эсеровской печати этой стороны их деятельности недостаточно изучены в отечественной историографии. Предлагаемая работа, выполненная на основе исследовательской литературы и впервые вводимых в научный оборот архивных источников, в определенной мере восполняет этот пробел.

До Первой революции в России профсоюзное движение ввиду отсутствия минимальных политических свобод трудящихся находилось в зачаточном состоянии. Масштабное создание профессиональных союзов – массовых организаций рабочих и служащих – развернулось в годы Первой российской революции, после обнародования Манифеста 17 октября 1905 года, который разрешал их деятельность.

Основная часть. В Сибирском регионе многочисленные профсоюзные организации возникли самостоятельно и стихийно на почве ухудшавшегося экономического положения трудящихся. На территории края в годы революции функционировали 66 пролетарских профсоюзов, 46 профсоюзов интеллигенции и служащих [1, с. 113–114; 2, с. 37–38].

Между эсерами и социал-демократами разгорелась конкуренция за влияние на профсоюзное движение. Если большевики выдвинули принцип партийности профсоюзов, меньшевики отстаивали принцип нейтральности профсоюзов, то есть независимости их от какой-либо из политических партий, то социалисты-революционеры выступали за автономность профсоюзов и их независимость от партий.

Об отношении сибирских эсеров к профсоюзному движению можно судить по брошюре, изданной Областным комитетом (ОК) Сибирского союза ПСР под названием «Извещение о третьем областном съезде Сибирского союза Партии социалистов-революционеров» (1907, май), где были помещены резолюции этого съезда «Профессиональные союзы» и «Рабочие союзы Восточной Сибири и Забайкалья». В резолюции «Профессиональные союзы» отмечалось, что областной съезд Сибирского союза ПСР «высказывается за организацию беспартийных профессионально-политических союзов, а там, где существуют чисто профессионально-нелегальные союзы, охватывающие более или менее значительную часть рабочих, съезд рекомендует вступать в них с целью агитации за преобразование этих союзов в профессионально-политические». Съезд также рекомендовал организовывать легальные союзы и «пользоваться этими союзами в целях организации рабочих масс». В резолюции «Рабочие союзы Восточной Сибири и Забайкалья» съезд рекомендовал местным организациям ПСР «приложить все усилия к преобразованию Рабочего союза Восточной Сибири и Забайкалья в беспартийный профессионально-политический по типу Всероссийского железнодорожного союза и к присоединению к этому последнему – для чего предлагает партийным работникам вести агитацию в пользу созыва съезда Рабочего союза Восточной Сибири и Забайкалья».

На практике же сторонники ПСР не исключали возможности образования в составе профсоюзов партийных групп. Создаваемые эсерами политико-профессиональные союзы на деле служили проведению именно их политики в жизнь. В годы революции эсеры в Сибири осуществляли руководство 9 политико-профессиональными союзами с числом рабочих в них свыше 1,1 тыс. чел. [2, с. 44, 50–51]. Местные комитеты ПСР поддерживали экономические и политические выступления трудящихся, опирались на профсоюзы в стачечной борьбе, вели в них активную пропаганду эсеровских идей. В период революции появились их листовки, адресованные членам профсоюзов. Многие экономические требования, предложенные эсерами для профсоюзов, в условиях политического бесправия трудящихся Сибири, звучали как политические.

Эсеры выступили инициаторами создания ряда профсоюзов рабочих различных специальностей, о чем свидетельствуют их листовки. Так, Рабочая группа социалистов-революционеров винной монополии

города Иркутска листовкой «Товарищи! Всего два месяца...» (1905, первая половина мая) обратилась к рабочим с призывом сплотиться в Рабочий союз для борьбы против капиталистов и самодержавия [3, с. 59]. Красноярский комитет ПСР издал листовку «Профессиональный союз типографских рабочих ...» (1905, 14–27 дек.), которой профсоюз типографских рабочих выразил ему благодарность за оказанную помощь во время забастовки печатников [3, с. 54]. Члены Иркутского комитета ПСР выступили организаторами Рабочего союза Восточной Сибири и Забайкалья. Листовка Иркутского комитета ПСР «К рабочим. Товарищи рабочие! Купленные жертвами многих лучших сынов России...» (1905, не позднее 18 авг.) призвала организовать в «Рабочий союз» для борьбы с царизмом [4, л. 129].

Документы и воззвания некоторых профессиональных объединений рабочих социалисты-революционеры опубликовали в форме листовок: «Устав Рабочего союза Восточной Сибири и Забайкалья» (изд. Иркутск. к-та ПСР. 1905, нояб. – дек.), «Устав рабочего союза Сибири и Забайкалья» (изд. Омск. к-та ПСР. 1906, окт.) [3, с. 66; 5, л. 1–1об.]. Отделения эсеровского «Рабочего союза Сибири и Забайкалья» в годы революции функционировали в Иркутске, Чите, Верхнеудинске, Оловянной, Борзе. В виде листовки Иркутский комитет ПСР издал «Отчет по кассе профессионально-политического Рабочего союза Иркутского отделения с 1 ноября 1905 г. по 20 апреля 1906 г.» (1906, апр.) [6, л. 1].

От имени организационного бюро «Рабочего союза Восточной Сибири и Забайкалья» Иркутский комитет ПСР издал листовку «К товарищам рабочим Переваловской фабрики» (1906, 5 июня). Ее авторы обратились с призывом к рабочим фарфорово-фаянсовой фабрики вступить в эту организацию и в ряды ПСР [3, с. 82].

В масштабах страны эсеры контролировали такое стратегически важное профобъединение, как «Всероссийский железнодорожный союз» (ВЖС). В Сибирском регионе в его отделениях также активно действовали эсеры, о чем сообщала их нелегальная печать. Например, листовка Томского комитета ПСР «В единении – сила» (1906, окт.) представляла собой перепечатку «Обращения бюро первого делегатского съезда Сибирской железной дороги». Авторы листовки отмечали, что Манифест 17 октября 1905 года, обещавший народу все права человека и гражданина, был со стороны правительства маневром. После его издания правительство стало «урезывать широко возвешенные свободы. ...Коварно поступило правительство и с образовавшимися союзами, членов которых сажали в тюрьму, отправляли в Сибирь и подвергали всяческим гонениям». В листовке говорилось: «Итак, товарищи, мы теперь хорошо знаем цену манифестам и знаем, что им верить нельзя. Мы можем надеяться только на свои силы, и должны взять власть в свои руки, чтобы дать действительную свободу нашей несчастной родине. Самодержавие чувствует приближение своего конца. Стон России – его предсмертные судороги. Соединимся в союзы, сорганизуемся – и только тогда мы можем победить врага, который силен не своей численностью, а своей сплоченностью». Эта прокламация широко распространялась в Томске и других городах края, на железнодорожных станциях [3, с. 70; 7, л. 1–1 об.].

В руководимом омскими эсерами отделении ВЖС в апреле 1907 года насчитывалось 200 чел. [8, с. 73]. Члены Омского комитета ПСР адресовали рабочим-железнодорожникам прокламацию «Всероссийский железнодорожный союз» (1907, ранее 21 марта), являвшуюся перепечаткой воззвания Московского областного комитета ВЖС, «Устав Всероссийского железнодорожного союза» (1907, май). Они содержали призывы к железнодорожникам объединяться под флагом ВЖС, бороться за свободу и улучшение своего экономического положения [3, с. 67; 9, л. 190–190 об.].

Читинский комитет ПСР отпечатал в своей нелегальной типографии листовку Главного управления профсоюза рабочих Забайкальской железной дороги «Организуйтесь! Ко всем пролетариям Забайкальской железной дороги» (1907, март) с призывом к пролетариям примыкать к ПСР [3, с. 85].

Листовка Томского комитета ПСР «Отчет делегатского собрания профессионального союза конторских служащих Управления и линии Сибирской железной дороги» (1907, вторая половина мая) информировала о работе II съезда профсоюза железнодорожников Сибири, состоявшегося 13–15 мая 1907 года. В ней помещен доклад представителя Сибирского отделения ВЖС. Докладчик, по сути, сформулировал тактику эсеров в профдвижении: «Революционная борьба трудового народа за свободу союзов дала уже кое-какие результаты. Некоторым профессиям возможно организовываться легально в чисто профессиональные союзы. В ином положении находятся железнодорожники. ...Малейшая попытка железнодорожников к организации является уже бунтом против хозяина – правительства, является актом политической борьбы. Нет основания замаскировывать чисто профессиональными союзами неизбежность политической платформы... Необходимо, следовательно, приложить все усилия на создание такого профессионально-политического союза, который бы при помощи других слоев рабочего класса мог завоевать необходимый минимум государственно-правовых норм для дальнейшей, уже более свободной, борьбы за полное освобождение рабочего класса – за социализм. ...За эту платформу говорит также и то, что она не носит партийной окраски и дает доступ в союз рабочим всех политических направлений, искренне стремящихся устроить свой быт». Резолюция докладчика о присоединении к ВЖС съездом не была принята большинством в 3 голоса [10, с. 545–549, 588].

Эсерам не удалось внедриться и поставить под свой контроль большинство пролетарских профсоюзов в Сибири, находившихся под воздействием социал-демократов. Однако усилению их влияния в ряде пролетарских профсоюзов способствовало то обстоятельство, что на втором этапе революции в Омской, Курганской, Красноярской, Тюменской, Тайгинской и других организациях ПСР стали доминировать пролетарские элементы.

Сибирские эсеры приняли активное участие в создании и деятельности профобъединений служащих. Здесь, как и по всей стране, им удалось привлечь на свою сторону местные отделения «Союза служащих почты и телеграфа» [8, с. 68; 11, с. 67–69]. Сторонники ПСР поддержали забастовку почтово-телеграфных служащих, ставшую самой крупной стачкой служащих периода революции. Об участии эсеров в этой стачке информировала их нелегальная печать. Так, Иркутский комитет ПСР в своей нелегальной типографии отпечатал не менее трех наименований листовок от имени стачечного комитета служащих почтово-телеграфного ведомства г. Иркутска. Листовка стачечного комитета служащих почтово-телеграфного ведомства г. Иркутска «Граждане! Мы, почтово-телеграфные служащие г. Иркутска, начиная вторичную свою забастовку...» (1905, 16 нояб.) рассказывала о правах профсоюзов, данных Манифестом 17 октября 1905 года [12, л. 1]. Другая его листовка включала перепечатку «Телеграммы, полученной служащими почтово-телеграфного ведомства 15 ноября 1905 г.» (1905, 16 нояб.) и также призывала к стачке [3, с. 62]. «Резолюция, принятая единогласно 20 ноября 1905 г. в Иркутске на общем собрании союза служащих почтово-телеграфного ведомства» (1905, 20–21 нояб.) была выпущена местными эсерами в форме листовки. Она заявляла об отрицательной оценке служащими Манифеста 17 октября 1905 года, призывала бороться за созыв Учредительного собрания [13, л. 1].

О создании профессиональных объединений других категорий демократической интеллигенции и служащих, проведенных ими акциях в защиту своих профессиональных интересов, свидетельствовал ряд эсеровских листовок. Эсеры оказывали значительное воздействие на профсоюзы учителей – политически активной категории демократической интеллигенции, игравшей заметную роль в общественно-политической жизни региона. Читинская группа ПСР издала листовку «К народным учителям» (1905, нояб. – дек.) [3, с. 62]. Летом 1906 года от имени Иркутского отдела Всероссийского Учительского союза местными эсерами были изданы адресованные учителям листовки «Ко всему учительству», «Бывший директор», «Список бойкотируемых школ в Иркутской губернии» [14, с. 116].

Членам профсоюза мелких служащих адресовались листовки Мариинской группы ПСР «Устав союза служащих г. Мариинска» (1905, ранее 29 дек.) и «Граждане!» (1905, 29 дек.) [3, с. 50]. В ряде городов Сибири члены ПСР укрепили свои позиции в профсоюзе приказчиков. Члены Иркутского комитета ПСР перепечатали в виде листовки «Товарищи и граждане! Год тому назад 9 января была попытка...» (1906, 7 янв.) обращение Торгово-промышленного союза и других организаций с призывом к протесту против царизма. Ачинская группа ПСР в форме листовки опубликовала «Проект устава Союза служащих торговых предприятий г. Ачинска» (1906, июнь – июль). В марте 1907 года Читинский комитет ПСР издал листовку «Граждане! Владелец “Славянского” магазина...». Ее авторы призывали граждан бойкотировать магазин «Славянский» купца Духая, который заставлял своих приказчиков работать после 6 часов вечера, а также ложно обвинил депутацию Общества приказчиков, явившихся с протестом, в намерении ограбить магазин [3, с. 78, 80, 85].

Поражение революции 1905–1907 годов усугубило неустойчивое, подконтрольное властям положение профсоюзов. Гонения и запреты при малейших нарушениях дозволенных пределов сопровождали деятельность профсоюзов в межреволюционное десятилетие.

Изменившаяся обстановка потребовала от эсеров совершенствования методов работы в массах, комбинации нелегальных и легальных способов борьбы. Эсеры в период реакции по-прежнему уделяли большее внимание работе в профсоюзах. В Сибири в это время функционировали 47 легальных и нелегальных профсоюзов и обществ, объединявших небольшую часть рабочих. Легальные профсоюзы приобретали ту или иную политическую окраску. Под влиянием социал-демократов в годы реакции находилось 9 профсоюзов, а социалистов-революционеров – 6 [15, с. 10, 40–41]. Несмотря на определённые противоречия и разногласия эсдеки и эсеры участвовали в легальных и нелегальных рабочих организациях совместно. Их совместные действия в течение 1907 – начала 1917 года в большинстве профсоюзов были характерны для всей Сибири. Партийное влияние со стороны обеих партий изменялось фактически с каждым перевыборами правления того или иного профсоюза. В 1907–1910 годах в Красноярске, Омске, Томске, Иркутске эсеры вместе с эсдеками входили в правления профсоюзов торгово-промышленных служащих, учителей, печатников. Социалисты, участвовавшие в деятельности ряда профессиональных обществ, сочетали легальную работу с нелегальной. При профсоюзах действовали библиотеки, клубы и т.д. [16, с. 50–52].

В первом номере региональной эсеровской газеты «Сибирские партийные известия» (изд. ОК Сиб. союза ПСР. 1907, 5 июля) была помещена статья «Профессиональное движение и наши задачи». Кроме

того, в номере были представлены отчеты о работе Омской, Красноярской и Читинской организаций ПСР, где упоминалась их профсоюзная работа. Номер 2 «Сибирских партийных известий» (1907, 2 авг.) включал в себя статью «Отчет о Забайкальском съезде “Рабочего союза Восточной Сибири и Забайкалья”». В этом номере также были опубликованы корреспонденции из Омска, Иркутска, Красноярска, Минусинска, Барнаула, Мариинска, Читы, в которых сообщалось о деятельности эсеров в профсоюзах.

Нелегальная газета Новониколаевской группы ПСР и Томского губернского комитета ПСР «Голос труда» в № 2, 3 (1908, апрель – май) поместила статью «Профессиональное движение и Партия социалистов-революционеров». Авторы статьи писали об условиях функционирования профсоюзов в России, приводя примеры административного произвола по отношению к ним: с 1 июня 1907 года по февраль 1908 года власти закрыли 81 профсоюз, 41 орган профессиональной печати. В статье акцентировалось внимание на том, что профсоюзы должны сотрудничать с социалистическими партиями, но в то же время быть самостоятельными и независимыми от партийного влияния. В ней заявлялось: «Запомните же, товарищи рабочие, что профессиональным союзам без политической борьбы трудно, а в некоторых случаях и невозможно добиться значительных улучшений в вашей беспросветной и тяжелой жизни. Запомните и то, что ваше положение осложняется тем, что на нашей родине еще господствует правительственный кулак, который, конечно, никогда не проведет полезных рабочим мероприятий, а потому, значит, русским профессиональным союзам нужно вести борьбу за народное правление».

Читинские эсеры, руководившие до второй половины 1908 года нелегальным профсоюзом рабочих Забайкальской железной дороги, выпустили листовки «Отчет Читинского района Всероссийского железнодорожного союза с 1 августа по 1 октября 1907 г.» (1907, окт.), «Устав Всероссийского железнодорожного союза (принят на III съезде)» (1908, янв.), брошюру «Устав Всероссийского железнодорожного союза» (1909, февр.) [3, с. 96, 110; 17, л. 1].

Члены Тюменской организации ПСР после поражения революции поддержали инициативу местных рабочих создать Рабочий союз. Об этом информировала их листовка «Хроника рабочей жизни. Печальное явление приходится наблюдать...» (1907, 14 окт. № 12). Листовка Тюменской организации ПСР «Устав Рабочего союза при Тюменской организации ПСР» (1908, дек. № 5) объясняла структуру и задачу оформившегося Союза – «быть выразителем мнений и стремлений рабочего класса Тюмени и стараться привлечь этот класс к общей борьбе за освобождение труда». В 6 и 7 пунктах Устава отмечалось, что в кассу Союза его члены должны отчислять 1 % с месячного заработка. Из кассы, в свою очередь, ежемесячно в фонд Тюменской организации ПСР будет отчисляться 20 % с поступающих в нее сумм [3, с. 86–87; 18].

В условиях революционного подъема в 1912–1914 годах профсоюзное движение в Сибирском регионе вновь стало набирать силу, что проявилось в росте числа забастовок. В эти годы под влиянием социал-демократов находилось 11 профсоюзов, а социалистов-революционеров – 1 [15, с. 40–41].

К началу Первой мировой войны в Сибири действовали 27 легальных профсоюзов, а также нелегальные профорганизации. В годы войны сибирские социал-демократы руководили 8 профсоюзами, об эсерах нет сведений. В период мировой войны профсоюзы возглавили сопротивление рабочих ухудшению условий труда, сокращению реальной зарплаты. Особенно активно они действовали в Томске и Красноярске [15, с. 40–41; 19].

Заключение. В немногочисленных нелегальных изданиях, выпущенных сибирскими эсерами в периоды нового революционного подъема и Первой мировой войны, нами не обнаружено материалов, касающихся профсоюзной тематики. Тем не менее о деятельности сторонников ПСР в профобъединениях края публиковались сообщения в легальной прессе.

В целом анализ нелегальной печати сибирских эсеров начала XX века позволяет сделать вывод о том, что в ней нашла отражение их профсоюзная работа. Из содержания нелегальных изданий следует, что эсеры, конкурируя и сотрудничая с социал-демократами в сфере профдвижения, смогли оказывать значительное воздействие на отделения ВЖС, профсоюзы печатников, телеграфистов, приказчиков и др. Однако в большинстве местных пролетарских профсоюзов тон задавали социал-демократы. Нелегальные эсеровские издания способствовали объединению рабочих и служащих Сибири в профессиональные союзы, их борьбе за свои профессиональные интересы, улучшение социального и правового статуса.

ЛИТЕРАТУРА

1. Плотников, А.Е. Профессионально-политические союзы интеллигенции Сибири в 1905–1907 гг. / А.Е. Плотников // Материалы к хронике общественного движения в Сибири в 1895–1917 гг. – Томск: Изд-во ТГУ, 1995. – С. 96–117.
2. Рабочее движение в Сибири: историография, источники, хроника, статистика: в 3 т. – Т. 2: 1905 г. – июнь 1907 г. – Томск: ТГУ, 1990. – 376 с.
3. Курусканова, Н.П. Нелегальные издания сибирских эсеров (1901 – февраль 1917 г.) / Н.П. Курусканова. – Томск: Изд-во ТГУ, 2004. – 127 с.

4. Государственный архив Иркутской области (ГАИО). – Фонд 243. – Оп. 5. – Д. 66.
5. Государственный архив Российской Федерации (ГАРФ). – Фонд 1741. – Оп. 1. – Д. 1346.
6. ГАРФ. – Фонд 1741. – Оп. 1. – Д. 34880.
7. ГАРФ. – Фонд 1741. – Оп. 1. – Д. 11551.
8. Курусканова, Н.П. Деятельность эсеров в Омске в годы первой российской революции (1905–1907 гг.) / Н.П. Курусканова // Страницы исторического прошлого Омска (XIX – начало XX в.): Краевед. сб. – Омск: Б. и., 1994. – С. 63–75.
9. Российский государственный исторический архив (РГИА). – Фонд 273. – Оп. 12. – Д. 584.
10. Большевики Западной Сибири в период первой русской революции 1905–1907 гг.: документы и материалы. – Новосибирск: Кн. изд-во, 1958. – 589 с.
11. Курусканова, Н.П. Профсоюз почтово-телеграфных служащих Омска в период отступления первой российской революции (1906–1907 гг.) / Н.П. Курусканова // 280 лет Омску: история и современность: тез. докл. и сообщ. науч. конф. – Омск: Изд-во ОмГУ, 1996. – С. 67–69.
12. ГАРФ. – Фонд 1741. – Оп. 1. – Д. 20927.
13. ГАРФ. – Фонд 1741. – Оп. 1. – Д. 10371.
14. Обзор революционного движения в округе Иркутской судебной палаты за 1897–1907 гг. – СПб., 1908. – 203 с.
15. Рабочее движение в Сибири: историография, источники, хроника, статистика: в 3 т. – Т. 3: Июнь 1907 г. – февраль 1917 г. – Томск: ТГУ, 1991. – 344 с.
16. Макаrchук, С.В. Политические партии и профессиональные союзы Сибири в начале XX века / С.В. Макаrchук // Исторический ежегодник. Спец. вып. Общественное движение в Сибири в начале XX века. – Омск: Изд-во ОмГУ, 1997. – С. 46–52.
17. ГАРФ. – Фонд 1741. – Оп. 1. – Д. 9324.
18. Государственная общественно-политическая библиотека. Отдел редкой книги. Ценные листовки (ГОПБ. ОРК. ЦЛ). Папка 18–164.
19. Исаев, В.И. Профсоюзы / В.И. Исаев // Энциклопедия Сибири [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://russiasib.ru/profsoyuzu>.

Поступила 29.12.2014

ILLEGAL PRESS ABOUT PARTICIPATION OF SIBERIAN SOCIALISTS-REVOLUTIONARIES IN PROFESSIONAL MOVEMENT

N. KURUSKANOVA

For the first time on the basis of the analysis of illegal printed editions of Siberian socialists-revolutionaries (leaflets, newspapers, brochures) their participation in the professional movement, which has developed in region in the beginning of XX century, is considered. Tactics of socialists-revolutionaries in relation to legal and illegal trade unions are revealed, the characteristic is given to the political-trade unions, created of socialists-revolutionaries. Influence of socialists-revolutionaries on a number of trade unions of workers, employees and intelligency, functionen in Siberia within the First Russian revolution and the interrevolutionary period, is shown. The facts of a competition and cooperation socialists-revolutionaries with social-democrats in sphere of trade-union movement are opened. The weak position of socialists-revolutionaries in the majority of proletarian trade unions of edge, where influence of social-democrats prevailed is noted. It is drawn a conclusion, that the illegal press of socialists-revolutionaries promoted association of workers of Siberia in trade unions, their struggle for the professional interests, improvement social and a legal status.

УДК 94(476–15)+94(438)

АРГАНІЗАЦЫЯ ПРАЦУЮЧАЙ МОЛАДЗІ І БАРАЦЬБА З МАЛАДЗЁЖНЫМ БЕСПРАЦОЎЕМ НА ТЭРЫТОРЫІ ЗАХОДНЯЙ БЕЛАРУСІ Ў МІЖВАЕННЫ ПЕРЫЯД

*канд. гіст. навук, дац. В.І. КРЫВУЦЬ
(Баранавіцкі дзяржаўны ўніверсітэт)*

Упершыню ў айчыннай гістарыяграфіі асвятляецца гісторыя стварэння і дзейнасці Арганізацыі працоўнай моладзі. Даецца характарыстыка ідэалогіі, праграмы, арганізацыйнай структуры дадзенага маладзёжнага аб'яднання і спецыфічных умоў яго дзейнасці на тэрыторыі заходнебеларускіх ваяводстваў міжваеннай польскай дзяржавы. Таксама разглядаецца ўдзел Арганізацыі працоўнай моладзі ў рэалізацыі афіцыйнай маладзёжнай палітыкі на тэрыторыі Заходняй Беларусі ў міжваенны перыяд, у першую чаргу ў барацьбе з маладзёжным беспрацоўем і наступствамі эканамічнага крызісу сярод маладога пакалення.

Уводзіны. У міжваенны перыяд на тэрыторыі Заходняй Беларусі, якая ў той час знаходзілася ў складзе Польшчы, дзейнічалі шматлікія маладзёжныя арганізацыі і аб'яднанні, звязаныя з палітычнымі групамі, існаваўшымі на той момант у польскай дзяржаве. Адным з найбольш актыўных была праўрадавая плынь. Яна ўключала цэлы шэраг саюзаў, якія знаходзіліся пад ідэйна-палітычным уплывам “санацыйнага” рэжыму і карысталіся ўсебаковай падтрымкай з боку улад. Менавіта гэтыя арганізацыі з’яўляліся адным з галоўных інструментаў ажыццяўлення афіцыйнай маладзёжнай палітыкі.

У айчыннай гістарыяграфіі праблема развіцця і дзейнасці дадзенага накірунку маладзёжнага руху не знайшла належнага асвятлення. У савецкі перыяд праўрадавыя маладзёжныя арганізацыі разглядаліся толькі ў кантэксце той барацьбы, якую вёў з імі Камуністычны саюз моладзі Заходняй Беларусі (КСМЗБ) [1; 2]. У апошні час выйшаў шэраг артукулаў, прысвечаных польскім маладзёжным саюзам, у тым ліку і звязаным з лагерам маршала Ю. Пілсудскага [3–5]. Аднак у дадзеных публікацыях “санацыйныя” арганізацыі разглядаюцца разам з клерыкальнымі і апазіцыйнымі аб'яднаннямі. Акрамя гэтага, галоўная ўвага надаецца найбольш вядомым праўрадавым аб'яднанням – Стралецкаму саюзу, Саюзу вясковай моладзі і Легіёну маладых. Але “санацыйны” сегмент маладзёжнага руху на тэрыторыі Заходняй Беларусі не абмяжоўваўся толькі імі. Напрыклад, у яго склад уваходзіла і Арганізацыя працоўнай моладзі (АПМ; Organizacja Młodzieży Pracującej). Ідэалогія, праграма, задачы дзейнасці АПМ і яе ўдзел у ажыццяўленні афіцыйнай маладзёжнай палітыкі працягваюць заставацца маладаследаванымі. Неабходна прызнаць, што некаторыя польскія даследчыкі даюць характарыстыку гэтай арганізацыі [6; 7]. Але яна з’яўляецца вельмі сціслай і практычна не закранае праблематыкі, звязанай з дзейнасцю АПМ на тэрыторыі заходнебеларускіх ваяводстваў міжваеннай польскай дзяржавы.

Мэта дадзенай працы – ліквідаваць гэты прабел, абапіраючыся на аналіз архіўных матэрыялаў, праграмных дакументаў АПМ і публікацый тагачаснай заходнебеларускай прэсы. Гэта дазволіць не толькі склаці аб’ектыўную карціну актыўнасці афіцыйных колаў у маладзёжным асяроддзі заходнебеларускага рэгіёна, але і будзе садзейнічаць фарміраванню больш цэласнага ўяўлення аб грамадска-палітычным жыцці Заходняй Беларусі ў міжваенны перыяд.

Асноўная частка. Польскія “санацыйныя” ўлады імкнуліся прыцягнуць на свой бок маладое пакаленне і стварылі даволі разгалінаваную сетку праўрадавых арганізацый, якія дзейнічалі ў розных сегментах маладзёжнага асяроддзя. За ўплыў на студэнтаў змагаліся Легіён маладых і Саюз польскай дэмакратычнай моладзі. Са школьнай моладдзю працаваў Саюз польскага харцарства. Саюз вясковай моладзі “Сеў” – Саюз маладой вёскі, як вынікае з назвы, канцэнтравалі сваю ўвагу на працы з маладымі жыхарамі вясковай мясцовасці. Найбольш вядомая праўрадавая арганізацыя, Стралецкі саюз “Стралец”, дзейнічала і ў гарадах, і на вёсцы. Аднак гэтая дзейнасць насіла спецыфічны характар і абмяжоўвалася ў асноўным ваеннай падрыхтоўкай моладзі.

Такім чынам, гарадская рабочая моладзь доўгі час не мела “сваёй” праўрадавай арганізацыі. Тым не менш гарадская моладзь складала значную частку міжваеннай польскай дзяржавы, так званай II Рэчы Паспалітай. Згодна з перапісам насельніцтва 1931 года, у гарадах пражывала больш з 1 млн. 832 тыс. чалавек ва ўзросце ад 15 да 24 гадоў. З іх у гарадах Заходняй Беларусі жыло каля 160 тыс. чалавек. Калі браць працэнтны суадносіны, то ў гарадах II Рэчы Паспалітай пражывала ў цэлым 28,4 % усей моладзі краіны, а на тэрыторыі ўсходніх ваяводстваў – толькі 14,3 % мясцовай моладзі [8, с. 17–18]. Пры гэтым неабходна адзначыць, што адносна нешматлікая заходнебеларуская гарадская моладзь знаходзілася ў спецыфічных умовах. Справа ў тым, што ў 1931 годзе толькі 8 заходнебеларускіх гарадоў мелі насельніцтва больш 20 тыс. чалавек. Самымі вялікімі былі Вільня (196 тыс.), Беласток (91 тыс.), Брэст (51 тыс.), Гродна (50 тыс.). У Пінску жыло 32 тыс. чалавек, Ломжы – 25 тыс., Баранавічах – 23 тыс., Сувалях – 22 тыс. [9, с. 98]. У сувязі з гэтым трэба прызнаць, што стварыць масавую базу для арганізацыі праўрадавага саюза рабочай моладзі было дастаткова цяжка.

Важнай перашкодай у гэтым плане быў і нацыянальны склад гарадскога насельніцтва Заходняй Беларусі. Вядома, што значную частку гараджан, а значыць і моладзі, складалі яўрэі. Яўрэйская моладзь Заходняй Беларусі, як і ўсёй II Рэчы Паспалітай, актыўна працавала ў “сваіх”, бундаўскіх ці сіянісцкіх, маладзёжных аб’яднаннях. Таксама ў гэтым асяроддзі традыцыйна моцным быў уплыў КСМЗБ.

Сярод польскіх маладых рамеснікаў і рабочых Заходняй Беларусі вяла працу Маладзёжная арганізацыя Таварыства рабочага ўніверсітэта (МА ТУР), арыентаваная на Польскую сацыялістычную партыю. Вядома, што ячэйкі МА ТУР існавалі ў Вільні, Гродна, Вілейцы, Беластоку, Брэсце, Лунінцы і Лідзе [5, с. 40].

Уплыў і актыўнасць усіх вышэйпералічаных арганізацый, якія ў той ці іншай меры знаходзіліся на даволі радыкальных і апазіцыйных у адносінах да “санацыі” пазіцыях, шмат у чым тлумачыліся цяжкім эканамічным становішчам гарадской моладзі, выкліканымі эканамічным крызісам і яго наступствамі.

Так, менавіта маладыя малакваліфікаваныя рабочыя становіліся першымі кандыдатамі на звальненне ва ўмовах так званай “Вялікай дэпрэсіі”. У адпаведнасці са статыстыкай, якую прыводзіла ў сваіх дакументах ППС, у перыяд крызісу па ўсёй Польшчы назіралася нязменнае скарачэнне колькасці маладых рабочых. Напрыклад, калі ў 1931 годзе на кожных 100 працуючых у прамысловасці прыпадала 4,4 маладых рабочых, то ў 1932 годзе гэтая лічба зменшылася да 3,6, а ў 1936 годзе – нават да 2,7 [10]. Пры гэтым на біржах працы было зарэгістравана толькі некалькі тысяч маладых беспрацоўных. Але вядома, што многія маладыя гараджане нават не мелі магчымасці пачаць працоўную кар’еру. У сувязі з гэтым іх проста не рэгістравалі на біржах, паколькі на дзяржаўны ўлік ставіліся толькі тыя, хто меў працоўны стаж [11, с. 215].

Улады згаджаліся з наяўнасцю сур’ёзных праблем. Яны прызнавалі, што ў некаторых прамысловых цэнтрах да 80 % гарадской моладзі з’яўляюцца беспрацоўнымі і не маюць сродкаў для нармальнага развіцця і існавання. Прызнавалася і тое, што праблема арганізацыі гэтай моладзі і апека над ёю з’яўляюцца важным пытаннем не толькі для грамадства, але і для дзяржавы. Па меркаванні афіцыйных структур, важнасць дадзенай праблемы была звязана з тым, што гарадская рамесніцкая і пралетарская моладзь у сувязі са спецыфічнымі ўмовамі, у якіх яна жыве, схільная падпадаць пад агітацыю падрыўных дзеячоў, варожа настроеных у адносінах да польскай дзяржавы. Вельмі часта, насуперак уласным перакананням, яна становіцца крыніцай хваляванняў і прыладай палітычнай барацьбы для дэструктыўных элементаў [12, с. 3–4].

Адначасова адзначалася, што існаваўшыя да 1933 года (год стварэння АПМ) арганізацыі працоўнай моладзі не мелі вялікага ўплыву на яе, паколькі абмяжоўваліся дзейнасцю толькі сярод працуючай моладзі, пакідаючы асноўную масу беспрацоўных без свайго кіраўніцтва. Іншыя ж арганізацыі, часта вельмі масавыя, спецыялізаваліся толькі ў некаторых спецыфічных сферах грамадскага жыцця. Такім чынам, арганізацыі, якія б была дапасавана да патрэб сучаснага жыцця і мела магчымасць масава ахапіць гарадскую моладзь, не было [12, с. 4]. Выправіць сітуацыю ў сферы працы з маладым пакаленнем горада і павінна была Арганізацыя працуючай моладзі.

Як ужо адзначалася, АПМ была створана ў 1933 годзе. Фактычна яна ўзнікла ў выніку аб’яднання шэрага блізкіх рэгіянальных саюзаў, якія спрабавалі весці працу сярод маладых рабочых і рамеснікаў. Адным з такіх саюзаў было і Аб’яднанне рамесніцкай і прамысловай моладзі Віленскага ваяводства, якое ў 1933 годзе налічвала толькі ў Вільні каля 900 членаў [13, арк. 243].

Галоўнай мэтай сваёй дзейнасці АПМ аб’явіла выхаванне новага тыпу грамадзяніна-працаўніка. Гэтую мэту планавалася дасягнуць праз абуджэнне творчых сіл, накіраваных на павышэнне культурнага ўзроўню жыцця, прывіццё гонару за прыналежнасць да свету працы і ўсталяванне сувязі з польскай дзяржавай [12, с. 7].

Ідэалогія арганізацыі, як і ў выпадку з іншымі “санацыйнымі” маладзёжнымі саюзамі, мела дэкларатывуна беспартыйны і дзяржаўніцкі характар. Адным з галоўных абвешчаных пастулатаў быў: “Тонар Польшчы і яе моц з’яўляюцца нашым уласным гонарам. Служба для Айчыны з’яўляецца нашым наказам, якому мы падпарадкоўваем усе сілы”. У адпаведнасці з гэтым грамадзянін-працаўнік павінен быў разглядаць дзяржаву як самую вялікую каштоўнасць, усведамляць свае абавязкі ў адносінах да яе і быць гатовым да бескарыслівай службы ў яе інтарэсах. Адначасова праца прызнавалася крыніцай і мерай усіх даброт. Сапраўдным творчым фактарам магла з’яўляцца толькі праца вольных людзей. Толькі калі чалавек працы адчуе гонар за прыналежнасць да свету працы і асэнсуе сваю ролю стваральніка ўсіх даброт, на якіх абапіраецца фундамент дзяржавы, у ім узнікне адказнасць за лёс гэтай дзяржавы [12, с. 7–9].

Як і іншыя “санацыйныя” арганізацыі, АПМ не магла не закрануць у сваіх статутных дакументах і праблему нацыянальных меншасцей II Рэчы Паспалітай. Пазіцыя арганізацыі па гэтым пытанні была блізкай да пазіцыі, якую дэкларавалі іншыя праўрадавыя саюзы. У “Ідэйных дырэктывах АПМ” было заяўлена, што на польскіх землях нацыянальным меншасцям, якія дэманструюць добрую волю да сумеснага дзяржаўнага будаўніцтва, польская нацыя забяспечыць талерантнасць і поўныя грамадзянскія правы. Таксама падкрэслівалася, што адной з умоў поўнага развіцця польскай нацыі з’яўляецца вырашэнне яўрэйскай праблемы. Прычым вырашэнне гэтай праблемы павінна адбыцца сродкамі, якія выключаюць метады тэрору і гвалту і вядуць да “змены ненармальнага колькасных суадносін яўрэяў і ліквідуюць іх шкодны ўплыў на грамадска-эканамічную структуру польскай дзяржавы” [14, с. 5]. Фактычна за гэтымі словамі хаваўся курс на паланізацыю славянскіх меншасцей II Рэчы Паспалітай і выцісканне яўрэяў з Польшчы праз падтрымку яўрэйскай эміграцыі ў Палестыну.

У адпаведнасці са сваімі інструкцыямі АПМ вяла працу на тэрыторыі гарадоў, дзе пражывала больш 5 тыс. жыхароў, ці рабочых пасёлкаў з насельніцтвам больш за 2 тыс. чалавек. Членамі арганізацыі станаўілася моладзь ва ўзросце ад 14 да 26 гадоў. Яна дзялілася на тры ўзроставыя катэгорыі: 1-я катэгорыя – ад 14 да 18 гадоў; 2-я – ад 18 да 21 года; 3-я – ад 21 да 24 гадоў. Прадугледжвалася, што АПМ будзе ахопліваць як беспрацоўную моладзь, так і працуючых маладых рабочых і рамеснікаў.

Асноўнай арганізацыйнай адзінкай саюза з’яўляўся “ачаг” (“огніско”), які аб’ядноўваў у сярэднім 100 удзельнікаў, што дзяліліся на калектывы па 6–15 чалавек. На чале кожнага калектыву стаяў “перадавік”, які адказваў за дысцыпліну і выкананне абавязкаў сваіх падначаленых. Асновай працы ў калектыве лічылася “самаадукацыя, накіраваная на фарміраванне якасцей чалавека, працаўніка і грамадзяніна дзяржавы”.

Арганізаваная ў калектывы моладзь стварала ў “ачагах” так званыя гурткі рэалізацыйнай працы, якія займаліся навучаннем моладзі ў самых розных сферах. Такім чынам, грамадска-выхаваўчая праца вялася ў калектывах, а навучанне – у гуртках.

Кіраўніцтва “ачагом” ажыццяўлялася яго самакіраваннем, у склад якога ўваходзілі перадавікі калектываў і гурткоў, а таксама кіраўнік “ачага”, які адказваў за яго працу.

“Ачагі” на тэрыторыі аднаго горада аб’ядноўваліся ў аддзяленні, якія мелі правы юрыдычных асоб. Яны кіраваліся абранымі праўленнямі і кантраляваліся рэвізійнымі камісіямі. Галоўнай задачай аддзяленняў было адміністраванне “ачагоў” і кантроль за імі, а таксама аказанне матэрыяльнай дапамогі, арганізацыя акцыі барацьбы з беспрацоўем і прапаганда дзейнасці АПМ.

Аддзяленні АПМ на тэрыторыі вялікага горада ці ваяводства складалі акругі. Акругай кіравала праўленне на чале з начальнікам. Характэрна, што начальнікі акруг не абіраліся, а прызначаліся па рашэнні цэнтральных улад АПМ. Кантроль за дзейнасцю акруг ажыццяўлялі акруговыя рэвізійныя камісіі і ваяводскія інспектары (дэлегаты Галоўнага праўлення АПМ).

Вярхоўнай уладай АПМ лічыўся Вярхоўны савет, члены якога абіраліся на ваяводскіх з’ездах. У сваю чаргу Вярхоўны савет АПМ абіраў цэнтральны выканаўчы орган – Галоўнае праўленне, у складзе якога дзейнічала Бюро АПМ на чале з кіраўніком, адказным перад Галоўным праўленнем. Кантралюючыя функцыі выконвала Галоўная рэвізійная камісія.

“Санацыйныя” ўлады з самага пачатку не збіраліся надаваць АПМ шырокую самастойнасць. Таму для “сталага кантроля і супрацоўніцтва са старэйшым грамадствам” існаў Галоўны выхаваўчы камітэт. Ён складаўся з “кампетэнтных у сферы выхавання прадстаўнікоў навукі, інстытутаў і арганізацый” і супрацоўнічаў непасрэдна з Галоўным праўленнем АПМ. На тэрыторыі ваяводстваў існавалі аналагічныя акруговыя выхаваўчыя саветы. З праўленнямі аддзяленняў АПМ супрацоўнічалі гурткі сяброў моладзі [12, с. 10–12].

Аб’яўляючы сябе выхаваўчай арганізацыяй, кіраўніцтва АПМ выдзяляла тры асноўныя накірункі сваёй дзейнасці:

- 1) выхаванне чалавека – выпрацоўка звычайных і маральных якасцей, фарміраванне характара, волі і пачуццяў;
- 2) выхаванне працаўніка – прафесійная падрыхтоўка і перападрыхтоўка, фарміраванне культуры працы і г.д.;
- 3) выхаванне грамадзяніна – абуджэнне грамадзянскай самасвядомасці, патрыятызму, адказнасці, ахвярнасці ў імя дзяржавы [12, с. 14].

Інструкцыя АПМ прадугледжвала наступныя сродкі выхаваўчай працы:

- 1) клубная праца (тэхнічнае абсталяванне клуба, бібліятэкі, чытанне прац, вечарыны, спевы, прадстаўленні, краязнаўчыя экскурсіі, гутаркі, самаадукацыя);
- 2) фізічнае выхаванне;
- 3) абсталяванне “ачага” і арганізацыя майстэрняў у ім;
- 4) узаемадапамога, забеспячэнне магчымасці атрымання працы, стварэнне бюро працы, аказанне матэрыяльнай дапамогі бедным, прапаганда ашчаднасці і стварэнне кас узаемадапамогі [15, арк. 5].

Менавіта апошні накірунак дзейнасці АПМ – дапамога ў працаўладкаванні і матэрыяльная падтрымка – рабіў яе прыцягальнай для беспрацоўнай гарадской моладзі, забяспечваў колькасны рост членаў і ўплыў сярод маладога пакалення. Як адзначалася ў афіцыйных дакументах арганізацыі, ад 60 да 90 % яе членаў складалі менавіта маладыя беспрацоўныя [12, с. 44].

Стварэнне структур АПМ на тэрыторыі Заходняй Беларусі, як і ва ўсёй II Рэчы Паспалітай, пачалося восенню 1933 года. Найбольш дынамічна гэты працэс адбываўся ў Вільні і Віленскім ваяводстве. У сталіцы ваяводства інаўгурацыя працы Арганізацыі працуючай моладзі прайшла 22 кастрычніка 1933 года [16, с. 3]. Ужо праз месяц, 22 лістапада, прайшоў сход арганізацыйнага камітэта АПМ у Вілейцы, апошнім к таму часу павятовым цэнтрам, не ахопленым яшчэ дзейнасцю новага “санацыйнага” аб’яднання [17, с. 3]. Вядома, што ўжо на канец 1933 года існавала 5 “ачагоў” у самой Вільні і 9 “ачагоў” на тэрыторыі павеатаў. Афіцыйная прэса паведамляла, што ў ячэйках АПМ вядзецца актыўная праца па грамадзянскаму і фізічнаму выхаванні. Акрамя гутарак і рэфератаў штотыднёва арганізаваліся мастацка-літаратурныя вечарыны і дыскусійна-інфармацыйныя сходы. Дзякуючы дапамозе Галоўнага праўлення

“ачагі” былі забяспечаны часопісамі, настольнымі гульнямі і бібліятэкамі. Адзначалася, што назіраецца не толькі значны наплыў рабочай моладзі ў АПМ, але і зацікаўленасць працай дадзенага аб’яднання з боку старэйшага пакалення [18, с. 3].

На тэрыторыі Беластоцкага ваяводства першы “ачаг” АПМ быў створаны ў канцы кастрычніка 1933 года ў Беластоку. На працягу 1934 года ўзніклі “ачагі” АПМ у Лапах, Сакулке, Ваўкавыску і Друскеніках. У 1935 годзе ячэйка арганізацыі была створана ў Сувалках [19, с. 55–56].

Структуры АПМ ствараліся і на тэрыторыі іншых рэгіёнаў Заходняй Беларусі. Так, у лютым 1934 года адбыўся арганізацыйны сход Навагрудскай акругі АПМ. На ім было заяўлена, што за некалькі месяцаў арганізацыя здолела аб’яднаць у сваіх шэрагах сотні юнакоў і дзяўчат з ліку рамесніцкай моладзі Навагрудчыны. Паказальна, што актыўны ўдзел у стварэнні структур АПМ і наступным кіраўніцтве імі прынялі ўдзел прадстаўнікі дзяржаўнай адміністрацыі і сістэмы адукацыі. Напрыклад, у тым жа Навагрудку ў склад праўлення акругі ўвайшлі мясцовыя віцэ-ваявода, пасол Сейма, кіраўнікі школ. Адначасова арганізацыйны сход выказаў “сярдэчную ўдзячнасць за аказаную АПМ дапамогу” навагрудскаму ваяводзе С. Свідэрскаму [20, с. 9].

На дадзены момант амаль нічога не вядома пра дзейнасць АПМ на тэрыторыі Палескага ваяводства. Хутчэй за ўсё дадзеная арганізацыя не знайшла тут неабходнай базы для колькаснага росту па прычыне перавагі ў мясцовых гарадах яўрэйскага насельніцтва, маладыя прадстаўнікі якога былі ахоплены дзейнасцю бундаўскіх ці сіянісцкіх маладзёжных арганізацый. Акрамя таго, ідэалагічныя пастулаты АПМ у сферы нацыянальнага пытання не маглі садзейнічаць прыцягванню яўрэяў у шэрагі дадзенага саюза. Аднак праблема стварэння і дзейнасці АПМ на тэрыторыі заходнебеларускага Палесся яшчэ патрабуе далейшага вывучэння.

Што тычыцца непасрэднай дзейнасці “ачагоў” АПМ, то шмат у чым яна была падобна на працу іншых праўрадавых аб’яднанняў і саюзаў. Праводзіліся актыўныя мерапрыемствы па выхаванні і асвете маладога пакалення, арганізоўваўся яго вольны час. Натуральна, што ўся гэтая праца вялася ў адпаведным накірунку і мела сваёй мэтай прыцягнуць моладзь на бок “санацыі”. Неабходна адзначыць, што ў сярэдзіне 1930-х гадоў афіцыйная прэса называла АПМ адной з найбольш актыўных грамадска-асветніцкіх арганізацый на тэрыторыі Вільні. Гэта пры тым, што ў горадзе, калі верыць афіцыйным дадзеным, на той час было зарэгістравана цэлых 518 польскіх арганізацый [21, с. 8].

Аднак галоўнай сваёй мэтай АПМ, як ужо адзначалася вышэй, лічыла барацьбу з маладзёжным беспрацоўем і змягчэнне наступстваў эканамічнага крызісу для маладых рамеснікаў і рабочых.

Арганізацыя працуючай моладзі актыўна ўдзельнічала ў прапагандзе і працы так званых цэнтраў працы, створаных па ініцыятыве ўлад для працаўладкавання гарадской моладзі. Адзін з такіх зімовых цэнтраў працы, “Юнацкі пасёлак № 11”, існаваў у Гродна. Першапачаткова, у лістападзе 1934 года, тут была створана сталярная майстэрня, потым – слесарская. Юнакі, якія вучыліся і працавалі ў гэтых майстэрнях, жылі ў пабудаваных тут казармах. Таксама пры цэнтры існавалі клуб і сталовая, згодна з афіцыйнымі дадзенымі ў гродненскім цэнтры было занята каля 500 юнакоў, многія з якіх былі накіраваны сюды менавіта АПМ [22, с. 2].

Існавалі і іншыя падобныя ўстановы. Так, у лютым 1935 года ў Вілейцы АПМ пры падтрымцы гарадскіх і павятовых улад арганізавала майстэрню, дзе мясцовая беспрацоўная моладзь навучалася пляценню кошыкаў. Для майстэрні было выдзелена памяшканне на тэрыторыі вайсковых казармаў. Таксама там знаходзіўся і інтэрнат, дзе маглі пражываць 50 юнакоў. Планавалася, што моладзь, якая пройдзе навучанне ў дадзеным цэнтры, у далейшым створыць свой кааператыў. Як адзначала тагачасная афіцыйная прэса, вілейская майстэрня па пляценні кошыкаў стала першай такой установай не толькі ў Заходняй Беларусі, але і ва ўсёй II Рэчы Паспалітай [23, с. 7].

Летам 1935 года ў цэнтры Маладзечна пачаў будавацца “Рамесніцкі дом АПМ імя маршала Ю. Пілсудскага”. Кошт будаўніцтва ацэньваўся ў 50 тысяч злотых. Неабходныя сродкі былі атрыманы ад цэнтральнага і акруговага кіраўніцтва АПМ, а таксама ад гарадскіх улад. Згодна з планам у двухпавярховым мураваным будынку павінны былі знаходзіцца: вячэрняя і рамесніцкая школы, кааператыўная рамесніцкая каса, інтэрнат, тэатральная і гімнастычная залы, бібліятэка, канцэлярыя памяшканні для АПМ [24, с. 8].

Найбольш значнай акцыяй АПМ стаў удзел у арганізацыі і правядзенні лагераў працы для маладых беспрацоўных. Першая ініцыятыва стварэння такога лагера была высунута на вышэйзгаданым арганізацыйным з’ездзе АПМ у Навагрудку. У выніку быў створаны працоўны лагер імя сенатара С. Свідэрскага ў Наваельні – прамыслова-аграрная гаспадарка на васьмі гектарах, якая заслужыла пахвалы на агульнапольскім з’ездзе АПМ [25, арк. 63].

Лагеры працы пачалі арганізоўвацца на тэрыторыі ўсёй II Рэчы Паспалітай, у тым ліку ў Беластоку, Вільні, на Палессі і Гродзеншчыне. У іх юнакі 6 гадзін займаліся грамадскімі працамі, 2 гадзіны прысвячаліся навучанню, практычным курсам і ваеннай падрыхтоўцы. Улады лічылі, што “галоўным пры правядзенні акцыі павінна стаць выхаванне і прафесійная падрыхтоўка” [11, с. 226].

Першапачаткова ўсёй акцыяй кіравала спецыяльнае бюро занятасці пры Фондзе працы, якое актыўна прыцягвала да супрацоўніцтва і АПМ. У 1935 годзе міністр сацыяльнай апекі В. Губіцкі заявіў, што лагерамі працы ахоплены 20 тыс. чалавек – да 80 % беспрацоўнай моладзі. Пры гэтым міністр адзна-

чаў “зніжэнне ўзроўню моладзі”, яе “сапсаванасць”. Менавіта з гэтым ён звязваў факты парушэння дысцыпліны ў лагерах і нават выпадкі нападаў моладзі на кіраўнікоў [25, арк. 246–247].

Сапраўды, становішча ў лагерах працы было дастаткова напружаным. Акрамя ўсяго іншага, вельмі частымі былі і канфлікты ўдзельнікаў лагераў працы з мясцовым насельніцтвам. Так, летам 1936 года пад Шаркаўшчынай быў створаны лагер, дзе працавалі маладыя беспрацоўныя з этнічных польскіх зямель. Спачатку тут было занята 87 юнакоў, але вельмі хутка іх колькасць скарацілася да 55. Астатнія проста ўцяклі з лагера, незадаволеныя, напрыклад, тым, што ў Шаркаўшчыне не было кіно ці ў рацыёне адсутнічаў белы хлеб. Адносіны з мясцовым насельніцтвам таксама складваліся не самым лепшым чынам. У рэшце рэшт здарылася забойства юнака з лагера працы, калі той паспрабаваў абакрасці мясцовага селяніна. Нават віленская памешчыцкая газета “Слова” называла гэты лагер працы не іначай як бандай злодзеяў і папярэджвала, што мясцовыя сяляне могуць спаліць яго [26, с. 1].

Тым не менш лагеры працы былі захаваны польскімі ўладамі. Але для навядзення парадку і ўсталявання дысцыпліны ў верасні 1936 года іх перадалі пад кіраўніцтва ваеннага міністэрства. Для кіраўніцтва лагерамі працы на тэрыторыі Заходняй Беларусі ў Брэсце была створана акруговая камандатура юнацкіх лагераў працы, якой падпарадкоўваліся ваенныя акругі № 2 “Люблін”, № 3 “Брэст” і № 9 “Гродна” [27, арк. 2]. Грамадскія арганізацыі, у тым ліку і АПМ, былі адхілены ад непасрэднага ўдзелу ў правядзенні акцыі. Аднак пры вярбоўцы ў лагеры працы вайсковыя ўлады надавалі перавагу менавіта членам “санацыйных” маладзёжных аб’яднанняў.

У другой палове 1930-х гадоў уплыў і актыўнасць АПМ пачалі змяншацца. Лічыцца, што галоўнай прычынай гэтага быў паступовы выхад П. Рэчы Паспалітай з эканамічнага крызісу і паляпшэнне становішча гарадской моладзі. Многія “ачагі” нават спынілі сваё існаванне. Так, у Беластоцкім ваяводстве к 1939 году працавала толькі адна ячэйка саюза ў Беластоку [19, с. 56]. Больш паспяхова дзейнічалі структуры АПМ на Віленшчыне – на канец 1930-х гадоў на тэрыторыі Віленскага ваяводства працавала 16 “ачагоў”, якія працягвалі надаваць значную ўвагу барацьбе з маладзёжным беспрацоўем [28, с. 7].

Менавіта на аснове барацьбы за эканамічныя правы маладога пакалення паспрабаваў наладзіць супрацоўніцтва з АПМ заходнебеларускі камсамол. Аднак гэтыя спробы не прынеслі станоўчых вынікаў. Так, у маі 1935 года ў Вільні мясцовыя камсамольцы звярнуліся да Арганізацыі працуючай моладзі з прапановай стварыць адзіны фронт. Але ў час візіту ў “ачаг” члены КСМЗБ пачалі высмейваць вісеўшыя там партрэты Ю. Пілсудскага, культ асобы якога квітнеў сярод “санацыйнай” моладзі. У выніку спроба наладзіць кантакты зкончылася звычайнай бойкай і выгнаннем камсамольцаў [29, арк. 22].

Пільны кантроль з боку “старэйшага” грамадства дазволіў АПМ пазбегнуць радыкалізацыі, характэрнай для многіх іншых праўрадавых маладзёжных саюзаў. У 1938 годзе арганізацыя ўвайшла ў склад Службы маладых (СМ) Лагера нацыянальнага аб’яднання, які з’яўляўся правай “санацыйнай” групай, згуртаванай вакол маршала Э. Рыдз-Сміглага. Адною з задач СМ была абвешчана “прафесійная падрыхтоўка маладога пакалення на ўсіх яго грамадска-культурных і гаспадарчых узроўнях да вялікага рыўка ва ўсіх сферах гаспадарчага і прафесійнага жыцця” [30, с. 2]. У цэлым гэта пэўным чынам супадала з ранейшымі задачамі АПМ. Аднак пачатак Другой сусветнай вайны не дазволіў далейшую іх рэалізацыю.

Абагульняючы вынікі праведзенага даследавання, магчыма зрабіць наступныя **высновы**. Арганізацыя працуючай моладзі з’яўлялася адным з праўрадавых маладзёжных саюзаў, імкнучыхся прыцягнуць на бок “санацыі” маладое пакаленне, у тым ліку і на тэрыторыі Заходняй Беларусі. Галоўным аб’ектам яе дзейнасці сталі маладыя рабочыя і рамеснікі, якія ў міжваенны перыяд перажывалі цяжкія наступствы эканамічнага крызісу. Менавіта таму ў сваёй практычнай дзейнасці ў рамках рэалізацыі афіцыйнай маладзёжнай палітыкі АПМ надавала змат увагі барацьбе з маладзёжным беспрацоўем, а таксама правядзенню прафесійнага навучання. Яна змагла дасягнуць пэўных поспехаў у дадзенай сферы, у першую чаргу на тэрыторыі Віленскага ваяводства. Гэтыя дасягненні былі вынікам не толькі актыўнасці самой арганізацыі, але і ўсебаковай падтрымкі польскіх улад, якія захоўвалі поўны кантроль над АПМ на працягу ўсяго яе існавання. Таксама неабходна адзначыць, што па меры стабілізацыі эканамічнай сітуацыі актыўнасць арганізацыі паступова змяншалася, у выніку чаго яна не здолела ператварыцца ў сапраўды масавы і ўплывы маладзёжны саюз.

ЛІТАРАТУРА

1. Анісаў, С. Крутымі шляхамі. Запіскі камсамольскага работніка-падпольчыка / С. Анісаў. – Мінск, 1960. – 186 с.
2. Революционный путь Компартии Западной Белоруссии 1921–1939 гг. / А.Н. Мацко [и др.]; под ред. А.Н. Мацко и В.Е. Самутина. – Минск, 1966. – 401 с.
3. Вабішчэвіч, А.М. Польскія грамадскія арганізацыі на тэрыторыі Заходняй Беларусі ў 1920–1930-я гады / А.М. Вабішчэвіч // Весці Нац. акад. навук Беларусі. Серыя гуманітарных навук. – 2008. – № 3. – С. 72–78.
4. Кузьмич, В.И. Деятельность молодежных организаций польских политических партий и объединений в Западной Белорусии в 1918–1926 гг. / В.И. Кузьмич // Шлях у навуку: да 55-годдзя студэнцкага навукова-даследчага гісторыка-краязнаўчага гуртка “НіКа”: зб. навук. арт.; рэдкал. Н.А. Івашчанка, С.В. Марозава, І.В. Сарокін. – Гродна: ГрДУ, 2011. – С. 135–139.

5. Гецевич, А.К. Польские молодежные организации в Новогрудском воеводстве (конец 20-х – начало 30-х гг. XX в.) / А.К. Гецевич, В.И. Кузьмич // Науч. тр. Республ. ин-та высш. школы. Исторические и психолого-педагогические науки. – 2012. – Вып. 12, ч. I. – С. 33–42.
6. Słownik organizacji młodzieżowych w Polsce 1918–1970 / Cz. Kozłowski [i in.]; pod red. Cz. Kozłowskiego. – Warszawa: Iskry, 1971. – 191 s.
7. Hillebrandt, B. Polskie organizacje młodzieżowe XIX i XX wieku: zarys historii / B. Hillebrandt. – Warszawa, 1986. – 479 s.
8. Młodzież sięga po pracę. Załącznik, tablice / Kom. red.: H. Kołodziejcki, K. Kornilowicz, L. Landau, E. Strzelecki. – Warszawa, 1938. – 88 s.
9. Kalendarz Ziemi Wschodnich na rok 1936. – Warszawa, 1935. – 382 s.
10. PPS. Młodzież pod obuchem bezrobocia // Lewicowo. pl [Электронный ресурс]. – 2012. – Режим доступа: <http://lewicowo.pl/mlodziej-pod-obuchem-bezrobocia>. – Загал. с экрана. – Дата доступа: 14.03.2012.
11. Drozdowski, M. Bezrobocie w Polsce w latach 1925–1936 / M. Drozdowski // Najnowsze dzieje Polski. Materiały i studia z okresu 1914–1939. – 1961. – Т. IV. – S. 211–238.
12. Organizacja Młodzieży Pracującej. Zadania i metody pracy. – Warszawa, 1934. – 46 s.
13. Нацыянальны архіў Рэспублікі Беларусь (НАРБ). – Фонд 242 п. Прадстаўніцтва ЦК КПЗБ. – Воп. 1. – Спр. 465.
14. Wytuczne ideowe O.M.P. // Jutro młodych. Jednodniówka zjazdowa Okręgu Stołecznego Organizacji Młodzieży Pracującej. – Warszawa, 1938. – S. 5.
15. Дзяржаўны архіў Брэсцкай вобласці (ДАБВ). – Фонд 67 сч. Камандаванне акругі корпуса № 9. – Оп. 2. – Д. 1668.
16. О. М. Р. // Kurjer Wileński. – 1933. – № 288. – 24 października. – S. 3.
17. Wilejka. О. М. Р. // Kurjer Wileński. – 1933. – № 322. – 30 listopada. – S. 3.
18. О. М. Р. // Kurjer Wileński. – 1933. – № 343. – 22 grudnia. – S. 3.
19. Majecki, H. Organizacja Młodzieży Pracującej na Białostoczczyźnie (1933–1939) / H. Majecki // Białostoczczyzna. – 1992. – № 3. – S. 55–56.
20. Organizacyjne zebranie okręgu Organizacji Młodzieży Pracującej // Rolnik Nowogródzki. – 1934. – № 7. – 18 lutego. – S. 9.
21. Jeszcze o organizacjach społecznych w Wilnie // Kurjer Wileński. – 1935. – № 259. – 21 września. – S. 8.
22. Na leżach zimowych junaków // Kurjer Wileński. – 1935. – № 6. – 7 stycznia. – S. 2.
23. Ośrodek koszykarski O.M.P-u w Wilejce. Nowy warsztat pracy bezrobotnej młodzieży // Kurjer Wileński. – 1935. – № 43. – 13 lutego. – S. 7.
24. Budowa Domu rzemieślniczo omipiackiego w Mołodecznie // Kurjer Wileński. – 1935. – № 173. – 27 czerwca. – S. 8.
25. НАРБ. – Фонд 242 п. Прадстаўніцтва ЦК КПЗБ. – Воп. 1. – Спр. 483.
26. Zamiast programu, banda złodziei // Słowo. – 1936. – № 223. – 15 sierpnia. – S. 1.
27. ДАБВ. – Фонд 67 сч. Камандаванне акругі корпуса № 9. – Воп. 2. – Спр. 697.
28. V walny zjazd delegatów Ognisk OMP-u w Wilnie // Kurjer Wileński, Nowogródzki, Grodzieński, Suwalski, Poleski i Wołyński. – 1938. – № 169. – 22 czerwca. – S. 7.
29. НАРБ. – Фонд 242 п. Прадстаўніцтва ЦК КПЗБ. – Воп. 1. – Спр. 484.
30. Wspólna uchwała organizacyj Służby Młodych // Kurjer Wileński, Nowogródzki, Grodzieński, Suwalski, Poleski i Wołyński. – 1938. – № 112. – 25 kwietnia. – S. 2.

Пастыніў 25.11.2014

THE ORGANIZATION OF WORKING YOUTH AND THE FIGHT AGAINST YOUTH UNEMPLOYMENT IN WESTERN BELARUS IN THE INTERWAR PERIOD

V. KRIVUT

In the first article in the national historiography highlights the history of creation and activities of the Organization of working youth. The characteristic of the ideology, programs, organizational structure of the youth association, and the specific conditions of its activities in the western provinces of interwar Polish state. Also considered the involvement of the young workers in the formal implementation of youth policy in Western Belarus in the interwar period, especially in the fight against youth unemployment and the economic crisis among the young generation.

УДК 281.93

**ВЛИЯНИЕ ГОСУДАРСТВЕННОЙ ВЛАСТИ НА ВНУТРИЦЕРКОВНЫЕ ПРОЦЕССЫ
В РУССКОЙ ПРАВОСЛАВНОЙ ЦЕРКВИ В БССР В 1924–1939 ГОДЫ****Н.В. ДОВГЯЛО***(Полоцкий государственный университет)*

Проанализирована политика органов Советской власти в отношении Русской Православной Церкви в БССР в 1924–1939 годы. Охарактеризованы действующие на территории Беларуси в изучаемый период три самостоятельных течения Русской Православной Церкви: тихоновское, обновленческое и автокефальное. Представлена информация о борьбе между тихоновцами и обновленцами, которая в наибольшей степени проявлялась в соперничестве за прихожан и храмы.

Введение. На момент революционных изменений 1917 года Русская Православная Церковь (РПЦ) находилась в состоянии глубокого внутреннего кризиса, несмотря на то, что внешне представляла собой внушительную силу. Поместный Собор 1917–1918 годов своими решениями прервал так называемый Синодальный период, который продолжался 300 лет. Собор выбрал митрополита Тихона (Белавина) Патриархом Московским и всея Руси и занялся большим количеством церковно-правовых и административных преобразований. Несмотря на сложности, связанные с перестройкой церковной системы, РПЦ вместе с Патриархом приобрела возможность мгновенно реагировать на изменения в социально-политической жизни страны.

После прихода к власти большевиков Поместный Собор РПЦ стал организационным центром борьбы Православной церкви против Советской власти. В послании к духовенству и верующим (11 ноября 1917 г.) Собор охарактеризовал революцию «нашествием Антихриста, беснующимся безбожием». Ответной реакцией Православной церкви на издание Декрета «Об отделении церкви от государства и школы от церкви» стало принятие постановления № 65 от 28 февраля 1918 года. Постановление содержит 33 пункта и представляет собой фактический план по организации сопротивления Советской власти. Указывалось что «новые условия церковной жизни требуют от церковных деятелей, особенно местных, чрезвычайного внимания и напряженных усилий для того, чтобы надлежаще и с добрым успехом совершать духовное дело, невзирая на встречаемые препятствия и даже гонения».

В мае 1922 года в Русской Православной Церкви организационно оформился раскол. В результате православная церковь была разделена на Патриаршую во главе с Патриархом Тихоном и Синодальную (обновленческую). Последней был создан общий орган руководства церковью – Высшее церковное управление (ВЦУ), призванное заменить патриарха. В течение пяти лет вплоть до 1927 года обновленчество было единственной официально признаваемой советским руководством церковной организацией. Более того, обновленческая церковь была признана мировым православным сообществом и высшим церковным управлением. Патриарх Домиан Иерусалимский грамотой от 9 июля 1926 года признал Св. Синод «стражем и охранителем высшей церковной власти на территории СССР» [1, л. 26].

Основная часть. С начала 1920-х годов в Беларуси также действовало два течения православной церкви. Традиционную церковь, стоявшую на позициях патриарха Тихона, с 1922 года возглавлял митрополит Минский и Белорусский Мельхиседек. По мнению священника Дм. Шиленка, Мельхиседек занимал промежуточную позицию. Признав обновленческое церковное управление в Москве, он игнорировал все указания местного уполномоченного обновленческой «Живой церкви». Тем не менее в циркулярах Синода о подготовке к пятилетнему юбилею обновленчества указывалось, что Минская обновленческая община возникла в 1922 году «по почину митрополита Минского Мельхиседека» [2, л. 11].

После того как весной 1926 года Мельхиседек навсегда оставил Беларусь, тихоновскую церковь в Минской епархии возглавляли три викарных епископа: Иоанн (Пашин), стоявший во главе Мозырско-Туровского викариата; Николай (Шеметилло), объединявший вокруг себя верующих Слущины; Филарет (Раменский), занимавший кафедру в Бобруйске [3, с. 82].

Обновленческое движение как самостоятельная церковная ориентация в белорусских епархиях оформилось к 1922 году. В июле 1922 года в Минском кафедральном соборе состоялся съезд всего городского и сельского духовенства, на котором Белорусская православная церковь была объявлена автономной.

В 1924 году, 17–19 мая, состоялся первый Белорусский областной собор. Был учрежден Белорусский православный Священный Синод, провозглашенный единственной церковной властью на всей территории БССР. Синод был представителем Белорусской церкви в Священном Синоде Российской православной церкви, имел право обращаться в него, а также в государственные и общественные учреждения СССР с ходатайствами и заявлениями. Синод состоял из 7 членов: епископа, двух священников, одного представителя низшего клира, двух мирян – и возглавлялся митрополитом [4, л. 34]. Первоначально ми-

трополитом был избран бывший епископ Витебский и Полоцкий Серафим (Мещеряков), а затем архиепископ Таганрогский Владимир [5, с. 164]. Синод проводил всю текущую административно-организационную работу, утверждал избрание епископов на окружные белорусские кафедры, а также утверждал избираемые округом церковные управления. Полномочия Синода длились 1 год, содержался он на добровольные отчисления от всех приходов Белорусской церкви.

Во главе епархиальных управлений стоял епископ. Границы епархий приближались к административному делению Белоруссии на округа. Управление епархией осуществлялось епископом и епархиальным управлением, которое состояло из выборного духовенства и мирян. Все дела в епархиальном управлении решались коллегиально большинством голосов. Принятые решения носили обязательный характер для всех членов епархиального управления, включая и председателя [6, л. 14]. Для удобства руководства церковной жизнью епархии делились на благочиния применительно к гражданскому районированию территории епархии.

Представителем ВЦУ в каждой епархии являлся епархиальный уполномоченный. Входя в состав епархиального управления, он должен был «непосредственно общаться с ВЦУ и предоставлять ему доклады о положении дел в епархии». В исключительных случаях епархиальный уполномоченный имел право отменять решения епархиального управления. В уезде представителем епархиального управления был уездный уполномоченный. Его главной обязанностью была непосредственная связь с религиозными общинами уезда и информирование их по вопросам обновленческого движения [7, л. 15–16].

Пиком развития обновленческого движения стали 1925–1926-е годы. Однако, по мнению большинства исследователей истории Русской православной церкви, священнослужители поддерживали обновление не по идейным соображениям, а из-за страха репрессий и физического устранения за несогласие. Обновленчество служило своеобразной гарантией от арестов и ссылок.

В октябре 1925 года в состав Белорусской православной обновленческой церкви входило 4 епархии, 6 епископов, 500 приходов и 600 человек духовенства [8, с. 1].

Но искусственно созданная популярность обновленцев начала быстро падать. Несмотря на деятельность государства и обновленческого движения по дискриминации тихоновской церкви, значительных успехов не было достигнуто. Обновленческое движение не пользовалось авторитетом у православных прихожан с момента его появления. Анализ архивных источников позволяет сделать вывод о том, что такая ситуация была связана со следующими факторами. Во-первых, ряд представителей белорусского обновления не смогли попасть на Собор 1923 года. Это вызвало недовольство духовенства и мирян епархий, особенно Могилевской и Гомельской. Во-вторых, прихожан испугало и нарушение обновленцами традиционных церковных канонов. Отрицательную роль сыграло категорическое постановление Собора о переходе на новый стиль календаря. Большое количество духовенства и прихожан, привыкшее свой хозяйственный год распределять в соответствии с праздниками старого стиля, сразу отошло от обновленческого движения. Еще одной причиной отсутствия популярности обновленцев среди белорусского православного населения были неудачные назначения на руководящие посты обновленческой церкви духовенства, которое не пользовалось авторитетом. Так, например, уполномоченным по Гомельской епархии был назначен протоиерей Сергей Канарский – «...Человек без образования и моральных устоев, не брезговавший никакими средствами для своего материального благополучия, сразу же своим грубым обращением оттолкнул прихожан». Такие случаи были скорее правилом, чем исключением [9, л. 6].

Важную роль сыграл тот факт, что на территории Беларуси было много монастырей, а монашество поддерживало тихоновское направление. После ликвидации монастырей монахи разбрелись по деревням и занимались пропагандой тихоновщины среди местного населения. Обновленческое духовенство объявлялось агентами ГПУ, ставленниками Советской власти, получающими от нее жалование. Так, например, по мнению членов Витебского епархиального совета, главными виновниками религиозной смуты в епархии являлись монахи мужского и женского монастырей города Полоцка, «ярые сторонники тихоновщины».

Автор статьи «Религия и церковь в СССР», опубликованной в журнале «Антирелигиозник», указывал на то, что причина непопулярности обновленчества «скрывается в отсутствии глубоких социальных корней. Обновленчество было приспособленчеством. Батюшкам казалось, что вслед за признанием ими Советской власти посыпятся, как в «старое доброе время» щедрые милости со стороны государства. Но их расчеты не оправдались. Пролетарскому государству не нужна даже обновленная церковь» [10, с. 66].

Большое значение для обновленческой организации в Беларуси имел финансовый вопрос. В рапорте благочинного 2-го округа Могилевской епархии за 1924 год отмечалось: «Приходские храмы почти все нуждаются в ремонте, некоторые – в капитальном, некоторые – в частичном. Приходские советы заняты изысканием средств на проведение ремонта, так как наличных средств церковью едва хватает на удовлетворение текущих расходов (покупка свечей, ладана и т.д.)» [11, л. 3].

Остро стояла проблема финансирования епархиальных управлений и деятельности Синода. В 1926 году взносы на содержание Св. Синода выплатили только Велижско-Высочанская епархия – 1160 руб., Могилевская – 1800 руб., Витебская – 350 руб., Минская – 2 руб. [12, л. 31]. Кроме содержания собственных

епархиальных управлений, обновленческие приходы в Беларуси должны были высылать на содержание Св. Синода Православных церквей в СССР по 2 руб. 40 коп. [13, л. 12]. Для улучшения ситуации Синод издал циркуляр от 8 октября 1930 года об укрупнении приходов путем объединения мелких. Об этом на протяжении долгого времени просили рядовые священнослужители и благочинные епархий [11, л. 3]. Однако эта мера не принесла ощутимых результатов. Могилевское епархиальное управление в первом полугодии 1934 года не получило ни копейки на содержание от приходских церквей. Вся текущая переписка с лицами и учреждениями проводилась за счет личных средств епархиального секретаря. Как отмечал архиепископ Федор Оршанский, «наблюдается странное явление, пока приход в тихоновщине – исправно делают взносы, перешел в обновление – взносы прекратились» [14, л. 9].

Обновленческая церковь испытывала острый недостаток в священнослужителях. В этом отношении показательным является фрагмент переписки Св. Белорусского Синода с Минским епархиальным управлением: «У нас острая нужда в кандидатах священства. Попадаются приходы свободные, нужно занять и некем. Вот сейчас есть приходы: Григоровичи, Волосовичи. Занять нужно срочно, иначе тихоновцы налетят и займут. В Басловцах есть псаломщик Павел Иванович Серик. Его хотим рукоположить в священника. Понятно не сразу. Сначала во диакона, а потом немного попрактикуется и в иерея» [15, л. 6]. Нужно отметить, что практика перевода представителей низшего причта (псаломщиков, диаконов) в иерейский сан было обычным явлением.

В борьбе за прихожан и храмы тихоновцы использовали в основном умелую агитацию и пропаганду, которые практически всегда приводили к нужным результатам. Так, в местечке Хотимск (Мстиславский округ) благодаря активной агитации сторонников патриарха Тихона прихожане и церковные советы предъявили ультиматум к священникам своих приходов о переходе на позиции традиционного православия, требовали выполнения точного обряда перехода и публичного покаяния перед народом в заблуждениях [16, л. 4].

Обновленцы, наоборот, максимально пытались использовать административный ресурс и помощь властей. Начиная с 1924 года ГПУ при содействии других государственных органов начал кампанию по передаче православных храмов обновленческим общинам. Для соблюдения законности в намеченных храмах проводились ревизии, проверялось соблюдение заключенных договоров, и при обнаружении малейших замечаний договор об аренде расторгался. В 1926 году православная община г. Могилева, которой принадлежал на правах аренды кафедральный собор, на общем собрании прихожан постановила порвать связь с Белорусским Священным Синодом и остаться на позициях традиционного православия. Это вызвало репрессии со стороны Синода, которые по отношению к духовенству прихода выразились в запрещении священнослужения, а по отношению к общине и ее представителям – в необоснованных доносах в различные гражданские учреждения. В результате милиция по распоряжению Могилевского исполкома забрала у общины ключи от всех трех храмов собора и передала их Синоду, лишив общину в 1,5 тысячи человек места для богослужения [17, с. 21].

Подобная тактика городских и районных органов власти не всегда находила поддержку в центре. В докладной записке, составленной по материалам Комиссии культов ЦИК СССР, указывалось, что «имеется много примеров, когда местные органы власти оказывают предпочтение обновленцам перед тихоновцами, считая первых наиболее лояльной группировкой православной церкви. Между тем оба этих направления не представляют по существу принципиальной разницы. Обновленцев подавляющее большинство верующих считает “красными советскими попами”. Наоборот, тихоновцы – “гонимые попы”, которые верующими окружаются ореолом святости» [18, л. 24]. Такое восприятие верующими тихоновских священников не могло не беспокоить власти.

В то же время необходимо заметить, что сельское население очень слабо разбиралось в церковных ориентациях и спокойно молилось и в обновленческих храмах, и в тихоновских: «если священника-тихоновца нет дома, крестьянин едет к священнику-обновленцу и у него совершает религиозные потребности» [19, л. 21]. Рядовое духовенство также уживалось более или менее дружелюбно. Сами священники не всегда могли точно ответить на вопрос о том, чем отличается тихоновщина от обновления. Многие не видели никакой разницы и считали, что просто идет борьба за церковную власть. Рядовые священники-тихоновцы не знали и о существующей вражде среди глав тихоновской церкви. Некоторые из них на богослужении упоминали и митрополита Петра, и митрополита Сергия, и руководителей Временного Высшего Церковного Совета (ВВЦС), и патриарха Тихона [20, л. 15].

Понимая опасность последствий раскола, тихоновцы неоднократно высказывались за объединение, требуя при этом, чтобы обновленцы покаялись «в своей вине перед церковью и вошли в каноническое единство со староцерковниками, признавая власть патриарха» [21, с. 9]. К согласию и сотрудничеству призывали и некоторые обновленцы. Обновленческий священник из города Горки в своем письме Могилевскому епархиальному управлению спрашивает, «есть ли надежды к примирению и соединению обновленцев и староцерковников. Как я слышу, народ и духовенство говорят: “во всем виноваты архиереи. Они раскололись и нас раскололи”» [22, л. 40].

Реальные попытки объединения тихоновцев и обновленцев наблюдались только на местном уровне. В Слуцком районе предполагалось начать объединение с низшего духовенства, которое ближе к народным массам. Была создана даже «Программа братского объединения старо- и новоцерковников». В середине 1926 года в Витебске епископ Гавриил (Свидерский) также предпринял попытку примирения с тихоновцами. Он собрал наиболее авторитетных и влиятельных священников для переговоров. Прибывшие поддержали эту идею, но говорили о необходимости получения согласия от верующих и епископа тихоновца Иннокентия (Летяева). Такие собрания верующих в Витебске провести не удалось, но они состоялись в Городке и Бешенковичах. Обновленцев обвиняли в церковной смуте, но все же постановление о церковном мире было принято [21, с. 9].

Положение обновленческой церкви коренным образом изменилось после «Декларации» Сергия 1927 года. После провозглашения принципов лояльности по отношению к государству и его идеологии, исчезла острая необходимость в обновленческой церкви. Без государственной поддержки обновленческое течение едва существовало и не могло соперничать с тихоновщиной. В 1927 году священники Минской епархии сообщали епархиальному управлению: «У нас все приходы на боевом положении, нашим священникам везде в епархии приходится или наступать, или отражать нашествие тихоновщины. Тихоновцы напрягают все силы на борьбу с нами» [23, л. 13].

В переписке Белорусского обновленческого Священного Синода со Священным Синодом Православных церквей в СССР за 1928 год указывается, что «остатки обновленчества административно дезорганизованы. Материальной базы нет совсем. Центры обновленчества (а именно приходы Могилевского, Мстиславского и Калининского округов), за немногим исключением, перешли в другие церковные ориентации». В рапортах Гомельского епархиального управления Белорусскому Св. Синоду за 1926–1928 годы указывалось, что половина духовенства города Гомеля настроена «прогрессивно (т.е. поддерживает обновленческие идеи), но должна выдавать себя староцерковниками, чтобы не встретить оппозиции со стороны прихожан и не быть удаленными из приходов» [20, л. 15].

Не содействовала повышению авторитета обновленческой церкви и ее позиция по отношению к коллективизации и массовому закрытию церквей в 1929–1930 годах. Белорусский обновленческий Синод разослал в белорусские епархиальные управления следующие директивы: «В отношении закрытия приходских церквей необходимо сказать, что это явление среди коренных земельных реформ современного строя неизбежно. Округ (Могилевский – прим. авт.) правительством Белоруссии объявлен показательным и обязательным к сплошной коллективизации. При этом противодействие такому законному объявлению абсолютно неприемлемо. Наша тактика – это безмерная всепрощающая любовь, безграничное непротивление и неподражаемая кротость» [24, с. 49].

Участились случаи перехода обновленческих священнослужителей в тихоновскую церковь. Этому содействовала позиция тихоновского архиепископа Павлина (Крошечкина), который значительно упростил этот процесс: если ранее священники всенародно отрекались от своей бывшей юрисдикции, то теперь совершали только исповедь [24, с. 70].

В 1931 году обновленческая церковь состояла из 8 епархий: Минской, Оршанской, Могилевской, Гомельской, Мозырской, Бобруйской, Рогочевской, Витебской и Полоцкой – и объединяла, по одним данным, 160 общин [25, л. 15], по другим – 250 общин.

Тихоновская церковь объединяла 180 приходов и состояла из 3-х епархий: Минской во главе с епископом Феофаном, Могилевской во главе с епископом Феодосием и Витебской во главе с епископом Николаем [25, л. 15].

В 1933–1934 годах количество обновленческих приходов катастрофически сокращалось. На 01.01.1933 в Витебской епархии осталось 14 приходов (в 1932 г. – было зарегистрировано 37) [26, л. 35], в Мозырской епархии в 1933 году осталось 20 приходов из 39, а в 1934 году – 14 [27, л. 2].

В декабре 1934 года вышло постановление Священного Синода православных церквей в СССР о переходе Белорусского Православного Синода в подчиненное к нему отношение: «Украинский и Белорусский Священные Синоды становятся в подчиненное отношение к Священному Синоду Православных церквей в СССР, наравне с уже существующими краевыми и областными церковными управлениями. Председатель и члены Украинского и Белорусского Священных Синодов утверждаются и увольняются Священным Синодом в СССР. Синод также рассматривает отчеты о деятельности Синодов и епархиальных управлений и дает им свои руководственные указания....» [28, л. 6]. Таким образом, автономия Белорусской Православной обновленческой церкви была ликвидирована. В январе 1935 года Священный Синод православных церквей в СССР освободил митрополита Даниила (Громовского) от должности председателя белорусского Синода «за неподчинение». Предположительно, митрополит пытался отстаивать автономию Белорусской Православной Церкви. Постановлением Священного Синода православных церквей в СССР «Об упразднении коллегиальной системы управления в православной обновленческой церкви» 29 апреля 1935 года все обновленческие Синоды и епархиальные управления в СССР были ликвидированы. Несмотря на архивные документы, мнения исследователей относительно конечной даты су-

ществования обновленчества расходятся. Окончательную ликвидацию обновленчества в БССР Н. Левчик отнесла к маю 1935 года. В более ранних исследованиях В.И. Новицкий связывал конец обновленчества с ликвидацией в декабре 1934 года обновленческой Белорусской автономной православной церкви и возвращением её приходов в лоно Московской патриархии. Затем он скорректировал свой взгляд, отмечая, что обновленческий раскол перестал существовать в стране после смерти А. Введенского 26 июля 1946 года.

В 1927 году, 21 июня, в Белоруссии была провозглашена автокефальная церковь. По мнению историка И.И. Янушкевича, с этого момента в республике действовали три почти равных по количеству приходов течения православной церкви: обновленцы, тихоновцы (сергеевцы) и автокефалисты [29, с. 29].

Попытки белорусского духовенства создать независимую Белорусскую Православную Церковь наблюдались еще в 1925 году. В обновленческий Священный Синод Беларуси поступали сведения о том, что во многих местах «тихоновские» епископы и отдельные приходы разрывают каноническое общение с бывшим патриархом Тихоном и в то же время не входят в общение с обновленцами, объявляя себя автокефальными. Исходя из этого факта Священный Синод поручил уполномоченным епархиальных управлений «внимательно следить за подобными автокефалиями, сообщать о них Св. Синоду и тактично входить с ними в связь с целью окончательного отвлечения их от тихоновщины и привлечения на сторону Св. Синода» [30, л. 44].

Провозглашение автокефалии состоялось на Белорусском Епархиальном Съезде духовенства и мирян, который прошёл в Минске 9–10 августа 1927 года. По мнению священника Ф. Кривоноса, следует учитывать тот факт, что провозглашение автокефалии осуществлялось в то самое время, когда к выходу в печать готовил свою «Декларацию» Заместитель Местоблюстителя Патриаршего Престола митрополит Сергей (Страгородский). В Минской епархии понимали, что «Декларация» неизбежно вызовет случаи отвержения её среди верующего народа, а значит, ещё больше усугубит проблемы церковной жизни, это в свою очередь должно было заставлять думать о собственном пути преодоления сложившихся трудностей во взаимоотношениях с властями [3, с. 94–95].

Участники Епархиального Съезда надеялись на то, что вскоре после объявления автокефалии в Беларусь возвратится митрополит Мелхиседек. От имени съезда к нему обратились в этой связи с письменной просьбой. Из делегатов съезда в ЦИК БССР отправили несколько человек с ходатайством оказать содействие в «возвращении в Минск митрополита Мелхиседека как первоиерарха Белорусской Автокефальной Православной Церкви». Съезд образовал епархиальное управление, при котором были организованы миссионерский совет и ревизионная комиссия. На съезде был принят проект Устава Белорусской Православной Церкви, текст которого пока остаётся неизвестным. Временное управление Белорусской Митрополией (до возвращения Мелхиседека) доверили епископу Филарету [3, с. 100].

Узнав о событиях, произошедших в церковной жизни Минска, митрополит Сергей (Страгородский) запретил епископа Филарета (Раменского) и примкнувшее к нему духовенство в священнослужении. При помощи назначенного на Минскую кафедру в июле 1927 года епископа Арсения (Смоленца) он попытался воспрепятствовать распространению автокефальных настроений среди местного духовенства [3, с. 100].

В переписке председателя Синода митрополита Иосифа с представителем вселенского патриарха в СССР архимандритом В. Димопуло эти события описываются следующим образом: «Отделившиеся раздробились на несколько сект. Одни подчинились митрополиту Сергию, другие – ВВЦС. Но и тех и других немного. Третьи образовали самочинную Белорусскую автокефалию. Они имеют двух бывших викарных епископов. Эти последние, невзирая на очевидность своего ложного положения, стараются удержаться на командных высотах. Они ничем не пренебрегают, все у них законно и допустимо. Обман верующих стал их обычным занятием. От них отказались митрополит Сергей и ВВЦС. Но они имеют множество храмов и верующих белорусской церкви» [31, л. 11].

Автокефалия, как свидетельствует «Декларация белорусского православного духовенства (староцерковников – автокефалистов) города Минска и его окрестностей», представляла собой отдельное церковное направление. В ней указывалось, что объявление автокефалии в первую очередь связано с нежеланием вовлекаться в борьбу между различными религиозными группировками. Белорусская автокефальная церковь осуждает «противоречащую церковному писанию и причинившую непоправимый вред контрреволюционную деятельность покойного патриарха Тихона и его местоблюстителя митрополита Петра», в то же время, храня догматы, каноны и уставы церковной организации, отделяет себя от обновленцев, допустивших ряд новшеств. Предположительно, в состав Белорусской православной автокефальной церкви должны были войти все староцерковнические организации, находящиеся в пределах БССР.

В соответствии с Декларацией главными органами управления являлись Митрополит и Областной церковный Собор. Последнему принадлежала административная, судебная и контролирующая власть в Белорусской Православной Церкви. В рамках епархий не менее одного раза в год должен был собираться епархиальный съезд. В его компетенции входило решение вопросов, касающихся вероучения, богослужения, церковной дисциплины и церковного хозяйства епархии. Постоянным административным управленческим органом епархии являлся епархиальный совет, в который входило 5 человек (председатель,

по 2 представителя от духовенства и мирян). Совет избирался сроком на 2 года. Каждая епархия делилась на благочинные округа, объединявшие 10–15 приходов. Там также существовал благочинный совет, и не реже одного раза в год созывалось благочинное собрание, которое решало вопросы церковного благоустройства округа, рассматривало недоразумения, возникшие между духовенством и прихожанами, обсуждало хозяйственные вопросы. Нижнее звено в структуре управления отводилось приходскому собранию. На нем должно было присутствовать не менее 50 % прихожан, обсуждались все приходские дела и вопросы, избирался церковный староста и члены приходского совета, который избирался на 3 года [32, л. 24].

Исходя из вышеизложенного можно сделать **вывод** о том, что обновленческая и автокефальная церкви в организационном отношении мало чем отличались друг от друга и сохранили структуру церковной вертикали, существовавшую в Православной церкви до революции.

Таким образом, автокефалия предполагала самостоятельность в организационном отношении, в каноническом – являлась организацией староцерковнического толка, по отношению к властным структурам «придерживалась принципа лояльности, осуждая и не допуская у себя никакой революции». По замыслу сторонников автокефалии её следовало утвердить не только в Минской епархии, но также в соседних с нею Могилевской и Полоцко-Витебской. В результате активной деятельности автокефалистов к концу 1927 года они имели в своей юрисдикции 24 церкви в Гомельском округе, 12 – в Полоцком, одно благочиние в Оршанском, 30 приходов в Могилевском округе [3, с. 103].

На начало 1928 года в пределах БССР действовало 305 обновленческих приходов (305 священников), 411 патриарших (429 священников) и 344 автокефальных (339 священников). Сторонники провозглашённой автокефалии служили в основном в Минской епархии [3, с. 105].

Разделение духовенства на тех, кто последовал за митрополитом Сергием (Страгородским), и тех, кто примкнул к епископу Филарету (Раменскому), безусловно, ослабило позиции староцерковников в их противостоянии обновленчеству. Хорошо понимая это, заместитель председателя ГПУ Залин докладывал в Москву: «наличие автокефальной ориентации в достаточной степени парализует деятельность тихоновщины на территории БССР, постепенно уменьшая её влияние» [3, с. 106].

В начале 1930-х годов Белорусская автокефальная церковь, возглавляемая епископом Филаретом, локализовалась в границах бывшей Минской епархии (200 приходов) и «по мнению обновленческого духовенства, охватывала лучшие приходы и обслуживалась лучшим духовенством» [25, л. 15]. Белорусская автокефальная церковь прекратила свое существование в середине 1935 года, когда епископ Филарет (Раменский) принес покаяние и был принят митрополитом Сергием [24, с. 70].

ЛИТЕРАТУРА

1. Национальный исторический архив Беларуси (НИАБ). – Фонд 2786. Белорусский православный Синод. – Оп. 2. – Д. 12. Бюллетени Св. Синода Православных церквей в СССР. 1927, 1930 гг.
2. НИАБ. – Фонд 2786. Белорусский православный Синод. – Оп. 1. – Д. 221. Циркуляры Синода о подготовке к пятилетию юбилею обновленчества. 1927 г.
3. Кривонос Федор, священник. У бога мертвых нет. Неизвестные страницы из истории Минской епархии (1917–1939 годы) / Федор Кривонос, священник. – Минск: МФЦП, 2007. – 240 с.
4. Положение об управлении Белорусской православной церкви // Национальный архив Республики Беларусь (НАРБ). – Фонд 4п. – Оп. 1. – Д. 1755. – Л. 34.
5. Канфесіі на Беларусі (канец XVIII – XX ст.) / В.В. Грыгор’ева [і інш.]; навук. рэд. У.І. Навіцкі. – Мінск: Выд. прадпрыемства “Экаперспектыва”, 1998. – 337, [2] с.
6. Положение об епархиальных и благочинных управлениях // НИАБ. – Фонд 2786. – Оп. 1. – Д. 138. – Л. 14.
7. НИАБ. – Фонд 2786. Белорусский православный Синод. – Оп. 1. – Д. 8. Переписка Синода с ЦИК, НКВД БССР и другими учреждениями. 1924 г.
8. Православная церковь на территории СССР к 1 октября 1925 года // Вестн. Св. Синода Православной Российской церкви. – 1926. – № 7(3) (офиц. ч.). – С. 1–2.
9. НИАБ. – Фонд 2786. Белорусский православный Синод. – Оп. 1. – Д. 516. Сведения по истории обновленческого движения в Белоруссии за 1922–1932 гг.
10. Религия и церковь в СССР // Антирелигиозник. – 1927. – № 3. – С. 62–68.
11. НИАБ. – Фонд 2786. Белорусский православный Синод. – Оп. 1. – Д. 37. Рапорты благочинного 2-го округа Могилевского управления Могилевской епархии за 1924–1927 гг.
12. НИАБ. – Фонд 2786. Белорусский православный Синод. – Оп. 1. – Д. 137. Дело о проведении третьего белорусского поместного собора. 1926 г.
13. НИАБ. – Фонд 2786. Белорусский православный Синод. – Оп. 1. – Д. 325. Переписка Синода со Св. Синодом Пр. церквей в СССР и Минским епархиальным управлением. 1928 г.
14. НИАБ. – Фонд 2786. Белорусский православный Синод. – Оп. 1. – Д. 407. Дело о проведении пленума Синода в мае 1929 г.

15. НИАБ. – Фонд 2786. Белорусский православный Синод. – Оп. 1. – Д. 364. Переписка Синода с Минским епархиальным управлением и Слуцким викариальным управлением за 1928 г.
16. НИАБ. – Фонд 2786. Белорусский православный Синод. – Оп. 1. – Д. 214. Рапорты священников в Синод и Мстиславское епархиальное управление о трудностях работы в тихоновском окружении.
17. НАРБ. – Фонд 6. Центральный исполнительный комитет (ЦИК) БССР. – Оп. 1. – Д. 906.
18. Государственный архив Российской Федерации (ГАРФ). – Фонд Р5263. Постоянная центральная комиссия по вопросам культов при президиуме ЦИК СССР. – Оп. 1. – Д. 32. Докладная записка по материалам Комиссии культов ЦИК СССР с 01.01 по 01.09.1936 о состоянии религиозных организаций в СССР, отношении их к проекту конституции, о практике проведения законодательства о религиозных культах. 1933–1936 гг.
19. НИАБ. – Фонд 2786. Белорусский православный Синод. – Оп. 1. – Д. 404. Дело о предоставлении епархиальными управлениями в Синод сведений о числе священно- и церковнослужителей и количестве церквей в епархиях. 1929 г.
20. НИАБ. – Фонд 2786. Белорусский православный Синод. – Оп. 1. – Д. 151. Рапорты Гомельского епархиального управления за 1926–1927 гг.
21. Православная церковь на Витебщине (1918–1991): документы и материалы. – Минск: НАРБ, 2006. – 365 с.
22. НИАБ. – Фонд 2786. Белорусский православный Синод. – Оп. 1. – Д. 85. Переписка Синода с Могилевским епархиальным управлением, благочинными и приходскими советами за 1925–1928 гг.
23. НИАБ. – Фонд 2786. Белорусский православный Синод. – Оп. 1. – Д. 156. Переписка Минского епархиального управления с Минским окрисполкомом и отделом ЗАГС, Могилевским и Смоленским епархиальными управлениями. 1926–1927 гг.
24. Шиленок Д., св. Из истории православной церкви в Белоруссии (1922–1939) / св. Д. Шиленок. – М.: Крутицкое патриаршее подворье, 2006. – 224 с.
25. НИАБ. – Фонд 2786. Белорусский православный Синод. – Оп. 1. – Д. 133. Переписка со Священным Синодом Русской православной церкви. 1926–1927 гг.
26. НИАБ. – Фонд 2786. Белорусский православный Синод. – Оп. 1. – Д. 547. Переписка Синода с Витебским епархиальным управлением за 1933 г.
27. НИАБ. – Фонд 2786. Белорусский православный Синод. – Оп. 1. – Д. 580. Переписка Синода с Мозырским епархиальным управлением за 1934 г. Сведения о приходах, духовенстве и церковных советах епархии на 1 октября. 1934 г.
28. НИАБ. – Фонд 2786. Белорусский православный Синод. – Оп. 1. – Д. 583. Переписка Синода с Могилевским епархиальным управлением за 1935 г. Постановление Св. Синода Православных церквей в СССР о переходе белорусского и украинского Синодов в подчиненное к нему положение. 1935 г.
29. Янушкевич, И.И. Государственно-церковные отношения в Беларуси: уроки истории (1917–2002) / И.И. Янушкевич // *Гісторыя: праблемы выкладання*. – 2003. – № 3. – С. 28–33.
30. НИАБ. – Фонд 2786. Белорусский православный Синод. – Оп. 1. – Д. 45. Переписка Синода со Священным Синодом Русской православной церкви. 1925 г.
31. НИАБ. – Фонд 2786. Белорусский православный Синод. – Оп. 1. – Д. 328. Переписка председателя Синода Митрополита Иосифа с представителем вселенского патриарха в СССР архимандритом В. Димопуло. 1928 г.
32. НИАБ. – Фонд 2786. Белорусский православный Синод. – Оп. 1. – Д. 66. Резолюция и воззвание пастырского совещания духовенства Борисовского округа Минской епархии. Декларация белорусского православного духовенства (староцерковников-автокефалистов) г. Минска от 21.06.1927. Журнал заседаний Благовещенского епархиального Совета за 1923 г.

Поступила 12.01.2015

EFFECT OF THE GOVERNMENT ON INTERNAL CHURCH PROCESSES IN THE RUSSIAN ORTHODOX CHURCH IN BSSR 1924–1939

N. DAUHIALA

The policy of Soviet authorities in relation to the Russian Orthodox Church in the Byelorussian SSR is analyzed in the article. Characterized by operating on the territory of Belarus during the study period, three independent flow ROC Tikhonov, Renovated Church and autocephalous. Provides information on the struggle between Tikhonites and Renovators, which is most pronounced in the competition for parishioners and temples.

УДК 327(73:510)“2005/2008”

**ПОЛИТИКА США В ОТНОШЕНИИ КИТАЯ
В ПЕРИОД ВТОРОГО ПРЕЗИДЕНТСТВА ДЖ. БУША-МЛАДШЕГО:
СОПЕРНИЧЕСТВО ИЛИ СОТРУДНИЧЕСТВО***канд. ист. наук, доц. А.П. КОСОВ**(Витебский государственный университет имени П.М. Машерова)*

Рассматривается эволюция внешней политики США в отношении Китая в период второго президентства Дж. Буша-мл. Анализируются основные факторы и причины относительной успешности китайского вектора внешней политики Соединенных Штатов Америки в 2005–2008 годах. Особое внимание обращается на основные движущие силы внешнеполитического курса Вашингтона. В первую очередь освещаются подходы американской администрации и Конгресса к Китаю. Характеризуются политическая и военно-политическая составляющие стратегического курса Вашингтона в отношении КНР. Рассмотрено торгово-экономическое взаимодействие, а также существующие проблемы между двумя государствами. Подчеркивается, что внешняя политика Соединенных Штатов в 2005–2008 годах довольно эффективно сочетала в себе элементы вовлечения Китая в мировые процессы и одновременно его сдерживания в военно-политической сфере. Делается вывод об относительной успешности внешней политики США на китайском направлении в рассматриваемый период.

Сегодня Китай привлекает к себе все более пристальное внимание Вашингтона. Прежде всего, это связано со стремительным подъемом политической, экономической и военной мощи, который демонстрирует КНР. Неудивительно, что к проблеме современных американо-китайских отношений обращаются многие эксперты. В первую очередь это американские исследователи: Ф. Бергстен, Зб. Бжезинский, Г. Киссинджер, Д. Лэмптон, У. Оверхолт, Н. Фергюсон, А. Фридберг, Ч. Фримен и др.

Не отстают и китайские специалисты: Ван Сюедун, Ван Цзисы, Гуй Юнтао, Лю Миньфу, Лю Фуго, Пань Жуй, У Синьбо, У Цянь, Фу Мэнцзы, Хо Цзюнь, Цзянь Цзюньбо, Чжу Фэн и др.

Среди российских исследователей необходимо назвать Л.Г. Арешидзе, Ю.М. Галеновича, А.С. Давыдова, М.И. Крупянку, Я.В. Лексютину, А.В. Лукина, В.В. Михеева, О.А. Тимофеева, С.М. Труша и др.

К сожалению, в белорусской историографии специальных работ по данной проблематике практически нет. Исключение составляет лишь монография профессора А.М. Байчорова «Китаизация: последствия роста мощи Китая для мира в XXI веке» (2013), одна из глав которой посвящена развитию отношений между КНР и США, и диссертационное исследование С.М. Витковского. Поэтому, на наш взгляд, рассмотрение китайской политики Вашингтона будет полезным для отечественной историографии.

Цель данного исследования заключается в раскрытии сущности внешней политики США на китайском направлении в период второго президентства Дж. Буша-мл. на основе выявления ее ведущих тенденций и особенностей. Для этого необходимо проследить основные подходы американского истеблишмента к вопросу американо-китайских отношений; показать внешнеполитические инициативы Вашингтона в отношении Китая; выявить факторы, содействовавшие сближению сторон и улучшению двусторонних отношений; определить факторы, обостряющие отношения США и КНР.

Основные подходы Вашингтона к взаимоотношениям с Пекином

Вторая администрация Дж. Буша-мл., приступившая к работе в январе 2005 года, продолжила на китайском направлении проводить прежний курс. В первую очередь, Вашингтон, увязавший в проблемах Большого Ближнего Востока, был намерен выстраивать отношения с КНР на конструктивной и прагматичной основе, обусловленные, с одной стороны, продолжавшимся подъемом Китая, а с другой – экономическими интересами самой Америки [1, р. 42]. При этом США пришлось учитывать имевшиеся в наличии противоречия и расхождения с Пекином по вопросам глобальной и региональной политики. Кроме того, Белому дому было необходимо принимать в расчет позицию Конгресса и настроения американской общественности, особенно в тех ситуациях, когда действия КНР не отвечали интересам американцев.

Как известно, в американском истеблишменте сформировалось два основных подхода к вопросу взаимоотношений с Китаем. Согласно первому из них государства, где преобладают демократические ценности, не могут быть враждебными, поскольку не будут стремиться отстаивать свои интересы с помощью силы. Поэтому необходимо всячески способствовать вовлечению Пекина в широкое международное сотрудничество на различных направлениях, что укрепит в китайском обществе влияние либеральных сил, выступающих за демократизацию существующей в КНР общественно-политической системы [2, с. 8]. Сторонники второго подхода предлагали рассматривать Китай как неизбежного соперника, в отношении которого Соединенные Штаты должны действовать соответствующим образом. В этой связи у многих в Вашингтоне присутствовало стремление укреплять существующую систему американских альянсов и блоков в Азиатско-Тихоокеанском регионе (АТР), которые стратегически ограничивают свободу действий Пекина как в данном регионе, так и за его пределами [2, с. 8].

Американо-китайское сотрудничество и американская политика вовлечения КНР

В период второго президентства Дж. Буша-мл. еще более расширились и углубились процессы институализации американо-китайского сотрудничества. Наряду с уже работавшими Американо-китайским диалогом по экономическому развитию и реформам, Диалогом по энергетической политике, Саммитами по безопасности потребительских товаров сторонами стали создаваться новые институциональные структуры. Так, в 2005 году начали свою работу Форум по глобальным проблемам между бюро глобальных инициатив госдепартамента и китайским МИД и Форум по здравоохранению между министерствами торговли и здравоохранения США и КНР [3, с. 110].

В Пекине 1 августа 2005 года состоялась первая встреча Американо-китайского стратегического общеполитического диалога, который впоследствии приобрел регулярный характер. В ходе его работы заместитель министра иностранных дел КНР Дай Бинго предложил заместителю госсекретаря США Р. Зеллику определить его как высокий стратегический диалог, однако американская сторона ответила отказом, сославшись на то, что подобный формат характерен только для отношений Вашингтона со своими ближайшими союзниками [3, с. 114]. Дело в том, что развитие двусторонних отношений американцы видели несколько иначе, нежели китайцы. Так, в сентябре 2005 года Р. Зеллик, выступая на заседании Национального комитета по американо-китайским отношениям, предложил КНР стать «ответственным акционером» современной (западноцентричной) международной системы. Вашингтон ожидал от Пекина его активной поддержки и принятия на себя довольно широкого круга обязательств. В частности, КНР предлагалось развеять опасения Запада, связанные с осуществляемой модернизацией Народно-освободительной армии Китая (НОАК), принять меры к сокращению огромного профицита в торговле с Америкой, соблюдать права интеллектуальной собственности, теснее сотрудничать с Соединенными Штатами в энергетической сфере и уменьшить сотрудничество с «недружественными» Западу режимами. Отмечая роль КНР в шестисторонних переговорах по ядерному разоружению Северной Кореи, Р. Зеллик также требовал китайского содействия либерализации этой страны. Чиновник призвал пекинское руководство поддерживать американскую политику и в отношении Ирана и Судана, а также выразил беспокойство по поводу действий Китая, направленных на усиление своих позиций в АТР. Наконец, были высказаны недвусмысленные предписания относительно необходимой трансформации политической системы самой КНР [4]. Однако Пекин достаточно прохладно отнесся к предложению Вашингтона. Тем не менее стороны начали работу в рамках объявленного Американо-китайского общеполитического диалога по ряду актуальных проблем двустороннего и многостороннего сотрудничества – по вопросам международной безопасности, политического планирования, контроля за вооружениями, нераспространения оружия массового уничтожения (ОМУ), региональных проблем и т.д. [3, с. 115].

Вашингтон был крайне заинтересован в привлечении Пекина к решению актуальных проблем международной безопасности и нераспространения ОМУ. Так, после того как в 2006 году КНДР провела испытание межконтинентальных баллистических ракет «Тэпходон-2», Соединенные Штаты активизировали консультации с КНР на северо-корейском направлении. Следует отметить, что на этот раз особых разногласий по поводу выработки единой позиции в отношении Северной Кореи у сторон не возникло. Пекин присоединился к другим членам ООН, настаивавшим на введении санкций в отношении Пхеньяна [5, с. 178].

Наряду с вопросами международной и региональной безопасности актуальной сферой сотрудничества двух стран являлись проблемы торгово-экономических отношений, которые к тому же тесным образом были связаны с развитием двусторонних отношений в целом. Известно, что США, на которые в середине 2000-х годов уже приходилось около четверти китайской торговли и трети иностранных инвестиций в Китай, стали играть решающую роль в осуществлении китайской модернизации. Поэтому в стратегическом плане Вашингтон рассчитывал на постепенную демократическую трансформацию китайской политической системы на основе глобальной рыночной взаимозависимости [6, с. 6]. Несмотря на обвинения Китая в различных нарушениях двусторонних торгово-экономических отношений США в значительной степени заинтересованы в успешном развитии КНР, поскольку это было выгодно для отдельных групп бизнес-сообщества Америки.

В декабре 2006 года был создан механизм Стратегического экономического диалога под председательством министра финансов США Г. Полсона и вице-преьера Госсовета КНР У И для обсуждения всего комплекса торгово-экономических отношений между двумя государствами – дефицит внешней торговли, тарифные и нетарифные барьеры, заниженный курс юаня, «агрессивные приобретения и слияния компаний», покупка Китаем долговых обязательств американского правительства и т.д. В итоге к концу 2006 года Вашингтон и Пекин были вовлечены в более чем тридцать различных диалогов [3, с. 112].

Довольно насыщенным в плане развития американо-китайских отношений стал 2007 год. Он был признан даже «одним из наиболее благоприятных». В частности, имел место ряд встреч, на которых стороны касались различных аспектов двустороннего сотрудничества. Например, в 2007 году стороны пошли на расширение взаимодействия в области энергетики путем подписания в Сан-Франциско китайско-американского меморандума о взаимопонимании по проблемам сотрудничества в этой сфере. В частно-

сти, предусматривалось расширение возможностей американских компаний в сфере экспорта в КНР оборудования и технологий, не наносящих ущерба окружающей среде [2, с. 6]. Кроме того, в июне в рамках саммита «большой восьмерки» в Германии и в сентябре во время саммита Азиатско-Тихоокеанского экономического сотрудничества (АТЭС) в Австралии прошли встречи лидеров двух стран, на которых был обсужден ряд моментов развития двусторонних отношений. Так, в ходе переговоров американская сторона вновь подтвердила нерушимость своих позиций относительно соблюдения статус-кво в Тайваньском проливе [5, с. 181–182].

Достаточно плодотворно Вашингтон и Пекин работали по северокорейской проблеме, когда благодаря КНР стало возможным привлечь КНДР к возобновлению в феврале 2007 года шестисторонних переговоров, в результате которых были достигнуты договоренности относительно закрытия ядерного реактора в Йонбене и приглашения в Северную Корею специалистов МАГАТЭ для осуществления необходимого контроля [5, с. 181].

Приемлемой для Вашингтона оказалась позиция Пекина и относительно иранской ядерной программы. После поддержки в марте 2007 года КНР Резолюции СБ ООН № 1747, которая предусматривала введение новых санкций в отношении Тегерана, не выполнившего требование предыдущей резолюции № 1737 о немедленном прекращении деятельности по обогащению урана, Соединенные Штаты усилили риторику относительно своего стремления объединить усилия с Китаем в деле укрепления и поддержания глобальной безопасности [5, с. 181].

Весьма значимыми событиями в развитии американо-китайских отношений в 2007 году стали мартовский визит в Китай председателя Объединенного комитета начальников штабов США генерала П. Пейса и ноябрьский визит в КНР министра обороны США Р. Гейтса. Их главными результатами стало достижение договоренности об открытии «горячей линии» между военными ведомствами двух стран. Стороны договорились также об активизации военных контактов на всех уровнях [2, с. 5, 8]. А в июне 2007 года в Сингапуре на конференции по вопросам безопасности в АТР Р. Гейтс даже предложил Китаю сотрудничество в создаваемой американцами системе противоракетной обороны [7, с. 261].

В январе 2008 года продолжились активные двусторонние контакты на уровне военных и внешнеполитических ведомств. Сначала с визитом в Пекине побывал глава Тихоокеанского командования США Т. Киттинг, встретившийся с заместителем председателя Центрального военного совета КНР Го Босюном, начальником Генштаба НОАК Чэнь Биндэ и министром иностранных дел КНР Ян Цзечи. Американский представитель отметил наличие благоприятных условий для расширения двустороннего военного сотрудничества и выдвинул целый ряд предложений относительно развития контактов между США и КНР по линии военных ведомств, к которым китайские представители отнеслись весьма одобрительно. Затем состоялись встречи госсекретаря К. Райс и ее заместителя Д. Негропonte с главой китайского МИДа Ян Цзечи, в ходе которых американская сторона вновь подчеркнула приверженность политике «одного Китая» и высказалась против любых сепаратистских действий Тайбэя [2, с. 8].

На позитивной ноте прошла 10 августа 2008 года в Пекине и встреча Дж. Буша-мл. с Ху Цзиньтао в рамках визита президента США для участия в церемонии открытия пекинской Олимпиады-2008. Стороны остались довольны развитием двусторонних отношений. Их устойчивому развитию в последний год нахождения второй администрации Дж. Буша-мл. у власти сопутствовал ряд факторов. *Во-первых*, как справедливо отмечалось многими экспертами, накануне пекинской Олимпиады-2008 Китаю было невыгодно обострять отношения с Вашингтоном. Со своей стороны, Соединенные Штаты также несколько уменьшили традиционный поток претензий в адрес китайского руководства. Правда, весной 2008 года в Тибете произошли кровавые события, сопровождавшиеся человеческими жертвами, в результате чего некоторые западные лидеры призвали международное сообщество бойкотировать Олимпийские игры в Пекине. Однако Вашингтон ограничился лишь заявлением госсекретаря К. Райс о том, что китайским властям следует проявить сдержанность в отношении к протестующим, а обеим сторонам конфликта – воздержаться от насилия. Кроме того, несмотря на давление Конгресса США, администрация Дж. Буша-мл. подтвердила намерение президента присутствовать на Олимпиаде. Таким образом, относительно мягкая реакция американской администрации на события в Тибете сильно диссонировала с традиционной критикой США в нарушении прав человека в КНР. *Во-вторых*, состоявшиеся в 2008 году президентские выборы на Тайване принесли победу гоминьдану во главе с Ма Инцзю, что способствовало временному снятию напряженности вокруг тайваньской проблемы, поскольку заявления нового тайваньского руководства более импонировали Пекину, нежели провокационные высказывания находившегося до этого восемь лет у власти Чэнь Шуйбяня. *В-третьих*, изменение подхода Вашингтона к некоторым достаточно острым проблемам двусторонних отношений. Так, Соединенные Штаты выполнили требование КНР и удалили Китай из списка стран, в которых самая сложная ситуация с правами человека, в ежегодном докладе госдепартамента США о правах человека, что позволило возобновить правозащитный диалог между двумя государствами. *В-четвертых*, в первой половине 2008 года стороны сумели продвинуться в решении ряда важных направлений сотрудничества. Например, были возобновлены переговоры по не-

распространению ОМУ, стратегической безопасности, контролю над вооружениями, проблемам международной и региональной безопасности [5, с. 185–186].

Подобная атмосфера американско-китайских отношений сохранилась и в последние месяцы пребывания Дж. Буша-мл. в Белом доме, когда основной проблемой для Вашингтона стало нарастание сильнейшего финансово-экономического кризиса. Он стал главной темой телефонного разговора Дж. Буша-мл. с Ху Цзиньтао 22 сентября 2008 года. Несколько дней спустя Пекин даже выразил готовность оказать Вашингтону помощь в преодолении кризиса [8]. Кроме того, поскольку администрация Дж. Буша-мл. дорабатывала свои последние месяцы, никаких инициатив на китайском направлении Вашингтон не проявлял. В первую очередь, стороны подводили итог двустороннему взаимодействию за прошедший период. Так, 21 ноября 2008 года во время личной встречи с Дж. Бушем-мл. в ходе очередного саммита АТЭС в Лиме председатель КНР Ху Цзиньтао выразил признательность президенту США за усилия, приложенные им для позитивного развития двусторонних отношений. В ходе пятого раунда Стратегического экономического диалога 4–5 декабря в Пекине стороны констатировали значимую роль этого нового диалогового механизма в стимулировании сотрудничества между двумя странами. На шестом раунде Стратегического диалога в декабре Дэй Бинго выразил надежду на плавный переход власти от администрации Дж. Буша-мл. к администрации Б. Обамы, а также на хорошее начало и дальнейшее развитие отношений между США и КНР [5, с. 187].

Таким образом, Вашингтон осознал важность конструктивного взаимодействия с Китаем на мировой арене в своих интересах. К тому же у США и КНР присутствовали общие интересы и идеи развития отношений. И даже в торгово-экономической сфере, несмотря на существовавшую в них напряженность, между сторонами постоянно проходили содержательные переговоры по многим направлениям. Пусть и не всегда они находили общий язык. Тем не менее у американского руководства общая оценка отношений с КНР выразилась в констатации их «стабильного и поступательного развития» [2, с. 2].

Американо-китайские противоречия и американская стратегия сдерживания КНР

Наряду с американско-китайским сотрудничеством двусторонние отношения в период работы второй администрации Дж. Буша-мл. не были лишены противоречий и конфликтных ситуаций. Так, первое свое недовольство Китаем Белый дом выразил уже весной 2005 года. Оно было связано с многолетней проблемой в американско-китайских отношениях – ситуацией вокруг Тайваня. В марте госдепартамент США выступил с резкой критикой принятого Всекитайским собранием народных представителей Закона о предотвращении раскола страны, который разрешал Пекину в одностороннем порядке решать возникающие вопросы между двумя сторонами пролива и оправдывал в случае необходимости нападение на Тайвань [5, с. 173]. Американское руководство посчитало такой шаг Китая деструктивным, особенно с учетом достигнутого в декабре 2004 года прогресса в двусторонних соглашениях. Поэтому Вашингтон придерживался мнения, что это значительно усилит напряженность в Тайваньском проливе. Кроме того, как полагали представители политико-академического сообщества США, данный закон усугубит контекст американско-китайского диалога по Тайваню, поскольку, например, может быть использован КНР для экстрадиции неугодных тайваньских политиков из других стран, в том числе и из США [9, с. 27–28]. Правда, довольно быстро возникшая напряженность в американско-китайских отношениях была снята. Дело в том, что нестабильный Афганистан, затяжная война в Ираке, вызовы мусульманского фундаментализма, ядерная проблема КНДР, потенциально «беспокоящий» Америку Иран, колебания европейских союзников, «проблемная» Россия, так и не ставшая «надежным» партнером, вынудили Вашингтон отрицательно отнестись к своей даже гипотетической вовлеченности в тайваньский конфликт. Поэтому американцы пришли к выводу, что воевать из-за Тайваня, даже отстаивая рубежи «свободного мира», они вряд ли готовы [9, с. 28]. Кроме того, американское руководство по-прежнему публично высказывалось против предоставления независимости Тайбэю и одобрительно отнеслось к визиту лидеров тайваньской оппозиции в КНР весной 2005 года, что также содействовало ослаблению создавшейся напряженности в отношениях [10].

Однако в январе 2006 года в результате очередных провокационных действий со стороны президента Тайваня Чэнь Шуйбяня в повестке дня американско-китайских отношений вновь дала о себе знать тайваньская проблема. Пекин выразил крайнее недовольство попыткой тайваньского лидера нарушить принцип «пяти заверений», озвученный им же во время инаугурации 2000 года, и дал об этом знать Вашингтону. Соединенные Штаты предприняли попытку снять возникшую остроту, направив в Тайбэй представителей Совета национальной безопасности и госдепартамент с целью убедить Чэнь Шуйбяня не провоцировать КНР [11, р. 3]. Несмотря на то, что выработанный в ходе консультаций американский вариант разрешения возникшей ситуации не удовлетворил Пекин, китайское руководство не стало нагнетать её еще больше [5, с. 177].

Стабилизация статус-кво Тайваня, безусловно, была более приемлема для США, чем откровенный, провокационный сепаратизм Тайбэя, способный вызвать кризис в отношениях между Вашингтоном и Пекином [12, с. 41]. При этом Вашингтон продолжил военно-политическое сотрудничество с Тайбэем. Еще в 2005–2006 годах США поставили Тайваню 4 эсминца класса «Кидд», оснащенные современными

боевыми системами [12, с. 36]. Пентагон 12 сентября 2007 года озвучил планы продажи Тайбэю очередной партии вооружений – 12 противолодочных самолетов «Орион» ПЗ-Си и 144 ракет ПВО на сумму в 2,2 млрд. долл. В ответ руководство КНР запретили заход кораблей ВМС США в китайские порты [5, с. 183]. А в конце своего пребывания у власти, 3 октября 2008 года, администрация Дж. Буша-мл. объявила о решении продать Тайбэю новую партию вооружений (противокорабельные ракеты «Пэтриот», ударные вертолеты «Апачи», ракеты «Гарпун Блок-2», управляемые ракеты и блоки прицельно-пускового оборудования «Джавелин») на сумму 6,5 млрд. долл. [13, с. 33]. Кроме того, в 2008 году в Конгрессе США предпринимались попытки протолкнуть Акт об усилении безопасности Тайваня, что вызвало очередное недовольство Пекина. Безусловно, восприятие политическим истеблишментом Соединенных Штатов Китая как конкурента и даже потенциального соперника обусловило стремление американцев сохранить Тайвань в качестве важного фактора в стратегии сдерживания КНР.

Периодически проявлялись противоречия сторон и по северокорейской ядерной проблеме, которая по-прежнему оставалась весьма актуальной для Соединенных Штатов. Вашингтон ожидал большего участия Пекина в ее решении. Весной 2005 года вторая администрация Дж. Буша-мл. активизировала контакты с Пекином в целях координации действий на северокорейском направлении после того, как Пхеньян сделал заявление об обладании ядерным оружием и выходе из переговорного процесса. Во время своего визита в Пекин в конце апреля 2005 года заместитель госсекретаря по делам Восточной Азии и Тихого океана К. Хилл даже пыталась убедить КНР надавить на КНДР, чтобы побудить Северную Корею вернуться за стол шестисторонних переговоров. Северокорейская тема стала центральной для обсуждения в телефонных разговорах между президентом Дж. Бушем-мл. и председателем Ху Цзиньтао 5 мая, а также между госсекретарем К. Райс и министром иностранных дел Китая Ли Чжаосином 2 июня. Однако на этот раз КНР не пошла на радикальные меры, предлагаемые госдепартаментом США, чем вызвала недовольство американцев. В частности, это проявилось в высказываниях вице-президента США Р. Чейни в студии телеканала CNN 30 мая, а также заявлении заместителя госсекретаря США Р. Джозеф в конце июня о том, что неспособность Пекина предпринять необходимые меры по данной проблеме может серьезно ухудшить американо-китайские отношения [14, р. 2–3]. Однако в конце июля 2005 года Пхеньян согласился возобновить шестисторонние переговоры, что тем самым сняло остроту в отношениях между Вашингтоном и Пекином относительно Северной Кореи.

С 2005 года США стали публично высказывать свое разочарование контртеррористическим сотрудничеством с КНР. По мнению Вашингтона, отдельные действия, которые Пекин определяет как контртеррористические, являются травлей уйгуров. Кроме того, США не включили Синьцзян в список террористически опасных мест, как не включили в официальный список террористических организаций Исламское движение восточного Туркестана и Исламскую партию Туркестана [15].

Серьезным раздражителем Вашингтона в годы второй администрации Дж. Буша-мл. был продолжающийся подъем КНР в военно-политической и экономической сферах. Соединенные Штаты опасались того, что реализация на практике китайской модели будет способствовать формированию новой структуры мироустройства и, таким образом, поставит под вопрос их глобальное лидерство [2, с. 3]. Подтверждение этому можно найти и в официальных документах США. Так, в «Стратегии национальной безопасности», принятой в 2006 году, указывалось на то, что ряд действий КНР вызывает у Соединенных Штатов озабоченность [16]. Известно, что основное концептуальное расхождение между США и Китаем заключалось в различных взглядах на существующий миропорядок: Вашингтон был нацелен на создание однополюсного мира под собственным руководством, в то время как Пекин выступал за многополярность. Кроме того, позиции США и КНР расходились в вопросах реформирования Совета безопасности ООН, а также развития ситуации на Ближнем Востоке и вокруг иранской ядерной программы.

Поэтому американская реакция на китайский подъем была понятна. В начале февраля 2005 года во время визита в Японию заместитель госсекретаря по контролю над вооружениями и по международной безопасности Дж. Болтон публично выразил недовольствие Вашингтона по поводу продолжавшихся продаж вооружений Китаю странами ЕС и Россией, а также экспорта ракетных технологий китайскими госкорпорациями таким странам, как Иран, Пакистан, Ливия и КНДР [5, с. 173–174].

На многочисленных заседаниях и слушаниях в Конгрессе США все чаще американские законодатели стали поднимать вопрос о том, что возрастающая военная мощь Китая представляет угрозу американским интересам в мире [5, с. 174]. Например, в июле 2005 года специальные слушания были посвящены вопросу перевооружения китайских ВМС и ВВС. Особое внимание эксперты обратили на разработку китайцами новой крылатой ракеты большой дальности, а также ввод в строй новых боевых кораблей, снабженных китайским аналогом американской системы управления огнем ИДЖИС, и появление новой атакующей подлодки класса «Юань» [17, с. 31]. В ноябре 2005 года в докладе Комиссии по рассмотрению экономических вопросов и проблем безопасности в американо-китайских отношениях при Конгрессе США указывалось, что негативные тенденции в двусторонних отношениях вредят долгосрочным интересам Соединенных Штатов в сферах безопасности и экономики, поскольку по многим позици-

ям цели и интересы двух стран не совпадают [18]. А министр обороны США Д. Рамсфельд обвинил Пекин в недостаточной прозрачности военных расходов.

В американо-китайских отношениях 2007 год начался с протестов американской администрации по поводу запуска 11 января с испытательными целями китайской баллистической ракеты, которая сбила старый китайский метеорологический спутник, находившийся на орбите высотой более 800 километров. Поэтому с новой силой проявилась тревога американцев по поводу модернизации вооруженных сил КНР. Действия Пекина были многими интерпретированы в Вашингтоне как китайский вызов Америке. Соединенные Штаты обратили внимание на то, что разработка и испытания такого оружия несовместимы с духом двустороннего сотрудничества [19].

В феврале 2008 года американо-китайские отношения оказались омрачены очередным «шпионским скандалом». Власти США объявили о задержании четырех человек, работавших, по их утверждению, на разведку КНР. Среди задержанных оказались высокопоставленный аналитик из Пентагона и трое американцев китайского происхождения. Сферами особых интересов всех подозреваемых были оружейные сделки между США и Тайванем и новейшие американские аэрокосмические разработки [2, с. 8].

Среди других заслуживающих внимания негативных моментов в американо-китайских отношениях следует упомянуть также неоднократные обвинения Вашингтона в адрес Пекина по поводу атак китайских «хакеров» на компьютерные сети Пентагона и других учреждений и организаций США [2, с. 7].

Другими словами, Соединенные Штаты увидели в Китае своего нового, в ближайшем будущем глобального конкурента, не оставившего идей коммунистической ортодоксии и наращивающего собственную военную и экономическую мощь в интересах ослабления мировых позиций Америки. Вместе с тем ни КНР, ни США все же не рассматривали друг друга в качестве прямой военной угрозы [6, с. 6].

В годы нахождения у власти второй администрации Дж. Буша-мл. американо-китайские отношения периодически омрачались и по иным причинам. Так, в конце апреля 2006 года из-за двух непредвиденных обстоятельств оказался омрачен государственный визит председателя КНР Ху Цзиньтао в Вашингтон. Вина за них целиком и полностью лежала на американской стороне. Во-первых, во время торжественной церемонии приветствия перед Белым домом под видом аккредитованной журналистки на церемонию попала сторонница секты «Фалуныгун» и своими криками прервала приветственную речь китайского лидера. Во-вторых, диктор Белого дома объявил китайский национальный гимн не как гимн КНР, а как гимн Китайской Республики [5, с. 177]. Более того, несмотря на обоюдосторонние заверения о единстве мнений относительно общих стратегических интересов Вашингтона и Пекина, американцы дали понять, что на данном этапе Китай для них далеко не самый главный партнер. С точки зрения достижения договоренностей данный визит оказался ничем не примечательным [5, с. 177].

В октябре 2007 года состоялся визит в Вашингтон Далай-ламы, в ходе которого прошли переговоры буддистского лидера с президентом США, а также награждение Тэндзина Гьятцо высшей государственной наградой Соединенных Штатов – Золотой медалью Конгресса. Считается, что этой чести духовный лидер тибетских буддистов удостоился за выдающийся вклад в пропаганду религиозного взаимопонимания и ненасилия, а также за многолетние усилия по защите прав человека. Пекин осудил визит Далай-ламы в Америку и был крайне недоволен действиями Вашингтона.

Однако Америка своими действиями продолжила провоцировать КНР. Поэтому очередной кризис в американо-китайских отношениях произошел в конце июля – начале августа 2007 года, когда на Западе развернулась кампания критики Пекина в связи с опубликованием доклада организации «Эмнисти Интернешнл» о нарушениях прав человека в КНР. Конгрессмены от обеих основных партий – Д. Рорабахер и М. Уотерс – внесли на рассмотрение комитета по международным делам палаты представителей проект резолюции с призывом бойкотировать Олимпиаду в Пекине [2, с. 5].

Отдельную проблему в отношениях между США и КНР составили вопросы энергетической безопасности. Хотя вектор основных политико-экономических интересов обеих стран ориентирован на обеспечение доступа к мировым ресурсам, свои энергетические интересы они понимают по-разному [2, с. 5]. Поэтому в 2000-е годы проблемы безопасности морских коммуникаций и путей поставок энергоносителей имели тенденцию к возрастанию и стали довольно конфликтным фактором их отношений.

Существенно обострил американо-китайские отношения в различных регионах планеты и стремительный выход Пекина на мировую арену. В XXI веке особенно активно Пекин стал развивать сотрудничество с государствами, к которым у Вашингтона имеется множество претензий – Ираном, Суданом, Зимбабве, Мьянмой, Венесуэлой, но которые представляют интерес для Китая. Соперничество между двумя ведущими мировыми державами в разных регионах стало производным от начавшегося в начале XXI века их глобального соревнования. Известно, что для успешного развития современным государствам требуется огромное количество минеральных и энергетических ресурсов. Свою потребность в энергетических ресурсах Китай может удовлетворить, только бросив вызов доминирующему положению Америки. Поэтому во второй половине 2000-х годов интенсивное соперничество КНР и США развернулось не только в традиционных, но и в новых регионах мира. Во второй половине 2000-х годов между

США и КНР обострилось соперничество за доступ к энергоносителям и путям их транспортировки. При этом как в США, так и КНР отлично понимают, что в случае блокады Ормузского пролива Китай может остаться без ближневосточной нефти, а в случае блокады Малаккского пролива – практически без всех энергоносителей.

Одним из новых регионов американо-китайского соперничества стала Африка. Если в 2006 году США импортировали из Африки 22 % нефти, то КНР – 28 %. Вместе с тем на долю Китая приходилось 9 % африканского экспорта нефти, тогда как на долю США – около 32 %. Однако КНР наращивал свой нефтяной импорт более быстрыми темпами, чем это делали Соединенные Штаты [20, с. 15].

Китай подвергся со стороны США обвинениям и в пособничестве реакционным и коррумпированным режимам, нарушающим права человека. Особенно резко Вашингтон критиковал политику КНР в Зимбабве и Судане. Например, американцы обвиняли Китай в том, что его заинтересованность в нефтяных ресурсах побуждает закрывать глаза на геноцид в Дарфуре [20, с. 19]. Соединенные Штаты выступали за принятие более жесткой резолюции Совета безопасности ООН, которая предусматривала ввод на территорию Судана миротворческого контингента вместо войск Африканского союза. Однако 31 августа 2006 года Пекин воздержался при голосовании по данной резолюции, за что был раскритикован Вашингтоном [5, с. 179]. Даже китайская помощь африканским странам трактовалась Америкой в негативном ключе как способствующая росту задолженности и без того обремененных долгами государств. В частности, Ангола и Зимбабве, которым Соединенные Штаты и вслед за ними МВФ и Мировой банк отказали в предоставлении не связанной условиями помощи, стали получать ее от Китая [21, с. 41].

Охватившая политические круги Соединенных Штатов тревога по поводу действий Пекина в Африке, выразилась в целом ряде выступлений по этому поводу. Так, по мнению конгрессмена Д. Пейна, действия Китая подрывают успехи США в борьбе с нищетой и за расширение своего влияния в Африке. В таком же ключе в июле 2005 года выступила на слушаниях в палате представителей Конгресса и представитель США в американо-китайской комиссии по экономическому сотрудничеству и проблемам безопасности К. Бартоломью [21, с. 41–42].

Активная внешняя политика Пекина в бассейнах Тихого и Индийского океанов толкнула Вашингтон на поиски наиболее эффективных средств сдерживания КНР. В октябре 2007 года США дали понять, что стремятся к постоянному присутствию в этом регионе [22]. Именно в таком контексте следует рассматривать взаимодействие Соединенных Штатов с Японией, Австралией, Индией, Филиппинами и другими государствами. Для уравнивания Китая Соединенные Штаты были заинтересованы в сохранении и создании новых альянсов в Азии. Кроме того, Вашингтон стал прилагать энергичные усилия, чтобы не только остановить рост влияния КНР, но и расширить свои возможности контроля над ситуацией в Юго-Восточной Азии. В первую очередь, упор был сделан на усиление американского военного присутствия в регионе. Четыре авианосные группы и почти 60 % всех американских ядерных подводных сил стали сосредотачиваться в акватории Тихого океана. В 2005 году начался перевод истребителей F-15 и бомбардировщиков B-2 с континентальных баз ВВС США на остров Гуам. Очевидно, что это стало ответом Вашингтона на растущую стратегическую угрозу со стороны КНР [17, с. 30].

Видно, что вторая администрация Дж. Буша-мл. столкнулась с китайским соперничеством за влияние в различных регионах мира. Однако оно носило скорее позиционный характер и редко приводило к кризисным ситуациям в американо-китайских отношениях.

Достаточно противоречий между США и Китаем приходилось на сферу экономических отношений. Уже в 2005 году произошло их обострение. Среди особо острых вопросов были огромный дисбаланс в американской торговле с КНР, вызванный, по утверждению Вашингтона, заниженным курсом китайского юаня по отношению к доллару, а также нарушение прав интеллектуальной собственности китайскими производителями. Весной этого года Соединенные Штаты пошли на обострение с КНР по причине недовольства ситуацией в области торгово-экономических отношений. Вашингтон постоянно предпринимал попытки убедить Пекин отказаться от искусственно заниженного курса, поскольку американские производители не уставали жаловаться на то, что китайский юань слишком дешев, и это дает дополнительное преимущество китайским экспортерам и создает огромный дефицит платежного баланса в США. Так, в апреле 2005 года впервые в истории американо-китайских отношений администрация Дж. Буша-мл. сама инициировала наступление на китайский импорт. В рамках соглашения с ВТО Вашингтон предпринял защитные меры против КНР с целью выяснения, наносит ли ущерб американским производителям существенное увеличение хлопчатобумажной продукции [23]. Кроме того, США усилили обвинения в адрес КНР в искусственной девальвации юаня в целях выигрыша конкуренции для своих товаров на мировом рынке. В итоге впервые за много лет китайские власти были вынуждены повысить курс своей валюты по отношению к доллару [3, с. 112]. Однако некоторое снижение напряженности, ставшее возможным в результате принятого Пекином 21 июля 2005 года решения относительно частичной либерализации валютного курса юаня, носило лишь временный характер. Соединенные Штаты продолжили давление на Китай в целях повышения курса юаня, поскольку заниженным курсом юаня Вашингтон объяснял огромный

дефицит США в американско-китайской торговле. Хотя, по мнению многих экспертов, в том числе главы Федеральной резервной системы США А. Гринспена, причина дефицита заключается не в заниженном курсе юаня, она носит более сложный характер. Выполнение американских требований способно дестабилизировать банковскую систему Китая и негативно отразиться на самих США [23].

Тем не менее только Конгресс 109-го созыва (2003–2006) рассмотрел 27 антикитайских законопроектов. Хотя ни один из них так и не был принят, вероятность реальных мер, направленных против Китая, возросла. Особую активность проявил двухпартийный тандем сенаторов Ч. Шумера и Л. Грэхама, который несколько лет играл ведущую роль при обсуждении «китайского вопроса» в Конгрессе. Именно они стали соавторами законопроекта, согласно которому КНР должна была облагаться штрафом в размере 27,5 % за то, что стоимость юаня именно на такой процент отставала от остальных мировых валют. Впоследствии сенатор Ч. Шумер признал, что это предложение было обычным отвлекающим маневром, чтобы заручиться поддержкой своих коллег по сенату. По его словам, у них и в мыслях не было, чтобы законопроект стал законом. Это был своеобразное предупреждение. Тем не менее Ч. Шумер и Л. Грэхам признали, что были шокированы, когда 67 сенаторов проголосовали за их предложение [24].

Серьезные противоречия сложились у сторон и на текстильном рынке. В 2005 году администрация Дж. Буша-мл. применила меры специальных защитных механизмов в отношении 16 наименований китайской текстильной продукции в связи с ее резким экспортным ростом на американском рынке. Лишь после пяти раундов сложных переговоров в ноябре 2005 года торговый представитель США Р. Портман и министр коммерции КНР Бо Силай подписали соглашение о поэтапном и дифференцированном расширении квот на 34 наименования китайской текстильной продукции в течение 2006–2008 годов [3, с. 111].

При второй администрации Дж. Буша-мл. произошли изменения в торгово-экономической политике США. Они проявились и в замене способа урегулирования американско-китайских противоречий. Так, вместо двустороннего диалога Америка все чаще стала прибегать к обращению в ВТО. Например, в феврале 2007 года Вашингтон подал иск в ВТО против промышленных субсидий КНР, которые поддерживали китайский экспорт промышленных товаров. На американские иски Китай реагировал по-разному: с одной стороны, он частично удовлетворял претензии Вашингтона, а с другой – давал понять, что такие действия США могут нанести вред двусторонним отношениям и торговле [5, с. 180].

В торгово-экономических отношениях с Китаем Вашингтон не чурался использовать политику санкций в отношении китайских компаний и ограничений на продажу их продукции, если считал это выгодным для себя. Особенно это касалось сфер, связанных с экспортом военной продукции или технологий двойного назначения. Типичным является пример с попыткой европейских государств возобновить военно-техническое сотрудничество с КНР. С момента возникновения вопроса об отмене эмбарго ЕС администрация США активно противодействовала этому. Европейские государства ощутили на себе достаточно сильное давление со стороны Америки. Так, госсекретарь США К. Райс в феврале 2005 года предупредила Европу, что отмена эмбарго на продажу оружия Китаю дезориентирует Пекин в его взглядах на ситуацию с правами человека в этой стране. По ее мнению, если запрет на продажу оружия будет отменен, это может активизировать закупку оружия Китаем и спровоцирует тем самым напряженность в АТР [25, с. 316]. Кроме того, Белый дом заявил, что снятие эмбарго на поставки вооружений в КНР негативно отразится на единстве трансатлантической системы сотрудничества. Еще в начале 2005 года сенатор Р. Лугар подчеркнул, что «военно-техническая кооперация между США и их европейскими союзниками может оказаться под угрозой в случае заключения европейскими партнерами коммерческих договоров с Китаем. А сенатор Дж. Байден назвал европейские инициативы «неудачной идеей» [25, с. 316].

Еще одним острым вопросом, по-прежнему находившимся на повестке дня американско-китайских отношений, оставался вопрос о соблюдении прав интеллектуальной собственности. В начале апреля 2007 года США подали два иска против Китая в ВТО, в которых обвиняли Пекин в бездействии относительно нарушений прав интеллектуальной собственности и в сохранении торговых барьеров для защищенной авторскими правами американской продукции сферы развлечений [5, с. 180]. А в отчете Комиссии по рассмотрению экономических вопросов и проблем безопасности в американско-китайских отношениях за 2007 год Китай обвинялся в нарушениях авторских прав, создании протекционистских барьеров и ограничений доступа американской продукции (особенно в сфере развлечений) на китайский рынок [26]. Так, согласно Торговой палате США, ежегодные убытки американских компаний от нарушений прав интеллектуальной собственности составляли в рассматриваемый период от 200 до 250 млрд. долл., и значительная часть нарушений приходилась на Китай [7, с. 262].

После промежуточных выборов в Конгресс в ноябре 2006 года Вашингтон пошел на ужесточение своего подхода к торгово-экономическим отношениям с КНР. В конце марта 2007 года Соединенные Штаты приняли ряд антидотационных мер в отношении китайской продукции. Введение Министрством торговли США двадцатипроцентного тарифа на импорт из Китая глянцевого бумаги стал первым с 1984 года случаем обложения товаров из государства с нерыночной экономикой антидотационными пошлинами [5, с. 179–180]. А 15 июня 2007 года министр торговли США К. Гутьеррес объявил об

ужесточении контроля над экспортом в Китай некоторых видов высокотехнологичной продукции, и прежде всего тех, которые могут быть использованы в военных целях [2, с. 7].

В январе 2008 года группа конгрессменов преимущественно из республиканской партии представила в Конгрессе очередной законопроект по регулированию экспорта товаров и технологий двойного назначения. Авторы документа преследовали главную цель – разработать жесткий механизм наложения ограничений на экспорт вооружений в государства, причастные к распространению ОМУ [25, с. 310–311].

В целом в годы нахождения у власти второй администрации Дж. Буша-мл. между Вашингтоном и Пекином по-прежнему имели место противоречия, что объяснялось разными подходами сторон к проблемам двустороннего и многостороннего развития отношений.

Заключение. Результаты проведенного исследования свидетельствуют о том, что китайская политика Вашингтона в рассматриваемый период по-прежнему сочетала в себе как элементы сотрудничества, так и сдерживания. Вторая администрация Дж. Буша-мл. стремилась привлечь Пекин к более тесному сотрудничеству с Западом в целях решения актуальных международных проблем и сглаживать напряженные моменты в отношениях с ним. В частности, используя стратегию вовлечения, Соединенные Штаты стремились углубить американо-китайский диалог по стратегическим и экономическим вопросам путем создания специальных механизмов. Тем не менее имеющиеся в двусторонних отношениях противоречия, а также независимый внешнеполитический курс КНР вынуждали США применять стратегию сдерживания, всячески пытаясь не допустить появления опасного конкурента.

За годы второго президентства Дж. Буша-мл. отчетливо проявилось несоответствие между активным поступательным развитием двусторонних торгово-экономических отношений и ростом взаимной подозрительности Вашингтона и Пекина друг к другу в политической и военной сферах. В своих публичных выступлениях американское руководство акцентировало внимание на потенциальных сферах двустороннего сотрудничества, на наличии широкого круга общих интересов глобального и регионального характера, на готовности обоих государств развивать партнерские отношения. Однако официальная риторика руководства двух государств не могла скрыть серьезных противоречий, систематически проявляющихся и приводящих к напряженности и кризисам во взаимодействии двух держав. В целом же в годы президентства Дж. Буша-мл. отношения между США и КНР приобрели позитивную динамику и стали характеризоваться как наилучшие за свою многолетнюю историю.

ЛИТЕРАТУРА

1. Friedberg, A. Are We Ready for China / A. Friedberg // *Commentary*. – 2007. – Vol. 124, № 3. – P. 39–43.
2. Давыдов, А. США – КНР: партнерство или соперничество? / А. Давыдов // *Азия и Африка сегодня*. – 2008. – № 6. – С. 2–9.
3. Тимофеев, О.А. Американо-китайские отношения на современном этапе: события, процессы, тенденции / О.А. Тимофеев // *Современный Китай в системе международных отношений* / А.А. Киреев [и др.]; отв. ред. Д.В. Буяров. – М.: Либроком, 2013. – С. 82–127.
4. Zoellick, R. Whither China: From Membership to Responsibility? Remarks to National Committee on U.S. – China Relations. September 21, 2005 / R. Zoellick // *National Committee on U.S. – China Relations* [Electronic resource]. – Mode of access: http://www.ncuscr.org/files/2005Gala_RobertZoellick_Whither_China1.pdf. – Date of access: 03.08.2014.
5. Лексютина, Я.В. США и Китай: линии соперничества и противоречий / Я.В. Лексютина. – СПб.: СПбГУ, 2011. – 230 с.
6. Михеев, В. Внешняя политика Китая при новом руководстве / В. Михеев // *Азия и Африка сегодня*. – 2005. – № 12. – С. 2–9.
7. Курнишова, Ю.В. Американо-китайське суперництво на сучасному етапі: тенденції та особливості / Ю.В. Курнишова // *Стратегічні пріоритети*. – 2009. – № 2(11). – С. 257–265.
8. Zakaria, F. Chinese Prime Minister Wen Jiabao Interviewed / F. Zakaria // *Newsweek* [Electronic resource]. – 2008. – September 29. – Mode of access: <http://www.newsweek.com/2008/09/28/we-should-join-hands.html#>. – Date of access: 03.08.2014.
9. Труш, С.М. Отношения США – Китай: события, мотивации, глобальный контекст / С.М. Труш // *США – Канада: экономика, политика, культура*. – 2007. – № 2. – С. 25–42.
10. Wang, Jisi. China's Search for Stability with America / Jisi Wang // *Foreign Affairs* [Electronic resource]. – 2005. – September/October. – Vol. 84, № 5. – Mode of access: <http://www.foreignaffairs.com/articles/61019/wang-jisi/chinas-search-for-stability-with-america>. – Date of access: 25.05.2014.
11. Snyder, C. US Officials Hint at Meeting with Chen / C. Snyder // *Taipei Times*. – 2006. – February 24. – P. 3.
12. Ларин, А. К итогам всеобщих выборов на Тайване. Настало время перемен? / А. Ларин // *Проблемы Дальнего Востока*. – 2008. – № 3. – С. 35–42.

13. Трифонов, В. Тайваньский вопрос на современном этапе / В. Трифонов // Проблемы Дальнего Востока. – 2009. – № 3. – С. 28–36.
14. Glaser, B. U.S. – China Relations: Disharmony Signals End to Post-Sept. 11 Honeymoon / B. Glaser, J. Skanderup // Comparative Connections [Electronic resource]. – 2005. – July. – Vol. 7, № 2. – Mode of access: http://csis.org/files/media/csis/pubs/0502qus_china.pdf. – Date of access: 03.08.2014.
15. Tiezzi, Sh. Can the U.S. and China Cooperate to Fight Terrorism? / Sh. Tiezzi // The Diplomat [Electronic resource]. – 2014. – May 3. – Mode of access: <http://thediplomat.com/2014/05/can-the-u-s-and-china-cooperate-to-fight-terrorism>. – Date of access: 24.05.2014.
16. The National Security Strategy, March 2006 // The White House [Electronic resource]. – 2006. – Mode of access: <http://georgewbush-whitehouse.archives.gov/nsc/nss/2006/>. – Date of access: 11.03.2014.
17. Мосяков, Д. США – Китай: обострение противоречий в Юго-Восточной Азии / Д. Мосяков // Азия и Африка сегодня. – 2007. – № 7. – С. 30–33.
18. 2005 Report to Congress of the U.S. – China Economic and Security Review Commission (Washington, DC: Government Printing Office, November 2005) // The U.S. – China Economic and Security Review Commission [Electronic resource]. – Mode of access: www.uscc.gov/sites/default/files/annual_reports/2005-Report-to-Congress.pdf. – Date of access: 15.05.2014.
19. Gill, B. China's Space Odyssey: What the Antisatellite Test Reveals About Decision-Making in Beijing / B. Gill, M. Kleiber // Foreign Affairs [Electronic resource]. – 2007. – May/June. – Vol. 86, № 3. – Mode of access: <http://www.foreignaffairs.com/articles/62602/bates-gill-and-martin-kleiber/chinas-space-odyssey-what-the-antisatellite-test-reveals-about-d>. – Date of access: 19.09.2014.
20. Дейч, Т.Л. «Большая игра»: Китай и США на африканских сырьевых рынках / Т.Л. Дейч // Азия и Африка сегодня. – 2010. – № 8. – С. 15–20.
21. Вишневский, М. Вашингтон – Пекин: новое соперничество в Африке / М. Вишневский // Азия и Африка сегодня. – 2006. – № 11. – С. 40–45.
22. Kaplan, R.D. Center Stage for the 21st Century / R.D. Kaplan // Foreign Affairs [Electronic resource]. – 2009. – March/April. – Vol. 88, № 2. – Mode of access: <http://www.foreignaffairs.com/articles/64832/robert-d-kaplan/center-stage-for-the-21st-century>. – Date of access: 09.07.2014.
23. Hughes, N.C. A Trade War with China? / N.C. Hughes // Foreign Affairs [Electronic resource]. – 2005. – July/August. – Vol. 84, № 4. – Mode of access: <http://www.foreignaffairs.com/articles/60825/neil-c-hughes/a-trade-war-with-china>. – Date of access: 03.08.2014.
24. Маслов, О.Ю. Третья американо-китайская война и Первая глобальная Великая депрессия XXI века / О.Ю. Маслов // Независимое Аналитическое Обозрение [Электронный ресурс]. – 2008. – 19 янв. – Режим доступа: <http://www.polit.nnov.ru/2008/01/19/warusachina3/>. – Дата доступа: 29.09.2014.
25. Седляр, Ю.О. Міжнародні санкції у світовій політиці: теорія і практика / Ю.О. Седляр. – Миколаїв: Чорноморський державний університет ім. П. Могили, 2013. – 412 с.
26. 2007 Report to Congress of the U.S. – China Economic and Security Review Commission (Washington, DC: Government Printing Office, November 2007) // The U.S. – China Economic and Security Review Commission [Electronic resource]. – Mode of access: www.uscc.gov/sites/default/files/annual_reports/2007-Report-to-Congress.pdf. – Date of access: 28.07.2014.

Поступила 04.11.2014

THE U.S. POLICY TOWARDS CHINA DURING THE FIRST GEORGE W. BUSH PRESIDENCY: RIVALRY OR COOPERATION

A. KOSOV

The article considers evolution of foreign policy of the USA towards China during the second George W. Bush presidency. The major factors and reasons of relative success the Chinese vector in the foreign policy of the U.S. in 2005–2008 are analyzed. Focus one's attention on basic motive forces of Washington foreign policy. First of all approaches of the U.S. administration and the Congress to China are shined. In article political and military-political components of a strategic course of Washington concerning the People's Republic of China are characterized, trade and economic interaction, and also an existing problems between two states is considered. It is emphasized that the foreign policy of the United States in the 2005–2008 quite effectively combined elements of involvement of China in world affairs and at the same time its control in the military-political sphere. The conclusion about relative success of foreign policy of the USA on the Chinese direction during the considered period is drawn.

УДК 323.07

ИЗРАИЛЬСКИЙ ВЕКТОР ВНЕШНЕЙ ПОЛИТИКИ ПЕРВОГО ПРАВИТЕЛЬСТВЕННОГО КАБИНЕТА А. МЕРКЕЛЬ В ФРГ: ПРЕЕМСТВЕННОСТЬ И ОБНОВЛЕНИЕ

д-р ист. наук, проф. М.В. СТРЕЛЕЦ
(Брестский государственный технический университет)

Рассматриваются ключевые аспекты германо-израильских отношений в 2005–2009 годах. Анализ осуществляется прежде всего в контексте поиска путей мирного урегулирования на Ближнем Востоке. Предпринята попытка комплексного анализа двустороннего сотрудничества в торгово-экономической и научно-технической сферах. Важное место занимает и обобщение роли народной дипломатии в развитии указанных отношений. Хронологические рамки исследования – формирование первого федерального правительства Ангелы Меркель в Федеративной Республике Германия в 2009 году. Показано, что с новым канцлером были связаны как преемственность, так и обновление в политике Берлина по отношению к Государству Израиль.

Правительство, которое возглавила председатель Христианско-демократического союза (ХДС) Ангела Меркель, было сформировано 22 ноября 2005 года в Федеративной Республике Германия. В состав правительства вошли федеральные министры, делегированные ХДС, Христианско-социальным союзом (ХСС), Социал-демократической партией Германии (СДПГ). Данное правительство известно как первый кабинет Меркель, как вторая большая коалиция. Комплексный анализ израильского вектора внешней политики этого кабинета А. Меркель, который пока ещё не проводился в постсоветской германистике, и стал целью настоящего исследования. Именно с образованием первого кабинета Ангелы Меркель стартовал современный этап германо-израильских отношений.

Условия и предпосылки формирования современного этапа германо-израильских отношений

На момент формирования второй большой коалиции состояние германо-израильских отношений было таково: и в Боннской республике, и в Берлинской политической истеблишмент был един в следующем. «Уникальные отношения между Германией и Израилем – краеугольный камень германской внешней политики. Германия отвечает за право Израиля на существование. Она как активный партнёр в Европейском Союзе способствует мирным усилиям на Ближнем Востоке. В Объединённых Нациях Германия выступает за честное обращение с конфликтующими сторонами на Ближнем Востоке. В ЕС Германия поддерживает его сопряжение с Израилем в рамках его ассоциативной политики. На международных форумах Германия ведёт борьбу против всех форм антисемитизма, расизма и ксенофобии» [29]. Указанное единство прослеживалось и в чётком, ясном, недвусмысленном понимании общности ценностей, которые стали нормой как для германцев, так и для израильтян. Эти ценности хорошо известны: демократия, свобода, правовое государство. Германцы оценивали Израиль как единственную демократию на Ближнем Востоке.

После того как 12 мая 1965 года между ФРГ и Государством Израиль были установлены дипломатические отношения, не было ни одной сферы в двусторонних отношениях, для которой не была бы характерна перманентная позитивная динамика. Правительства ФРГ ставили стратегическое партнёрство с Государством Израиль в качестве одного из внешнеполитических приоритетов, обозначали его как первый по значимости приоритет в своей ближневосточной политике.

В анализируемые двусторонние отношения были вовлечены все ветви власти. Данное вовлечение прослеживалось в весьма объёмной договорной базе, в слаженно функционировавших организационных структурах. Большую функциональную нагрузку выдерживали межправительственные комиссии. Разноплановостью отличалась деятельность германо-израильской парламентской группы в бундестаге и израильско-германской парламентской группы в кнессете. Приоритетность израильского вектора внешней политики ФРГ, несомненно, подчёркивалась тем фактом, что указанная группа в нижней палате Федерального Собрания этой страны оказалась второй по величине среди всех подобных групп.

«Германия являлась для Израиля самым крупным торговым партнёром в Европе и третьим по важности торговым партнёром после Соединённых Штатов Америки и Китая» [29]. «Важнейшие германские импортируемые товары в Израиле – транспортные средства, а также продукция химической промышленности, машины и оптические приборы, измерительная, точная, контрольная техника. Продукция «Made in Germany» пользовалась выдающейся славой в Израиле, германские предприятия были хорошо представлены при передаче инфраструктурных проектов. Касательно экспорта в Германию речь шла, прежде всего, о химических и электротехнических изделиях, а также оборудовании для точной механики и оптической продукции.

Израильские деловые люди оценивали значение Германии как самого сильного экономического партнёра на внутреннем рынке ЕС. Вследствие долгосрочного израильского потенциала роста, а также имеющихся ноу-хау здесь лежали многообещающие кооперационные шансы для германской экономики, в особенности с учётом третьих стран... Израильско-германская торговая палата представлена в Израиле свыше 40 лет, с 1995 года – часть внешней германской торговой палаты. Она связана с германо-израильским экономическим

объединением (DIW) и тем самым в обеих странах равным образом создала сильную сеть. Двусторонний экономический обмен получил дополнительные импульсы благодаря активной научно-технической кооперации. Израиль имел устойчивую репутацию привлекательной страны для венчурного капитала и современных технологий [29]. Круг наиболее значимых германских инвесторов в Государстве Израиль традиционно был представлен четырьмя экономическими гигантами: Volkswagen, RWE, Henkel и die Bayer AG.

Задолго до старта правительственной ответственности А. Меркель был заложен солидный фундамент научно-технического сотрудничества. Субъекты настоящего сотрудничества отличались мировым уровнем развития науки, господством шестого технологического уклада в технологическом базисе народнохозяйственного комплекса. Начало анализируемого сотрудничества было положено в далёкие 1950-е годы, то есть ещё до установления дипломатических отношений. У истоков данного сотрудничества стояли не субъекты государственного управления, а субъекты народной дипломатии. Это сотрудничество стартовало тогда, когда зона развитых стран вступала в этап постиндустриальной цивилизации. В развитии германо-израильского научно-технологического сотрудничества ключевую роль играли фонд Минерва, исследовательская кооперация между профильными министерствами, германо-израильский фонд научных исследований и развития (GIF), германо-израильская проектная кооперация (DIP).

С 1996 года Израиль официально обозначил своё прямое подключение к исследовательским программам ЕС. Стороны весьма активно сотрудничали в поисках ответов на следующие вопросы: 1) почему возникают злокачественные опухоли в человеческом организме? 2) можно ли предотвратить онкологические заболевания? 3) каковы оптимальные методики лечения этих заболеваний? В процессе сотрудничества демонстрировался комплексный подход, учитываются достижения в области молекулярной биологии, молекулярной генетики, эпигенетики. За время сотрудничества, без малого 30 лет, реализовано свыше 100 проектов. Точно такой же период охватывал и сотрудничество в области биотехнологий. До конца прошлого века германо-израильские научные консорциумы были в основном вовлечены в фундаментальные исследования. С четырнадцатой легислатуры у них преобладали прикладные исследования. Начиная с конца прошлого века германцы и израильтяне совместно пытались ответить на вопросы, связанные с эпилепсией, дегенеративными заболеваниями центральной нервной системы, ролью молекулярных и циркулярных механизмов в функционировании мозга. Перечисленная проблематика образовала содержательную сторону многих проектов.

География и природа распорядились так, что Израиль крайне заинтересован в чётком прослеживании инноваций при обращении экспертов к проблемному комплексу, связанному с водными ресурсами. Этот комплекс с середины 1970-х годов являлся предметом анализируемого сотрудничества. ФРГ и Израиль имели также совместные проекты на предмет океанологических исследований. Партнёры по сотрудничеству сформулировали интересные гипотезы в плане объяснения непонятных явлений в океанологических экосистемах. Речь шла, прежде всего, о колебаниях температур морской воды, механизме её окисления, содержании процесса её циркуляции. Известно, что и в Германии, и в Израиле росла доля альтернативных источников энергии в общем энергопотреблении. Круг подобных источников включает солнечную энергию, гидроэнергию, энергию ветра, геотермальную энергию. Совместный поиск оптимальных вариантов укоренения альтернативных источников энергии стартовал в год формирования красно-зелёной коалиции.

Свыше трети века наполнялось реальным содержанием следующее направление сотрудничества: профессионально-техническое образование. «Основной формой сотрудничества являлись семинары и совместные проекты. Семинары позволяли израильским и немецким специалистам обмениваться опытом в таких сферах профессионального образования, как, к примеру, информационные технологии» [13]. Ещё в разгар четырнадцатой легислатуры стартовало двустороннее сотрудничество в сфере технологий, именуемых лазерными, оптическими. Стороны постоянно искали ответ на вопрос: «Каковы должны быть лазеры будущего?» Заслуживали быть отмеченными и результаты сотрудничества в сфере прогрессивных материалов, нанотехнологий, которые во многом определяют лицо шестого технологического уклада. «В 2003 году была анонсирована новая программа сотрудничества в этой области. Акцент также делался на прикладной характер проектов, в которых должны участвовать как предприятия, так и научные учреждения» [13].

Крупные культурные проекты реализовывались Институтом Гёте в Тель-Авиве.

Становым хребтом организационной структуры народной дипломатии ФРГ, задействованной на израильском направлении, являлось общество «ФРГ – Израиль». Имелось свыше ста фактов партнёрства между городами и округами, постоянно отмечался разнообразием молодёжный обмен, чётко прослеживалась динамика общественных и культурных связей [36, с. 412]. К моменту старта первой каденции бундесканцлерин Берлин подходил к наиболее чувствительным для Тель-Авива международным проблемам с явной заинтересованностью в наличии «инструмента растущего германского влияния на мировую политику» [7]. Его вышеупомянутое «опосредованное – через ЕС-участие в урегулировании конфликта между Израилем и Палестиной» [7] строилось с учётом реалий постбиполярного мира. В интерьере этих реалий чётко прослеживался новый миропорядок, в рамках которого ещё при предшественнике Меркель Шрёдере стала обретать реальные очертания «суверенная расстановка акцентов в германской внешней политике» [17, с. 72].

В силу сложившихся обстоятельств те детерминанты, которые относились исключительно к германо-израильским отношениям, не были единственными в совокупности факторов, предопределявших «сохранение активной линии Германии в отношении ближневосточного урегулирования. Наряду с давними и широко развитыми экономическими связями ФРГ со странами этого региона и особыми политическими отношениями с Израилем заинтересованность Берлина в установлении там мира и поддержании стабильности связана среди прочего с его близостью к Европе и исходящими оттуда угрозами международного терроризма, ростом числа нелегальных мигрантов и беженцев, а также необходимостью обеспечения бесперебойных поставок энергоносителей и их диверсификации. (В начале третьего тысячелетия. – М. С.) к этим факторам добавились и внутривосточные проблемы ФРГ, связанные с заметным увеличением мусульманского населения» [7]. Безусловно, комбинация разных по своей природе факторов в процессе формирования указанного направления внешней политики ФРГ имела своим следствием отсутствие полного совпадения позиций Берлина и Тель-Авива по вопросам ближневосточного урегулирования.

На момент образования второй большой коалиции многие ведущие политики Государства Израиль считали Германию политически и экономически, научно и технологически вторым по важности партнёром после США [36, с. 412].

Германо-израильские отношения в контексте поиска путей мирного урегулирования на Ближнем Востоке: к оценке политики второй большой коалиции

Правительственные кабинеты А. Меркель соблюдают и соблюдают преемственность в отношении израильского вектора внешней политики ФРГ. Возглавив высший орган исполнительной власти ФРГ, бундесканцлерин рассматривала генетически связанные с предыдущими кабинетами организационно-правовой, концептуальной, практический аспекты германо-израильских отношений, с одной стороны, как опорные, а с другой – как требующие содержательного приумножения вглубь и вширь. Базис преемственности закладывался в коалиционных договорах, которые предшествовали образованию кабинетов Ангелы Меркель. В этой связи представляет интерес сравнительный анализ данных важнейших документов по части принципиально значимых для Израиля позиций. Базовая информация для подобного анализа даётся в таблице 1.

Таблица 1

Отражение отношения ФРГ к Израилю, ближневосточному мирному урегулированию, иранской ядерной программе в коалиционных договорах

Позиция	Отражение в коалиционном договоре между ХДС, ХСС и СДПГ от 12 ноября 2005 года	Отражение в коалиционном договоре между ХДС, ХСС и СвДП от 10 ноября 2009 года	Отражение в коалиционном договоре между ХДС, ХСС и СДПГ от 27 ноября 2013 года
Уникальность германо-израильских отношений	«Германия по причине своей истории несёт особую ответственность за Израиль» [35, с. 66]	«Мы признаём особую ответственность Германии по отношению к Израилю как еврейскому государству» [34, с. 121]	«Мы признаём особую ответственность Германии по отношению к Израилю как еврейскому и демократическому государству и его безопасности» [44, с. 119]
Право Израиля на существование	«Мы подтверждаем право Израиля на существование» [35, с. 66]		«Право на существование и безопасность Израиля для нас не обсуждается» [44, с. 119]
Двугосударственное решение в ближневосточном мирном процессе	«Мы подтверждаем право Израиля на существование и право его граждан и граждан жить в гарантированных границах свободными от страха, террора и насилия, равно как и право палестинского народа на собственное государство, которое существует бок о бок с Израилем в безопасности и признанных границах» [35, с. 66]	«В ближневосточном мирном процессе мы настойчиво выступаем за двугосударственное решение: за Государство Израиль, которое признаётся всеми соседями и чьи граждане смогут жить в мире и согласии, равно как и за жизнеспособное палестинское государство, граждане которого могли бы сами определить свою судьбу в достоинстве и мире» [34, с. 121]	Наша цель – двугосударственное решение: Государство Израиль в признанных и прочно гарантированных границах, равно как и независимое, демократическое и жизнеспособное палестинское государство, которые живут бок о бок в мире и безопасности» [44, с. 119]
Недопущение обладания Ираном ядерного оружия	«Мы хотим совместно с нашими европейскими и американскими партнёрами добиться, чтобы международное сообщество получило объективные гарантии того, что иранская ядерная программа служит исключительно мирным целям» [35, с. 67]	«Мы с нашими партнёрами на переговорах Е3+3 будем далее вносить вклад в то, чтобы Иран не овладел ядерным оружием... Мы ожидаем, что Иран создаст полную прозрачность по своей ядерной программе» [34, с. 122]	«Мы требуем от Ирана устранить все сомнения относительно мирного характера его ядерной программы» [44, с. 120]

Все формулировки касательно каждой из перечисленных позиций совпадают по существу. Конечно, требуют пояснения два момента. *Первый момент* – отсутствие в тексте коалиционного договора от 10 но-

ября 2009 года выражения «право Израиля на существование». Вместе с тем содержащиеся в нём формулировки по первой и третьей позициям не оставляют абсолютно никаких сомнений в подтверждении германской стороной этого права. Более того, аналитики традиционно отмечают, что бундесканцлерин подписывала второй в своей политической биографии коалиционный договор, имея в своём активе формулировку, которая, во-первых, свидетельствовала о некоторой эволюции в позиции Берлина и, во-вторых, в большей степени удовлетворяла Тель-Авив. В период деятельности первого кабинета Меркель как глава высшего органа исполнительной власти ФРГ пошла дальше своих предшественников и в интервью, датированном 2006 годом, разъяснила, что «право Израиля на существование принадлежит к германскому государственному резону» [45]. Это она также подчеркнула в речи перед израильским парламентом (кнессетом) 18 марта 2008 года и дала ясно понять: «Безопасность Израиля для меня как федерального канцлера никогда не станет предметом торга» [37]. *Второй момент:* во втором и третьем коалиционных договорах в отличие от первого содержится признание Израиля как еврейского государства. Принципиально важно отметить, что о таком признании не шла речь в коалиционных договорах, которые имели непосредственное отношение к предшественникам Ангелы Меркель. Есть все основания связывать данный немаловажный нюанс с её именем. Известно, что впервые признание Израиля как еврейского государства было прописано в Программе принципов ХДС 2007 года, что произошло именно по инициативе бундесканцлерин [28].

Перечисленные моменты свидетельствуют о том, что при бундесканцлерин по сравнению с предшествующим правительством изменилось личное отношение к Израилю. На фоне её социализации в ГДР – и тем самым опыта непризнания Израиля тогдашним восточногерманским государством и его отказом взять на себя ответственность за фашизм и Холокост – Меркель как канцлер ещё более убедительно признала историческую ответственность Германии за борьбу против антисемитизма, за право Израиля на существование и безопасность и тесные отношения с еврейским государством.

Содержательное приумножение по всем направлениям германо-израильских отношений было детерминировано прежде всего визитами первых лиц. Для оценки состояния данного аспекта анализируемых отношений в эру Меркель важно применить принцип сравнительно-исторического подхода при обращении к таблице 2.

Таблица 2

Статистические данные о германо-израильских отношениях: визиты руководителей

Порядковый номер и хронологические рамки легислатуры	Количество визитов глав правительств	Количество визитов президентов
7 (1972–1976)	2	–
8 (1976–1980)	–	–
9 (1980–1983)	–	–
10 (1983–1987)	2	2
11 (1987–1990)	–	–
12 (1990–1994)	2	1
13 (1994–1998)	6	2
14 (1998–2002)	3	3
15 (2002–2005)	–	4
16 (2005–2009)	5	–
17 (2009–2013)	3	3

Источник: составлено на основании [19; 29].

Таблица 1 включает данные касательно седьмой – семнадцатой легислатур. Три кабинета Меркель совпадают с шестнадцатой – восемнадцатой легислатурами. Восемнадцатая легислатура стартовала в 2013 году и, естественно, никак не может учитываться в этой таблице. Учёт начинается с седьмой легислатуры, так как именно в 1973 году состоялся первый визит главы правительства. Интересно сравнить семнадцатую и восемнадцатую легислатуры с двумя предыдущими, совпадающими с правлением «красно-зелёной» коалиции, возглавляемой социал-демократом Герхардом Шрёдером. Суммарное соотношение количества визитов – 8:3. Известно, что социал-демократы в 1969–1982 и 1998–2005 годах, то есть в общей сложности 20 лет, были старшими партнёрами по правительственной коалиции. Если сравнить первые восемь лет эры Меркель с этими годами, то получается соотношение 8:5. В точно таком же соотношении с указанными годами находятся последние восемь лет эры Гельмута Коля, охватывающие отрезок времени от объединения Германии до 1998 года. Канцлер Коль, как и Меркель представлял блок ХДС/ХСС. Судя по содержанию таблицы, все легислатуры в объединённой Германии, совпадавшие с правлением коалиций, возглавляемых лидерами данного блока, отмечены визитами высших руководителей в системе исполнительной власти. При правлении второго кабинета Шрёдера такие визиты не имели место. После того как премьер-министр Государства Израиль Ариэль Шарон нанёс 5 июля 2001 года визит в ФРГ, стороны без малого пять лет не практиковали подобные визиты. Соответствующая практика будет возобновлена только 29–30 января 2006 года, когда бундесканцлерин впервые посетит с официальным визитом Государство Израиль.

Есть смысл дать также пояснения по последнему столбцу таблицы 2. В обоих государствах президенты выполняют в основном церемониальные функции. Вместе с тем речь идёт об авторитетнейших фигурах, влияющих на формирование общественного сознания, с мнением которых считаются соотечественники. Визиты президентов способствовали укреплению взаимопонимания между народами, явились одним из важных стимулов для развития народной дипломатии.

Сравнивая эру Меркель и эру Шрёдера по интенсивности встреч на высшем уровне в германо-израильских отношениях, важно обратить внимание на степень вовлечённости глав высшего органа исполнительной власти в эти отношения.

В красно-зелёной коалиции образовалось разделение труда, в котором министр иностранных дел Йошка Фишер ведал израильским направлением и ближневосточным мирным процессом, в то время как канцлер Герхард Шрёдер концентрировался на отношениях с другими важными государствами – в расчёте на экономическое сотрудничество и обеспечение сырьём, не в последнюю очередь с государствами Арабского/Персидского залива.

В чёрно-красной коалиции израильский вектор внешней политики вела сама бундесканцлерин, в то время как федеральный министр иностранных дел Франк-Вальтер Штайнмайер скорее всего держался в тени. Правда, в течение шестнадцатой легислатуры глава внешнеполитического ведомства десять раз совершал поездки на Ближний Восток. Однако собственное профилирование министра было обозначено только в связи с войной в секторе Газа на рубеже 2008/2009 годов.

С началом шестнадцатой легислатуры на руководящем уровне этаблировались дружеские отношения между канцлером Меркель и израильским премьер-министром Ольмертом. Последний охарактеризовал Меркель как «необыкновенную женщину, весьма значительного и готового помочь друга Израиля» [42].

Преследуемое первым кабинетом Меркель дальнейшее углубление отношений с Израилем часто приводило к тому, что она заимствовала израильскую позицию, без того чтобы сбалансировать её с германскими интересами или её значением для мирного процесса, без того чтобы прежде договариваться с европейскими коллегами. Напротив, мирный процесс был сдвинут на задний план. В то время как министр иностранных дел Фишер (по крайней мере до середины 2003 года) активно выступал за урегулирование конфликта, канцлер Меркель скорее следовала американской линии. Политические различия обосновывались не только личностными различиями, но и изменениями обстановки, в особенности провалом мирного процесса и неоднократными попытками насильственного решения конфликта. После провала усилий по дорожной карте и вывода израильских войск из сектора Газа в августе/сентябре 2005 года Германия и ЕС почти полностью передали США определение установок ближневосточной политики.

Есть основания считать, что имел не только символическое значение тот факт, что Меркель свою первую зарубежную поездку в качестве канцлера совершила в Израиль. Во время этого визита, проходившего 29–30 января 2006 года, Меркель почти дословно позаимствовала израильскую правительственную линию по отношению к Хамас, который за несколько дней до этого выиграл палестинские парламентские выборы.

В фокусе внимания официального Берлина оказался и ливано-израильский конфликт. Федеральное правительство пристально следило за ходом тесно связанной с этим конфликтом операции «Литой свинец», которую летом 2006 года осуществляла израильская сторона. Цель операции заключалась в ликвидации террористической группировки «Хезболла», действовавшей на юге Ливана, возможностей для нанесения ущерба безопасности Израиля. К моменту прекращения огня эта группировка, входившая тогда в состав правительства Ливана, выпустила по Израилю три тысячи ракет. Прекращение огня произошло по решению Совбеза ООН, постановившего направить в район конфликта миротворцев, представлявших данную организацию. Миссия UNIFIL должна была установить жёсткий контроль над ливанским побережьем и территориальными водами этого ближневосточного государства с тем, чтобы «Хезболла» не имела каналов для получения вооружений и военной техники. Естественно, возник вопрос о том, какие страны будут представлены в соответствующем контингенте.

«Премьер-министр Израиля Эхуд Ольмерт высказался за участие немецких солдат в составе контингента ООН. В своём интервью «Süddeutsche Zeitung», опубликованном 3 августа 2006 года, он сказал: «Я сообщил канцлеру Ангеле Меркель о том, что мы не видим никакой проблемы в присутствии немецких солдат в южном Ливане. В настоящее время нет другого народа, который бы относился к Израилю более дружелюбно, чем Германия» [10; 42].

Кабинет Меркель ответил на израильскую просьбу положительно. Министр иностранных дел ФРГ Франк-Вальтер Штайнмайер отметил: «Заявление Ольмерта – это безусловная демонстрация доверия к нам» [12]. «Касательно участия Германии в контингенте канцлер ... подчеркнула, что не может отправить в Ливан подразделения сухопутных войск “по историческим причинам”» [6], но в то же время дала принципиальное согласие на использование для этой цели отечественного военно-морского флота.

«Правительство поддержал парламент. Глава высшего органа исполнительной власти ФРГ определила (данное постановление бундестага. – М. С.) как решение “исторического масштаба”» [36, с. 595]. Интересам израильской стороны соответствовало также заявление бундесканцлерин о том, что «вклад европейских государств в международный миротворческий контингент в Южном Ливане должен быть значительным» [6].

С октября 2006 года участие бундесмарине в миссии UNIFIL стало наполняться реальным содержанием. Вторая большая коалиция с самого начала чётко и ясно заявила, что германские корабли покинут указанную зону тогда, когда сами ливанцы научатся на необходимом уровне выполнять задачи, возложенные на UNIFIL. С 2006 года бундестаг каждый год продлевал участие Вооружённых Сил Берлинской республики в UNIFIL. В последний год шестнадцатой легислатуры количество германских военнослужащих в составе UNIFIL доходило до 1200. Израильцы особо оценили те начальные полтора года в истории UNIFIL, когда все решения военного характера, относившиеся к данной миссии, определялись в качестве решающей инстанции соотечественниками бундесканцлерин.

Вместе с тем было прервано табу: впервые германские военнослужащие были посланы в непосредственное соседство с Израилем. Это было ещё немыслимо при канцлере Шрёдере. В своём правительственном заявлении по ближневосточному урегулированию в 2002 году Шрёдер заявил: «На Ближнем Востоке – это должно быть понятно – вопрос о германском участии в международном компоненте безопасности не стоит на повестке дня» [39].

В стремлении улучшить отношения с США после ссоры по поводу иракской войны канцлер особо сильно подчеркнула американскую руководящую роль, а также германскую готовность к поддержке американских инициатив на Ближнем Востоке. После ливанской войны германское правительство совместно с европейскими партнёрами попыталось ещё сильнее убедить администрацию Буша, которая до настоящего времени считала ближневосточное мирное урегулирование одним из главных приоритетов, вновь проявить инициативу с тем, чтобы конфликтующие стороны сели за стол переговоров. В итоге начались переговоры, которые американский президент инициировал в ноябре 2007 года в Анаполисе. Для этого Германия провела конкретную предварительную работу во время своего председательства в ЕС в первой половине 2007 года. Федеральное правительство добивалось не только совместной позиции ЕС (например, относительно включения Сирии в запланированный новый старт мирного процесса), но и тесного согласования с арабскими странами. При этом цель заключалась в том, чтобы повысить ценность арабских мирных инициатив 2002 года и привлечь к новому началу в мирном процессе. Несомненно, германское председательство в первой половине 2007 года внесло свой существенный вклад в то, что вновь с помощью дипломатии сдвинулся с места израильско-палестинский мирный процесс. Федеральное правительство позитивно оценило декларацию, подписанную в результате работы Международной конференции по мирному урегулированию на Ближнем Востоке, которая проходила 27 ноября 2007 года в городе Анаполисе (США). В качестве подписантов выступили премьер-министр Израиля Э. Ольмерт и глава Палестинской национальной автономии М. Аббас. В декларации было прописано, что между сторонами работает переговорный процесс, который должен в конечном итоге снять все «но» и «если» по вопросу о палестинском государстве. В своём отношении к анаполисскому процессу первый кабинет Меркель исходил из вышеуказанного коалиционного договора от 12 ноября 2005 года, в котором оценивалось как безальтернативное «мирное решение, которое отвечает интересам всех сторон и создаёт основы для прочного мирного сожительства Израиля и палестинцев в двух суверенных государствах» [35, с. 66].

После перехода власти к Хамас в секторе Газа в 2007 году федеральное правительство поддержало так называемую West-Bank-First-стратегию, которая базировалась на идее о том, чтобы сделать моделью для палестинского населения Западный берег реки Иордан с тем, чтобы оно в секторе Газа отвернулось от Хамас [23]. Во время войны в Газе 2008/2009 годов глава высшего органа исполнительной власти ФРГ ясно позиционировала себя на стороне Израиля и возлагала исключительную ответственность на Хамас за эскалацию насилия. За это одностороннее позиционирование она критиковалась не только оппозицией, но и партнёром по правительственной коалиции [40]. Одновременно глава внешнеполитического ведомства Штайнмайер предпринял попытку покончить с войной в Газе. Вместе со своим французским коллегой Кушнером он 14 января 2009 года призвал к «гуманитарному перемирию», но одновременно выразил понимание интересов безопасности Израиля [19].

К сожалению, с течением времени произошла девальвация декларации, скреплённой подписями Ольмерта и Аббаса, что с тревогой воспринималось в правящих кругах ФРГ. Министр иностранных дел Израиля Авигдор Либерман, бывший 7–8 мая 2009 года с официальным визитом в ФРГ, попал в непростое положение, сделав следующее заявление в германской столице: «Израиль больше не связан с так называемым Анаполиским мирным процессом» [2]. Реакцию германской стороны на положение, сложившееся в израильско-палестинских отношениях, изложил федеральный министр иностранных дел Франк-Вальтер Штайнмайер. «Штайнмайер высказался ясным текстом. Германия ожидает от израильского правительства, в том числе и от министра иностранных дел Либермана, что строительство новых поселений будет остановлено, будет начат вывод поселенцев с Западного берега и что обязательства Израиля согласно международным соглашениям в Осло и Анаполисе будут выполнены» [2]. Во время визита израильского премьер-министра Нетаньяху в Берлин в августе 2009 года Меркель повторила критику строительства израильских поселений [27].

Первые германо-израильские межправительственные консультации

«В марте 2008 года, после визита канцлера Германии Ангелы Меркель в Израиль начался «новый этап отношений. Многие во время этого исторического визита произошло впервые. Впервые прошло со-

вместное заседание израильского и германского правительств. Ангела Меркель приехала в Израиль с восемью ведущими министрами, что тоже в международной практике случается не часто. Подобные заседания было решено проводить регулярно. Впервые Ангелой Меркель была выражена столь ясно и однозначно позиция Германии: «Угрозы Тегерана в адрес Израиля мы расцениваем как угрозы в адрес Германии». Впервые был подписан такой широкий, всеобъемлющий пакет соглашений между двумя странами в экономической, культурной, образовательной и других сферах. Министр иностранных дел Германии Франк-Вальтер Штайнмайер охарактеризовал этот визит словами, явно выходящими за рамки формально-дипломатических: «Для немцев это собственный день рождения, начало новой истории» [3].

Факт проведения первых германо-израильских межправительственных консультаций свидетельствовал о том, что Германия приняла Израиль в свой маленький круг союзников, таких как Польша, Италия, Франция, с которыми она теснее кооперируется, чем со всеми остальными странами. Ни с одной страной вне Старого Света Германия никогда не проводила и не проводит таких консультаций. Бундесканцлерин и её израильский коллега Эхуд Ольмерт подписали итоговый документ. В этом документе была прописана «цель консультаций – укрепить эксклюзивные отношения между Германией и Израилем посредством ориентированных в будущее мероприятий». Консультации включали двусторонние переговоры между участниками, совместное заседание правительственных кабинетов и совместный обед. Они были дополнены форумами в областях экономики, науки и окружающей среды, в рамках которых представители руководства обеих стран обсуждали конкретные возможности сотрудничества в этих областях.

По мнению участников консультаций, двустороннее сотрудничество должно: прежде всего постоянно способствовать в областях экономики, науки и инноваций; усилить отношения между гражданскими обществами; способствовать усилению молодёжного обмена; развивать позитивный образ другой страны; успешно формировать передачу отношений будущим поколениям.

Наиболее значимые моменты в консультациях между внешнеполитическими ведомствами были таковы. Германия и Израиль объявили о намерении регулярно обмениваться мнениями на предмет международных организаций, ближневосточного урегулирования, европейско-азиатских отношений, политики безопасности. Обе стороны позитивно рассматривали то, что германское председательство в Европейском Союзе внесло вклад в то, чтобы усилить сотрудничество между ЕС и Израилем. Весьма положительно было оценено предстоящее в 2008 году основание германо-израильского форума будущего. Была выражена надежда на то, что молодёжь обеих стран реализует в рамках настоящего форума проекты, относящиеся к культуре, экономике, науке и СМИ. Оба министра подчеркнули важность того, что в 2008 году в сотрудничестве с Еврейским университетом Иерусалима и университетом Хайфы возникнут два центра германских исследований. Участниками анализируемых консультаций было позитивно принято к сведению, что Германия в 2008 году отмечает 60-ю годовщину со дня основания Государства Израиль первой неделей германской культуры и активным и многообразным культурным обменом. Часть культурной недели – первый германский кинофестиваль в Иерусалиме, Тель-Авиве и Хайфе, чья программа возникает в сотрудничестве с Берлином.

Второй блок вопросов для обсуждения можно озаглавить так: «Военно-политическое сотрудничество». Естественно, главными действующими лицами выступили министры обороны. Они с удовлетворением отметили, что возглавляемые ими ведомства последние несколько лет в ежегодном ритме ведут стратегический диалог. Данный диалог наряду с темами военной политики и политики вооружений постоянно охватывает также дискуссию по актуальным вызовам и угрозам. Во время их встречи министры обсудили представлявшие взаимный интерес технологические проекты, включая проект по войсковой защите. Обе стороны сочли целесообразным продолжать этот диалог. Федеральный министр обороны и его израильский коллега сочли также целесообразным расширить проходивший с 1998 года обмен кандидатами в армейские офицеры на ВМФ и ВВС.

Касательно экономической политики заслуживало внимание анонсирование в итоговом документе крупного германо-израильского экономического форума в Германии. Он был запланирован на 2008 год. Стороны возлагали также немалые надежды на первые германо-израильские семинары по инвестициям и по рискам вложения капитала. Они считали, что семинары выявят резервы для улучшения инвестиционной деятельности в таких областях, как биологические науки, экологические технологии и энергия. Руководители профильных министерств решили запустить совместные проекты с тем, чтобы в области энергоэффективности способствовать ведущим предприятиям из обеих стран. Они подписали соглашение, в котором нашли отражение экономические отношения между обеими странами в названных областях.

Содержательным было и обсуждение состояния и перспектив сотрудничества в научно-технологической сфере. Прежде всего, отмечалось его отличное состояние. С особым удовлетворением подчёркивалось, что профильные министры обеих стран совместно откроют в Берлине 8 апреля 2008 года германо-израильский Год науки и технологий. Его цель – ознакомить широкую общественность с масштабами научной кооперации и далее укреплять и расширять это сотрудничество. Оно должно усилиться по части социально-гуманитарных наук в этом году с образованием центра Минерва. Чтобы способствовать в дальнейшем молодым учёным и улучшать их перспективы, в 2008 году впервые происходило награждение премией для молодых учёных, которая в будущем будет присуждаться ежегодно.

Германия и Израиль решили расширить исследовательскую работу по новой теме – по исследованию гражданской безопасности. Речь идёт о том, чтобы свести в одно место компетенции в науке, исследованиях и промышленности с тем, чтобы совместно развивать инновационные решения по защите людей вследствие изменившихся рисков, как, например, терроризма и природных катастроф. Кроме того, Израиль предложил чистые технологии, которые были апробированы более 30 лет назад, как возможное новое поле сотрудничества в области окружающей среды и водных ресурсов.

На консультациях затрагивался и такой аспект народной дипломатии, как молодёжный обмен. Стороны констатировали, что в последние годы германо-израильский молодёжный обмен не только стабилизировался, но и даже возрос. В 2007 году было реализовано более 200 программ внешнего обмена молодёжью и молодыми специалистами. Это означало, что по данному направлению был достигнут такой же объём, как в конце 1990-х годов. ФРГ и Израиль договорились интенсифицировать сотрудничество на предмет изменения климата, энергоэффективности, возобновляемых источников энергии, а также водохозяйственного планирования и очистки сточных вод. Стороны с удовлетворением констатировали, что вступили в силу необходимые изменения в регулировании архивов и документов международной службы розыска в Бад Арользене и вместе с тем были созданы предпосылки касательно доступа всей информации службы розыска для Израиля. Федеральное министерство юстиции будет поддерживать необходимые шаги для того, чтобы завершить передачу цифровой базы данных Израилю [30].

Первый кабинет Меркель: место и роль неполитических аспектов в политике на израильском направлении

При характеристике германо-израильских торговых отношений в период правления второй большой коалиции обратимся к официальным данным за 2006–2009 годы, которые отражены в таблице 3.

Таблица 3

Германский экспорт и импорт в Израиль

Аспект торговых отношений	2006 год	2007 год	2008 год	2009 год
Экспорт, млрд евро	2,45	2,62	3,94	3,36
Импорт, млрд евро	1,458	1,64	1,91	1,44

Источник: [1; 8].

Конечно, 2006–2009 годы охватывают период с 1 января 2006 по 31 декабря 2009 года, то есть на месяц с небольшим смещаются стартовая и финальная точки в истории первого кабинета Меркель. Вместе с тем подобное смещение не приведёт к существенным отклонениям в статистических показателях за всю шестнадцатую легислатуру. Даже если бы этого смещения не было, всё равно наблюдалась бы позитивная динамика германского экспорта и импорта в Израиль в 2006–2008 годы. Правда, в 2009 году наблюдался сбой по данным показателям. Почему?

Мировой финансовый и экономический кризис не мог не повлиять на германо-израильские торговые отношения. Он «затронул и Германию. В 2009 году её валовой внутренний продукт (ВВП) сократился на 5 проц. При этом особенно пострадали ориентированные на экспорт машиностроение и производство комплектного оборудования, а также автомобильная промышленность» [4, с. 87]. Не остался в стороне от отрицательного влияния кризиса и Израиль.

В течение шестнадцатой легислатуры прослеживался прорыв в инвестиционном аспекте деловых отношений между ФРГ и Израилем. Масштабы инвестиционных вложений, зафиксированные в таблице 4, являются беспрецедентными как с одной, так и с другой стороны. Судя по данной таблице, они асимметричны как в арифметических выражениях, так и в объектах. Бесспорным признаком прорыва является содержание второй строки второго столбца таблицы 4. Перечисленные в ней новые германские инвесторы в Государстве Израиль ни по одному из ключевых параметров не уступают традиционным.

Таблица 4

Инвестиционный аспект деловых отношений между ФРГ и Израилем в 2005–2009 годах

Традиционные германские инвесторы в Государстве Израиль	Volkswagen, RWE, Henkel и die Bayer AG
Новые германские инвесторы в Государстве Израиль	SAP, Siemens, die Deutsche Telekom
Объём германских инвестиций в Государстве Израиль	Приблизительно 100 млн евро
Объём израильских инвестиций в ФРГ	1 млрд евро
Объект вложения германских инвестиций в Государстве Израиль	Индустриальный комплекс
Объект вложения израильских инвестиций в ФРГ	Недвижимость

Источник: [2].

Касательно научно-технического сотрудничества в дополнение к тому, что было сказано ранее, отметим следующие моменты. *Первый момент.* В концепциях национальной безопасности обоих государств существенное место занимает гражданская безопасность. Последние семь лет это направление сотрудничества опирается на прочную программную основу. На необходимость именно такой основы указывалось на первых германо-израильских межправительственных консультациях [30]. По логике вещей, гражданская безопасность – это комплекс мер по защите определённой группы объектов. Имеются в виду энергетические системы, системы водного снабжения, транспортные системы. Представляется вполне корректным включать в гражданскую безопасность безопасность граждан. «В 2009 году появились первые немецко-израильские проекты в этой области, которые концентрируются на защите наиболее важных объектов инфраструктуры, обнаружении и обезвреживании опасных химических, биологических и взрывчатых веществ» [13]. «В сфере безопасности гражданского населения Израиль, возможно, опережает Германию, поскольку еврейскому государству куда чаще приходилось и до сих пор приходится сталкиваться с угрозами для жизни мирных жителей, и потому сотрудничество в этой сфере является плодотворным» [14]. *Второй момент.* Произошли очередные подвижки в совместном поиске оптимальных вариантов укоренения альтернативных источников энергии, продолжающемся уже 16 лет. «С 2007 года осуществляются следующие ключевые проекты в этой области: 1) проект по концентрации солнечной энергии и использованию ее для опреснения воды для нужд населения (в проекте, помимо Германии и Израиля, участвует также Иордания); 2) проект по созданию самоочищающихся панелей для преобразования солнечной энергии в электроэнергию: выполняется Университетом имени Бен-Гуриона и Институтом Фраунгофера по изучению солнечных энергосистем» [13]. *Третий момент.* «Различные горизонты совместных исследований были скорректированы в ходе прошедшего германо-израильского Года науки и техники, открытие которого состоялось 8 апреля 2008 года в Берлине... Симпозиум с символическим названием “Наука как дипломатия доверяющих” собрал 20 немецких и израильских ученых и позволил наметить темы прикладных исследований, которым (должны были. – М. С.) способствовать фонды обеих стран: Minerva, BMBF-MOITAL-MOST, немецко-израильский фонд научных исследований и развития (GIF), немецко-израильская организация перспективных проектов (DIP), центр немецких исследований имени Гельмгольца (HGF), общество Макса Планка (MPG), общество Фраунхофера (FhG) общество немецких исследований (DFG), фонд Александра Гумбольдта (AvH), германская академическая служба (DAAD» [2].

Заключение. Проведенное исследование позволяет констатировать, что в деятельности первого кабинета Ангелы Меркель на израильском направлении прослеживались преемственность и обновление, при этом строго и последовательно учитывались германские национальные интересы.

ЛИТЕРАТУРА

1. Берг, И.С. Дальнейшее развитие германо-израильских отношений / И.С. Берг [Электронный ресурс]. – Режим доступа: РИА Новости: <http://ria.ru/world/20140111/988730572.html#13914145130963&message=rsize&relto=register&action=addClass&value=registration#ixzz2sFCTK2sX>. – Дата обращения: 31.01.2014.
2. Берг, И.С. Развитие отношений Германии и Израиля / И.С. Берг [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.rodon.org/polit-090512104200>. – Дата обращения: 31.01.2014.
3. Германия – Израиль. Начало новой истории? [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.sem40.ru/rest/interesting/24675/>. – Дата обращения: 31.01.2014.
4. Германия. Факты. – Франкфурт-на-Майне: Societaets-Verlag, 2010. – 104 с.
5. Канцлер Германии Ангела Меркель сегодня направляется в Израиль [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.trtrussian.com/ru/newsDetail.aspx?HaberKodu=e4af2a33-90a4...> – Дата обращения: 24.02.2014.
6. Канцлер Германии надеется на активное участие европейцев в миротворческой миссии в Ливане [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://newsru.co.il/world/20aug2006/germania.html>. – Дата обращения: 24.02.2014.
7. Кику, Д. ФРГ – активный игрок на площадке Совета Безопасности ООН / Д. Кику [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://interaffairs.ru/read.php?item=9099>. – Дата обращения: 28.02.2014.
8. Маркс, Б. Германия и Израиль: особые отношения / Б. Маркс, А. Варкентин [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.jewishpetersburg.ru/modules.php?name=News&file=article....> – Дата обращения: 24.02.2014.
9. Маркс, Б. Германия и Израиль: сложная дружба / Б. Маркс, А. Варкентин [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.dw.de/германия-и-израиль-сложная-дружба/a-17454102> Постоянная ссылка: <http://dw.de/p/1VEbm>. – Дата обращения: 24.02.2014.
10. Меркель, Ангела – Википедия [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://ru.wikipedia.org/wiki/Меркель,__Анге... – Дата обращения: 24.02.2014.
11. Меркель прибыла в Израиль с «молниеносным» визитом. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://9tv.co.il>. – Дата обращения: 24.02.2014.

12. Министр ФРГ: рано говорить об участии Германии в миротворческой... – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://polit-nn.ru/?id=61879&pt=news&view=...> Дата обращения: 07.03.2014.
13. Олешкевич, Е.В. Немецко-израильские научные фонды и их деятельность / Е.В. Олешкевич [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.iimes.ru/rus/stat/2012/07-08-12.htm>. – Дата обращения: 31.01.2014.
14. Олешкевич, Е.В. Правовые и организационные аспекты научно-технического и академического сотрудничества между ФРГ и Государством Израиль / Е.В. Олешкевич [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.iimes.ru/rus/stat/2012/04-07-12.htm>. – Дата обращения: 31.01.2014.
15. Павлов, А. Йошка Фишер – последний рок-н-ролльщик немецкой политики / А. Павлов [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://germania-online.ru/politika/politika-detaj/datum/2013/04/12/ioshka-fisher-poslednij-rok-n-rollshchik-nemeckoi-politik.html>. – Дата обращения: 31.01.2014.
16. Россоховатская, Д.А. Меркель выступила против бойкота Израиля / Д.А. Россоховатская [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.jewish.ru/israel/hot/2014/02/news994323342.php>. – Дата обращения: 26.02.2014.
17. Шельген, Г. Германия в мире / Г. Шельген // Германия. Факты. – Франкфурт-на-Майне: Societaets-Verlag, 2010. – С. 72.
18. Штейнберг, Марк. Израильская атомная бомба – миф или реальность / М. Штейнберг [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.sem40.ru/warandpeace/military/ourweapon/13309/>. – Дата обращения: 31.01.2014.
19. Auswärtiges Amt (2009): Gemeinsame Erklärung des Bundesaußenministers Frank-Walter Steinmeier und des französischen Außenministers Bernard Kouchner zur Lage in Gaza [Electronic resource]. – 2009. – Mode of access: <http://www.auswaertiges-amt.de/diplo/de/Infoservice/Presse/Meldungen/2009/090115-BM-FRA-Gaza.html>. – Date of access: 08.02.2014.
20. Barak Ravid (2011): «Israel and Germany in unprecedented diplomatic crisis over Jerusalem construction» / Ravid, Barak // Haaretz. 10.02.2011 [Electronic resource]. – 2011. – Mode of access: <http://www.haaretz.com/print-edition/news/israel-and-ger-many-in-unprecedented-diplomatic-crisis-over-jerusalem-construction-1.387572>. – Date of access: 11.02.2014.
21. Barak, Ravid (2011): «Merkel chides Netanyahu for failing to make ‘a single step to advance peace’» / Ravid Barak // Haaretz, 25.02.2011 [Electronic resource]. – 2011. – Mode of access: <http://www.haaretz.com/print-edition/news/merkel-chides-netanyahu-for-failing-to-make-a-single-step-to-advance-peace-1.345539>. – Date of access: 11.02.2014.
22. Botschaft des Staates Israel [Electronic resource]. – 2014. – Mode of access: [http://Botschaft des Staates Israel embassies.gov.il/berlin/Pages/default.aspx](http://Botschaft%20des%20Staates%20Israel%20embassies.gov.il/berlin/Pages/default.aspx). – Date of access: 01.02.2014.
23. Brom, Shlomo 2007: „Making the West Bank a Model“ / Shlomo Brom // Bitterlemons.org 18, 21.05.2007, [Electronic resource]. – 2014. – Mode of access: <http://www.geneva-accord.org/mainmenu/making-the-west-bank-a-model?Itemid=0>. – Date of access: 01.02.2014.
24. Bundesregierung (2010): Bestürzung über israelischen Marineeinsatz gegen Gaza-Hilfskonvoi, 31.05.2010 [Electronic resource]. – 2010. – Mode of access: http://www.bundesregierung.de/nn_1272/Content/DE/Artikel/2010/05/2010-05-31-marineeinsatz-gaza.html. – Date of access: 03.02.2014.
25. Bundesregierung (2011): «Pressekonferenz Bundeskanzlerin Merkel und Ministerpräsident Netanyahu», Jerusalem, 31.03.2011 [Electronic resource]. – 2011. – Mode of access: [http://www.bundeskanzlerin.de/Content/DE/Mitschrift/Presse konferenzen/2011/01/2011-01-31-deutsch-israelische-regkonsultationen.html](http://www.bundeskanzlerin.de/Content/DE/Mitschrift/Presse%20konferenzen/2011/01/2011-01-31-deutsch-israelische-regkonsultationen.html). – Date of access: 05.02.2014.
26. Bundesregierung (2011): «Verhandlungen in den Mittelpunkt stellen», Presseerklärung, 2.11.2011 [Electronic resource]. – 2011. – Mode of access: [http://www.bundesregierung.de/Content/DE/ Artikel/2011/11/2011-11-02-bundesregierung-israel-siedlungsbau.html](http://www.bundesregierung.de/Content/DE/Artikel/2011/11/2011-11-02-bundesregierung-israel-siedlungsbau.html). – Date of access: 21.02.2014.
27. Bundesregierung (2009): «Weg zu einer friedlichen Zukunft», Presseerklärung, 27.08.2009 [Electronic resource]. – 2009. – Mode of access: <http://archiv.bundesregierung.de/Content/DE/Artikel/2009/08/2009-08-27-merkel-netanjahu.html>. – Date of access: 04.02.2014.
28. CDU (2007): Freiheit und Sicherheit. Grundsätze für Deutschland. Grundsatzprogramm [Electronic resource]. – 2007. – Mode of access: <http://www.cdu.de/doc/pdfc/071203-beschluss-grundsatzprogramm-6-navigierbar.pdf>. – Date of access: 01.02.2014.
29. Deutsch-israelische Beziehungen [Electronic resource]. – 2014. – Mode of access: http://www.auswaertiges-amt.de/DE/Aussenpolitik/Laender/Laenderinfos/Israel/Bilateral_node.html. – Date of access: 01.03.2014.
30. Deutsch-israelische Regierungskonsultationen im März 2008 (Jerusalem) [Electronic resource]. – 2008. – Mode of access: [http://Botschaft des Staates Israel embassies.gov.il/berlin/Pages/default.aspx](http://Botschaft%20des%20Staates%20Israel%20embassies.gov.il/berlin/Pages/default.aspx). – Date of access: 01.02.2014.
31. Deutsch-Israelische Regierungskonsultationen: Gemeinsame Erklärung der Regierung der Bundesrepublik Deutschland und der Regierung des Staates Israel (Jerusalem, 18. Januar 2010) [Electronic resource]. – 2010. – Mode of access: [http://www.bundesregierung.de/ContentArchiv/DE/Archiv17/ Mitschrift/Pressekonferenzen/2010/01/2010-01-18-deutsch-israelische-regierungskonsultationen.html](http://www.bundesregierung.de/ContentArchiv/DE/Archiv17/Mitschrift/Pressekonferenzen/2010/01/2010-01-18-deutsch-israelische-regierungskonsultationen.html). – Date of access: 06.02.2014.

32. Deutsch-Israelische Regierungskonsultationen: Gemeinsame Erklärung der Regierung der Bundesrepublik Deutschland und der Regierung des Staates Israel (Jerusalem, 31. Januar 2011) // Presse- und Informationsamt der Bundesregierung. Pressemitteilung. – Nummer 46 vom 31. Januar 2011. – 9 S.
33. Deutsch-Israelische Regierungskonsultationen: Innovation – Bildung – Nachhaltigkeit. Gemeinsame Erklärung der Regierung der Bundesrepublik Deutschland und der Regierung des Staates Israel (Berlin, 6. Dezember 2012) // Presse- und Informationsamt der Bundesregierung. Pressemitteilung. – Nummer 421/12 vom 6. Dezember 2012. – 8 S.
34. Deutschlands Zukunft gestalten. Koalitionsvertrag zwischen CDU, CSU und SPD für die 18. Periode des deutschen Bundestages. 27. November 2013. – Berlin, 2013. – 134 S.
35. Gemeinsam für Deutschland. Mit Mut und Menschlichkeit. Koalitionsvertrag zwischen CDU, CSU und SPD für die 16. Periode des deutschen Bundestages. 18. November 2005. – Berlin, 2005. – 116 S.
36. Küsters, Hanns Jürgen (Hg.): Deutsch-israelische Beziehungen 1965-2012. – Bonn: Bouvier Verlag, 2012. – 710 S.
37. Merkel, Angela (2008): Rede von Bundeskanzlerin Angela Merkel vor der Knesset, 18.03.2008, [Electronic resource]. – 2014. – Mode of access: http://www.bundeskanzlerin.de/nn_700276/Content/DE/Archiv16/Rede/2008/03/2008-03-18-rede-merkel-vor-der-knesset.html. – Date of access: 01.02.2014.
38. Robin, Alexander (2011): «So lief Kanzlerin Merkels U-Boot-Deal mit Israel». /Alexander, Robin/Wergin, Clemens // Welt Online. 4.12.2011, [Electronic resource]. – 2011. – Mode of access: <http://www.welt.de/politik/ausland/article13749068/So-lief-Kanzlerin-Merkels-U-Boot-Deal-mit-Israel.html>. – Date of access: 28.02.2014.
39. Schröder, Gerhard (2002): Regierungserklärung von Bundeskanzler Schröder zur Lage im Nahen Osten vom 25.4.2002 / Gerhard Schröder [Electronic resource]. – 2002. – Mode of access: <http://archiv.bundesregierung.de/bpaexport/regierungserklaerung/77/>. – Date of access: 18.02.2014.
40. Severin, Weiland (2008): «Merkels Schulduweisung provoziert Kritik» / Weiland, Severin // Spiegel Online, 30.12.2008 [Electronic resource]. – 2014. – Mode of access: <http://www.spiegel.de/politik/deutschland/0,1518,598901,00.html>. – Date of access: 01.02.2014.
41. Sturm, Daniel Friedrich (2012): Gauck rückt von Merkels Staatsräson-Formel ab Daniel Friedrich Sturm // «Welt» Online. 29.5.2012 [Electronic resource]. – 2012. – Mode of access: <http://www.welt.de/politik/ausland/article106389740/Gauck-rueckt-von-Merkels-Staatsraeson-Formel-ab.html>. – Date of access: 07.02.2014.
42. Süddeutsche Zeitung (2006): «Niemand kann uns stoppen», Interview mit Ehud Olmert. 3.08.2006 [Electronic resource]. – 2006. – Mode of access: <http://www.sueddeutsche.de/politik/israels-premier-niemand-kann-uns-stoppen-1.739376>. – Date of access: 26.02.2014.
43. Vereinte Nationen (2011): 6484th meeting of the Security Council, S/PV.6484, 18/02/2011 [Electronic resource]. – 2014. – Mode of access: <http://daccess-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/PRO/N11/238/45/PDF/N1123845.pdf?OpenElement>. – Date of access: 01.02.2014.
44. Wachstum. Bildung. Zusammenhalt. Koalitionsvertrag zwischen CDU, CSU und FDP. 17. Legislaturperiode. – Berlin, 2009. – 132 S.
45. Welt am Sonntag (2006): «Wir können uns nicht heraushalten». Interview mit Angela Merkel, 20.08.2006, [Electronic resource]. – 2014. – Mode of access: <http://archiv.bundesregierung.de/Content/DE/Archiv16/Interview/2006/08/2006-08-20-bkin-in-wams.html>. – Date of access: 01.02.2014.

Поступила 17.11.2014

ISRAELI FOREIGN POLICY VECTOR OF A. MERKEL'S OF THE FIRST GOVERNMENT CABINET FRG: CONTINUITY AND RENOVATION

M. STRELETS

Key aspects of German-Israeli relations in 2005–2009 are being considered. They are primarily analyzed in context of finding ways for peaceful settlement in the Middle East. An attempt is also made to analyze comprehensively the bilateral cooperation in trade-and-economic and scientific-and-technical spheres. Generalization of the people diplomacy's role in the development of mentioned relations also plays important role. Chronological scope of this article starts with the formation of the first Angela Merkel's federal government in FRG – 2009. The author shows that new Chancellor is associated with both continuity and renovation in Berlin's policy towards the State of Israel.

СОДЕРЖАНИЕ

Даніловіч В.В. Моладзь у кааператыўным руху Савецкай Беларусі 20–30-х гадоў XX стагоддзя.....2

ИСТОРИЧЕСКИЕ НАУКИ

<i>Джумантаева Т.А.</i> Музеефикация комплекса настенной живописи XII–XIX веков Спасо-Преображенского храма в Полоцке как результат культурной интеграции	8
<i>Емялянаў С.П.</i> Рэлігійныя і палітычныя стратэгіі на еўрапейскай Поўначы X–XII стагоддзяў	13
<i>Коц А.Л.</i> Ювелірная майстэрня XII стагоддзя на Запалоцкім пасадзе старажытнага Полацка (на матэрыялах археалагічных раскопак 2013 года).....	18
<i>Келлер О.Б.</i> Сфера действия «Саксонского» и «Швабского Зерцал» в Центральной и Восточной Европе.....	27
<i>Мацук А.У.</i> Шляхта ўсходніх ваяводстваў Вялікага Княства Літоўскага і расійскія войскі падчас “вайны за польскую спадчыну 1733–1735 гадоў”	35
<i>Аніяркоў В.В.</i> Паміж супрацоўніцтвам і канфліктамі: расійскія войскі і прарасійскія канфедэраты на беларускіх землях Рэчы Паспалітай у 1792–1793 гадах	44
<i>Борун Е.Н.</i> Православные монастыри на территории Беларуси (1839–1917): структура и социально-культурная деятельность	54
<i>Токць С.М.</i> Набытая зямля як фактар маёмаснай дыферэнцыяцыі сялянства ў паслярэформеннай Беларусі (на прыкладзе Віцебскай губерні).....	64
<i>Кузьмін А.Д.</i> Матримониальные связи и демографическое поведение чиновников белорусских губерний (1864–1914).....	69
<i>Павшок А.В.</i> Деятельность благотворительных католических обществ в Могилёвской архиепархии в начале XX века	76
<i>Басюк І.А.</i> Азеф Еўна Фішалевіч (з гісторыі барацьбы з тэрарызмам)	82
<i>Курусканова Н.П.</i> Нелегальная печать об участии сибирских эсеров в профессиональном движении	91
<i>Крывуць В.І.</i> Арганізацыя працуючай моладзі і барацьба з маладзёжным беспрацоўем на тэрыторыі Заходняй Беларусі ў міжваенны перыяд.....	96
<i>Довгяло Н.В.</i> Влияние государственной власти на внутрицерковные процессы в Русской Православной Церкви в БССР в 1924–1939 годы.....	102
<i>Косов А.П.</i> Политика США в отношении Китая в период второго президентства Дж. Буша-младшего: соперничество или сотрудничество	109
<i>Стрелец М.В.</i> Израильский вектор внешней политики первого правительственного кабинета А. Меркель в ФРГ: преемственность и обновление.....	119